

قصص اہلبیت

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبہ المدینہ
کراچی - پاکستان

فصول في طب الأبرار

تأليف

شيخ علي أكبر بن علي حسيني رحمته الله

طبعة جديدة صحفة موزنة

فُصُولُ الْبُشْرَى

اسم الكتاب

عدد الصفحات : 144

السعر : 65/- روية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ / ٢٠١١ء

مكتبة البشرا

اسم الناشر

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجلة)

Z-3، اورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مكتبة البشرا، كراتشي. باكستان +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ١٦- اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656, 7223210

بك ليند، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مكتبة رشيدية، سرکي روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۴۱	باب دوم	۲۹	ابواب ثلاثی مجرد		مقدمہ
۴۱	باب سوم	۳۰	باب اول	۵	خطبہ
۴۱	باب چہارم	۳۰	باب دوم	۶	کلمات عرب، فعل
۴۱	باب پنجم	۳۱	باب سوم	۷	فعل ماضی
۴۱	باب ششم	۳۱	باب چہارم	۸	معروف و مجہول
۴۱	باب ہفتم	۳۱	باب پنجم	۹	اوزان فعل، حرف اصلی وزائد
۴۲	ابواب ملحق رباعی مزید	۳۱	باب ششم	۱۰	اوزان صیغ، معروف و مجہول
۴۲	باب اول	۳۲	ابواب رباعی مجرد	۱۱	اثبات فعل ماضی معروف
۴۲	باب دوم	۳۳	ابواب رباعی مزید	۱۲	اثبات فعل مضارع معروف
۴۳	باب سوم	۳۳	باب اول	۱۳	فعل مضارع نفی "لن"
۴۳	باب چہارم	۳۴	باب دوم	۱۴	فعل مضارع مستثنیٰ بتنی جحد
۴۳	باب پنجم	۳۴	باب سوم	۱۴	فعل مضارع بانون ثقلید
۴۳	باب ششم	۳۴	ثلاثی مزید، اقسام مطلق	۱۵	فعل مضارع بانون خفیفہ
۴۳	باب ہفتم	۳۵	ابواب باہمزہ وصل	۱۶	لائے نمی و لام امر
۴۴	ملحق "اخرنجم"	۳۵	باب اول	۱۷	امر، صیغ امر
۴۴	باب اول	۳۵	باب دوم	۱۸	ینی و معرب، بنی اصل
۴۴	باب دوم	۳۵	باب سوم	۱۹	اقسام سدگانہ اسم، مصدر
	خاصیات ابواب	۳۶	باب چہارم	۲۰	انواع جامد
۴۵	باب نصر	۳۶	باب پنجم	۲۱	مصدر فعل ثلاثی مجرد
۴۶	ضرب	۳۶	باب ششم	۲۱	اوزان اکثریہ
۴۷	حسب	۳۷	باب ہفتم	۲۲	اوزان نادرہ و مبالغہ
۴۷	إفعال	۳۷	ابواب بے ہمزہ وصل	۲۳	اسم مشتق
۴۹	تفعیل	۳۷	باب اول	۲۳	اسم فاعل
۵۱	تفعل	۳۸	باب دوم	۲۴	اسم مفعول
۵۲	مفاعلة	۳۸	باب سوم	۲۵	اسم ظرف
۵۲	تفاعل	۳۹	باب چہارم	۲۵	صفت مشبہ
۵۳	افتعال	۳۹	باب پنجم	۲۶	اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم
۵۳	استفعال	۴۰	ابواب ملحق رباعی	۲۷	اسم رباعی مجرد، اوزان اسم
۵۴	انفعال	۴۰	باب اول	۲۸	ثلاثی و رباعی، ثلاثی مجرد

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۱۳	قانون ضریبی و سیدی	۷۷	ادغام متقاربین	۵۴	افعیعال
۱۱۵	قانون فنوی	۷۷	مقاربین در مخرج یا صفت	۵۵	چهار اقسام
۱۱۶	قانون سقایة و حولایا	۷۸	حروف حلقیہ	۵۵	صحیح، مہموز، معتل
۱۱۷	قانون عدۃ وسہ	۷۹	قانون تائے افتعال	۵۶	مثال، اجوف، ناقص
۱۱۸	قانون مسجدي	۸۰	قانون خصم و خصم	۵۷	مضاعف
۱۱۹	ابدال وحذف	۸۱	قانون تائے تفعّل و تقاعّل	۵۷	مضاعف ثلاثی و رباعی
۱۱۹	حروف ابدال	۸۲	اجتماع ساکنین	۵۸	وجہ تخفیف لفظ
۱۲۰	الف ویاء	۸۲	قانون دو اب و خاصہ	۵۸	اسکان و تحرک
۱۲۱	واو و میم و نون	۸۳	اصل در تحرک ساکن	۵۹	اصول مہموز
۱۲۲	ہاء و لام	۸۴	وجوب فتح در "میں"	۵۹	قانون بیز و آمن
۱۲۳	حروف زوائد	۸۵	وقف	۶۰	قانون جاء و ائمة
۱۲۳	تعریف حروف زوائد	۸۵	وجہ اسکان آخر	۶۱	قانون میر و جون
۱۲۴	دلیل زیادتی حرف	۸۶	وقف عصا و رحی	۶۲	اصول معتل
۱۲۷	زیادتی حرف تضعیف	۸۷	قانون هذا جزء	۶۲	أجوه و إشاح و أدور
۱۲۸	زیادت غالب متعدد	۸۸	قانون لام و غلامی	۶۳	قانون محارِب و قوول
۱۳۰	ترجیح بشبہ	۸۹	امالہ	۶۴	قانون أو اصل و أول
۱۳۱	تمرین	۹۰	موانع امالہ	۶۵	قانون قیل و بیع
۱۳۱	تعریف تمرین	۹۲	تثنیہ و جمع	۶۶	قانون قیم و قیام
۱۳۲	بنائے مثل محوی ارضرف	۹۲	جمع صحیح	۶۷	قانون فائل و بائع
۱۳۳	بنائے مجنفل	۹۳	جمع قلیل	۶۸	قانون بدعی
۱۳۴	بنائے اغدودن	۹۴	جمع کثیر	۶۹	قانون تلق و ادل
۱۳۵	قواعد خط	۱۰۲	جمع بو او و نون	۷۰	قانون تقوی و دنیا
۱۳۵	کتابت یاسین	۱۰۳	جمع بالف و تاء	۷۱	اصول مضاعف
۱۳۶	کتابت اضربین	۱۰۴	اسم جنس	۷۱	قانون مد
۱۳۷	کتابت مؤجل و ففة	۱۰۵	تصغیر	۷۲	قانون فر
۱۳۸	کتابت مستهزون	۱۰۵	تصغیر معرب	۷۳	شروط ادغام
۱۳۹	کتابت فر و بت	۱۰۹	تصغیر ترخیم	۷۴	مخارج حروف
۱۴۰	کتابت ال	۱۱۰	تصغیر جمع کثیر	۷۴	مخرج حلق
۱۴۱	کتابت مائتان	۱۱۱	تصغیر اشارات و موصولات	۷۵	مخرج لام وراء
۱۴۲	کتابت ان ناصبہ	۱۱۲	نسبت	۷۶	صفات حروف
		۱۱۲	تعریف نسبت	۷۶	مجموہ مہموز

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمين والعالمين.....

الحمد لله: الف لام نرزد منخشی برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوی سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نموده، مصدر را قائم مقامش کردند، و مصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظہ افراد داشت، ہچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام و ثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، و نصب حمداً را بر رفع تغییر دادہ الف لام بر آں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہچنین بعد دخول الف و لام؛ تا مزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

و نرزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، و این قول انسب مقام ست، و نرزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرز معین موجود در خارج معبود میان متکلم و مخاطب، پس مراد از ال حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و "حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، و لام در "الله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و "الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص و زوال، تعالی شأنہ المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوی: پس اضافت لفظی خواہد بود و آں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، و اینجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، و نکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حیث المفہوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح بہ الرضی و أبو علی.

و نرزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویت "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، و بر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و "عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی اللہ ست باعتبار تعدد انواع، و بہ صیغہ جمع مذکر سالم بنا بر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، در بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیرا کہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و "عالم" عام، و جمع از مفرد خاص نمی بود، جو ابش بیشتر دانستی، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، و مراد از اں یا عطاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف ایں تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، و ترغیب طالبان کہ برائے تحصیل ایں مرتبہ کوشند ست، و صنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز

دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَالصَّلَاةَ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ.

بدان - عَلَّمَكَ اللهُ تَعَالَى - کہ کلمات عرب سے قسم ست: فعل واسم و حرف. فعل: کلمہ ایست بینی برائے افہام معنی بایکے از ازمنہ ثلاثہ ماضی و حال و مستقبل،

الصلاة: گویند: مشترک لفظی ست، اگر منسوب بخدا بود مراد از آل رحمت ست، و از نسبت ملائکہ استغفار، و از مؤمنان دعا، و از طیور و وحوش تسبیح، و الفش برائے تفخیم بواو نوشته میشود. **رسوله:** و آن انسانیت کہ مبعوث شود با کتاب الہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیہ السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث بہ خلق نبودند، بلکہ خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکہ: قول ما: بسوئے خلق متعلق بہ تبلیغ ست، و آن علت غائیست کہ مقدم بر فعل باشد. و بریں تعریف وارد میشود کہ عدد کتب الہی یک صد و چہار ست، و عدد رسل سے صد و سیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکہ در "شرح مواقف" و "حیالی" و غیرہ مذکور ست آنکہ کتاب نوباہر رسول ضرور نیست، جائز ست کہ با چند رسول کتابے باشد کہ ہر گاہ مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شدہ چون سورۃ فاتحہ، و نسبت نزول با کسی متعارف شد کہ اول برو نازل گردید. (کذا فی النوادر و غیرہ)

عَلَّمَكَ اِلخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء

بعد موصول و نداء و لفظ حیث و کلمہ در جزاء و شرط و عطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنہ ہیج زبانی خالی ازین سے قسم نبود. **فعل:** بالكسر اسم مصدر بمعنی کردار، و بالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمہ:** [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، و نظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود کہ فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقلہ و حدث مستقل، و مرکب از مستقل، و غیر آں غیر مستقل باشد اگر چه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **بنی:** ای موضوع پس افعالی کہ در استعمال زمانہ از انہاد و ر شدہ داخل باشد، و اسمیکہ استعمال آں بازمانہ است چون اسم فاعل خارج بود.

ماضی اِلخ: ای یکے مخصوص از ازمنہ سے گانہ در آل یافته شود، پس صبح و غبوق بمعنی شراب صبح و شام وارد نہ شود؛ چه بر مطلق صبح و شام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، و ہمچنین لفظ ماضی و غیرہ وارد نیست؛ زیرا کہ مراد از فہم زمانہ ہیئینات لفظ ست نہ بمادہ آں، و ہمچنین مضارع کہ در آل دو زمانہ است؛ چرا کہ حقیقتہ دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانہ است، و بنا بر اشتراک بحالت واحدہ موضوع برائے دو زمانہ نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح الله كشاد خدا ويفتح می كشاید یا خواهد كشاد. واسم: کلمه ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از از مسمہ مذکورہ، و حرف: کلمه ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما فعل سه قسم ست: ماضی و مضارع و امر. ماضی: فعلة ست موضوع.....

ويفتح: اختیار این دو مثال برائے تقاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادیر الوصول) **اسم:** أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو و او از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، و سین را برائے تخفیف ساکن کردند، و در الہشت لغت ست: سم سمی مثلث السین واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، و اسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیرا کہ در فہم معنی فوق مثلاً فہم مطلق ما يفوق علیہ باید، و آن إجمالاً کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. و ہذا کہ مصنف مثال اسم نیارد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے از الں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم و فعل و حرف و ماضی و مضارع و غیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم در الں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ بر الں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، و بر تقاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از از مسمہ: أمس و غد و غیرہ وارد نشود؛ زیرا کہ زمانہ در اینجا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ این صیغہ مشابہ است با اسم فاعل و غیرہ در وزن عروضی، و وقوع آں صفت نکرہ و تخصیص بہ بعضے حروف، و آنرا غاہر ہم گویند از غبور بمعنی آئینہ شدن، و مستقبل نیز خوانند بکسر باء، و قیاس ہمین ست؛ زیرا کہ پیش آئینہ است چنانکہ ماضی گذرنده، کذا فی "شرح الزنجانی"، و مشہور بفتح باء ست؛ زیرا کہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچه در الں این زمانہ یافتہ می شود مستقبل با الفتح خواہد بود، و این توجیہ ضعیف است. و آنچه گفتہ اند کہ بالفتح فصح است؛ زیرا کہ خطائے مستعمل از قیاس متروک الفتح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ این قاعدہ اگر چہ مسلم ست، لیکن قیاس در اینجا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جملاء و مقلدین، و از کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلی ست: بدین قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع:** بدین قید خارج شد مملات، و صیغہ اسم فاعل و مفعول، و لم یضرب و غیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، و کاد و مثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیرا کہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانہ گذشتہ. و مضارع: فعلے ست موضوع برائے دلالت بر حدوث امر در زمان حال یا استقبال. و امر: فعلے ست موضوع بجهت فرمودن مخاطب را بامرے چوں: إقرأ یعنی بخواں. ماضی و مضارع دو قسم ست: معروف ای فعلے کہ منسوب بفاعل جلی یا خفی

فعلے ست: ازینجا مثل: اوہ بمعنی اتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع:** خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن او غذا کہ دلالتش بر حال و استقبال بعارض ست، و داخل ماند مضارع افعال منسلخه از زمان چوں یکاد.

در زمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال و استقبال، و نزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، و نزد رضی و ابن طراوه بالعکس، و تفصیل دلائل در "نوادر" ست. و از قول مصنف: در زمانه حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواهد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چه جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد. **فعلے ست:** بدین قید مثل: نزال و علیک اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إقرأ: مراد از اں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس و دعا را شامل خواهد بود. و مراد از پیدا کردن عامت کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿أَقِمْوَا الصَّلَاةَ﴾ (الأنعام: ۷۲) یا استعجاب نحو: استعذ بالله، یا اباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ۲) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ﴾ (فصلت: ۴۰) کذا فی "النوادر"، و مصنف از ذکر زمانه سکوت کرد اگر چه زمانه استقبال در اں معتبر ست بخیاں اینکہ در اندک تا سل ظاہری شود؛ چه فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، و حال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، و فیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی و مضارع:** نہ امر؛ زیرا کہ امر مجهول نیاید، و آنکہ مجهول نماید در اصطلاح ایناں مضارع ست. (حاشیہ) **معروف:** کہ شناخته شدہ است بسبب بودن فاعل آل مظهر.

بفاعل جلی: و او آنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زید، یا نہ مثل: طال عمرو، و ازین تعریف جواب آں در یابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنا بر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، و شناخت فاعل موقوف بر ادراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. و حاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، و در تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق الله و یخلق، و مجهول کہ چنان نبود، نحو: خُلِقَ العالم و یخلق. و ہر یک ماضی و مضارع، و ہر یک معروف و مجهول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء و عین و لام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند و بیانات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و در موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد و زائد

خلق الله: بعید نیست کہ در ایراد این مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی و روشن، ورد باشد بر فرقہ دہریہ کہ قائل اند بعد م تاثیر فاعل در عالم، و نیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات این عالم بعقل و رب النوع منسوب می کنند، و ترک مفعول بنا بر عدم حاجت و قصد اختصار است؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، و نیارودن مفعول و گذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق الله کل شیء باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد اینان ہم خلق بعضی افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل و مفعول از مفرد و تثنیہ و جمع و مذکر و مؤنث و مجرد و مزید و غیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ این اختلاف در مجهول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** باین طور کہ آنچه مقابل یکے ازین سہ افتد اصلے ست، و ہر چہ بعینہم در وزن موزون آید زائد الا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر بیانات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی و مضارع و امر و مجرد و مزید و جزآں، پس سین استنصر مثلاً کہ در متصرفات این باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **دور موازنہ:** این تعریف مشہور است کہ مصنف از اں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو چہ، یکے آنکہ باعتبار این تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلہ فاء و عین و لام ست، و دریافت مقابلہ موقوف بر اصالت، و دوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرف و باء زائد جلب مثلاً؛ زیرا کہ یکے بمقابلہ عین و دیگر بمقابلہ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یاے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، و یک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجائے باید.

وزائد: [این لفظ در بعضی نسخ نیست.] این جملہ را برائے ارتباط کلام ما بعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ این کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلہ فاء یا عین یا لام نیستند، بلکہ در وزن و موزون بعینہم باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم و زائد بہ تبعیت، پس اصطلاح بر وزن افتعل باشد نہ افضعل، و صرف و جلب بر وزن فعل و فعلل ست نہ فعزل و نہ فعلب.

ضد آں، و ہر یک معروف و مجهول بردو گونه است: اثبات و نفی.

بدان - نور اللہ قلبک و قلوبنا - قیاس آں بود کہ ہر یک ماضی و مضارع بر ہیئہ صیغہ می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزدہ آید، سہ مشترک و باقی خاص، و مضارع بر یازدہ، چہار مشترک و باقی خاص، چنانچہ خواہی دانست، اکنون شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغہ: [آراد بالصیغۃ ہیئۃ تحصیل للفعل بسبب نسبتہ إلى الضمیر. (یحیی)] در اصل صیغۃ بود، و اوزان کسرہ ما قبل یا شد یعنی زر در بوتہ گذاختن، و در اصطلاح مینات عارض بمادہ کلمہ، و اس تعریف اولی ست از مشہور کہ ہیئۃ للحروف مع الحركات والسکنات: زیرا کہ برقی امر، و ضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشہور چہ قی حروف و حرکات و سکنات و ضرب سکنات نہ دارد، و اگر چہ جوابش بتکلف داده اند. (نوادیر الوصول)

موافق عدد: چہ صیغنا دلالت دارد بر فاعلما، و قیاس آنست کہ عدد دل بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیرا کہ فاعل غائب واحد و تثنیہ و جمع بود، و ہمچنین غائبہ، پس غائب را شش صیغہ باید، و ہمین قدر مخاطب و متکلم را: تا بضر ب شش در سہ ہیئہ صیغہ بیرون آید. **سیزدہ:** شش برائے غائب، و پنج برائے مخاطب و دو برائے متکلم. (یحیی)

سہ مشترک: فعلتما در تثنیہ مخاطب و مخاطبہ، و فعلت در وحدان متکلم، و فعلنادر تثنیہ و جمع آں. و علت اشتراک آنکہ چون متکلم بیشتر رو بروئے مخاطب میباشد، و رفع التباس از رویت حاصل است، و گاہے کہ متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز باوازمند کر و مؤنث میگردد؛ لہذا اشتراک اختیار کردند. و چون اندک التباس بود دو صیغہ آوردند، و ہمچنین مخاطب بیشتر رو بروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بودنش در پردہ وجہ امتیازی نیست؛ لہذا یک صیغہ در اس مشترک داشتند و بس. (نوادیر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک کہ خلاف اصل ست. (یحیی) **چہار مشترک:** [تفعل در حاضر و غائبہ، و تفعلاں در تثنیہ غائب و حاضر و حاضرہ، و أفعال در وحدان متکلم، و نفعل در تثنیہ و جمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چہار مشترک شد و در ماضی سہ؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ و معنی ثقل دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند و در تثنیہ یک معنی دیگر افزا کردند. (نوادیر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لای؛ چہ مراد از اوزان الفاظ موزون بہ است و از صیغ موزون، و در بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاہر، و در بعضے صیغ و اوزان و در بعضے اوزان و صیغ بعطف واقع شدہ، دریں دو صورت اشاره بانست کہ موزون بہ را اوزان و صیغ ہر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر کہ صیغ ہستند نہ اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَتْ	فَعَلْنَا	فَعَلْتَنَ	فَعَلْتُمْ	فَعَلُوا	فَعَلَا	فَعَلَ
	فَعَلْنَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمْ

بحرکات ثلثه در عین چوں کلمه "ما" یا "لا" در آری نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعَلَ
وَلَا فَعَلَ آه. بدانکه

فَعَلَ: ابتدای صیغنا از غائب از است که فاعلش ضمیر غائب است و آن بکره قریب تر و کمره اصل است، و همچنین مخاطب به نسبت متکلم بوی نکارت دارد؛ لهذا بران مقدم کرده شد. (بیجی) **فَعَلَا فَعَلُوا**: چوں برائے فرق صیغنا افزودن حروف زیادت اولی بود لهذا الف در تنثیه برائے خفت، و و او در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، و ثقیل به ثقیل باشد.

فَعَلْتُمْ: تا را برائے مؤنث از ان افزودند که از مخرج ثانی است و مؤنث هم در خلقت بمرتبه ثانی، و سکون این تا برائے آنکه در حروف اصل است و هم برائے خفت غائب از مخاطب. (بیجی) **فَعَلْنِ**: نون در آن مختصر هن است، و اصلش فعلهن بود، با حذف کردند؛ تا اجتماع دو آه تأنیث لازم نیاید، و لام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات در آنکه بمنزله کلمه واحد است لازم نیاید. (بیجی)

فَعَلْتُمْ: ماخوذ است از أنت، و فتح تا در اینجا از است که مخاطب به نسبت متکلم بسیار است، و کثرت خفت می خواهد. (أنور علی)

فَعَلْتُمْ فَعَلْتُمْ: این هر دو ماخوذ اند از أنتما و أنتم. **فَعَلْتُمْ**: [تنثیه در اینجا بسبب اشتراک ذکر کرده]. هر گاه اختصار تا بالف جهت التباس به تنثیه و بنون برائے التباس جمع ممکن نشد لهذا تا را که در دیگر اخوات هم بود افزودند، و برائے فرق از دیگران ضمه دادند.

فَعَلْنَا: نون در اینجا ماخوذ است از نحن، و الف برائے فرق از صیغه جمع مؤنث زائد کردند. "ما" یا "لا": برائے دخول "لا" بر ماضی سه شرط است، اول: تکرار آن بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ (القیامة: ۳۱)، یا معنی نحو: ﴿فَلَا أَقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ﴾ (البلد: ۱۱) لأن المعنى: فلا فك رقية ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسیر للعقبه، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعذبهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منقی بـ "لا" منصرف می شود با استقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است و هم موزون آن و مضموم العین و مکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آن چوں: کرم و سماع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسرہ اگر نبود نحو: فَعِلَ مَا فَعِلَ آه.

فصل

بدانکہ علامت مضارع چهار حرف ا تین ست کہ در اولش جاگیرد، الف در یک صیغہ ہچوں نون، و یاد چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	يَفْعَلَانِ	يَفْعَلُونَ	تَفَعَّلَانِ	تَفَعَّلُونَ	تَفَعَّلِينَ	تَفَعَّلْنَ	أَفْعَلُ	نَفَعَلُ
----------	-------------	-------------	--------------	--------------	--------------	-------------	----------	----------

بحرکات ثلثہ در عین چوں علامت مضارع را ضم دہی،

بنائے ماضی: نزد مصنف و بعضی دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف در اینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادیر الوصول) **اول آنرا اِلْح:** مصنف در اینجا محض در پے بیان معروف و مجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، و در بیان غیر آں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادیر الوصول) **اگر نبود:** اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل: در لغت جدا کردن، و در اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) **ا تین:** صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از ا تئی یائی آمدند آں زناں. **دراولش اِلْح:** زیرا کہ اگر یاء را در آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، و اگر الف و نون و تاء را مے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

يَفْعَلُ: میکند و یا خواهد کرد آں یک مرد در زمانہ حال یا استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف.

يَفْعَلَانِ: بدانکہ اولی برائے زیادت حروف علت است، لیکن چوں در اول زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون را کہ از حروف زیادت ست، و با حروف مد مناسب تمام دارد افزودند، و در تثنیہ کسرہ دادند؛ لأن الساکن إذا حرك حرك بالكسر، و در جمع فتح برائے خفت و فرق از تثنیہ، و گاہے نون تثنیہ را فتح و ضمہ ہم دهند چنانکہ ﴿ **أَتَعَدَّ اِنِّي** ﴾ (الأحقاف: ۱۷) بفتح نون و ﴿ **تُرْزَقَانِي** ﴾ (یوسف: ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. **بحرکات ثلثہ:** لیکن مضمون العین و مکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ينصر و يضرب، و مفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

و بما قبل آخر فتحه مضارع مجهول شود نحو: يفعل آه کلمه ما ولا تغیرے در لفظ مضارع ندهد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"الن" مضارع را بمعنی مستقبل گرداند، و مسمی بنفی تاکید بلن، و در آخر چهار صیغہ نصب کند، و جائیکہ نون اعرابی یابد بیگندد نحو:

لَنْ يَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ يَفْعَلُوا	لَنْ يَفْعَلَا	لَنْ يَفْعَلَنَّ
	لَنْ نَفْعَلَنَّ	لَنْ أَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلَنَّ	لَنْ تَفْعَلِي	لَنْ تَفْعَلُوا

ما ولا: دخول "ما" بر مضارع نسبت بکلمه "لا" قلیل است، لیکن نہ مانند دخول "لا" بر ماضی، و در قرآن شریف بسنار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے الخ: مگر تغیر معنوی خود ظاهر است کہ از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول "ما" و "لا" بر معنی حال یا استقبال بر قراری باشد یا خاص میشود بیکی. رضی گفته: بدخول "ما" مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، و نیز گفته: کہ نزد سیبویہ از دخول "لا" بسوئے استقبال منصرف میشود، و ابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، و قول ابن مالک بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿وَلَا أَقُولُ لَكُمْ عِنْدِي خَزَائِنُ اللَّهِ﴾ (هود: ۳۱) گویم: مذہب سیبویہ ہم بعید نیست؛ لقوله تعالى: ﴿لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ﴾ (الکافرون: ۲). (یحیی)

بمعنی مستقبل الخ: در معنی "الن" سه قول است، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تا بید و آن نزد بعضی مخصوص بدنی بود، و نزد بعضی عام تر، و ہمیں مذہب معتزلہ است؛ لہذا نفی رویت کردہ اند؛ زیرا کہ حق تعالی ﴿لَنْ تَرَانِي﴾ (الأعراف: ۱۴۳) میفرماید، و بنا بر این قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ﴾ (طہ: ۹۱) چرا کہ "الن" تا بید می خواهد و "حتی" تحدید و انتہا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کردہ گویند کہ اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکہ مقتضای نفی مستقبل است نہ تاکید و نہ تا بید و آن شامل بود تحدید و تا بید را، ہمیں مسلک اشاعرہ است، و گاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فَلَنْ أَكُونَ ظَهِيرًا لِلْمُجْرِمِينَ﴾ (القصص: ۱۷) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج و ابن عصفور. (نوادر الوصول و یحیی)

نون اعرابی: ای نونیکہ بدل اعراب آمدہ، و این سوائے نون جمع مؤنث بیگندد؛ از آنکہ علامت رفع بہ نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَنَّ: و گاہے "الن" را محمول بر "لم" سازند و جازم قرار دہند، کقولہ:

فلن يحل للعنين بعدك منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و مسئله بنفی جمد، در آخر چهار صیغه جزم کند اگر حرف علت نبود، اگر بود بیگند، چنانچه در لم یدع، و نون اعرابی را بیندازد نحو: لم یفعل آه، چون نون ثقیله در آخر مضارع بالام تاکید در اول آن در آری نون اعرابی را حذف کنی، و واؤ جمع را که ما قبل آن مضموم است و یاء مؤنث حاضر را که ما قبل آن مکسور است بیگنی،

مسئله بنفی: [من در کتب سلف تا این وقت بریں تسمیه اطلاع نیافتم ام. (یحیی) گویم: از کتب سلف یکے کتاب الخصائص است از ابن جنی، در آن بند کره نفی جمد خیل بسیط داده، پس عدم اطلاع بریں تسمیه از قلت تتبع است. (عمادی) **جمد:** بالفح بمعنی جحد یعنی دانسته انکار کردن، چون ماضی متحقق الوقوع باشد لهذا نفیش را جمد نامیدند، و اضافت نفی جمد لامی است، کعلم الفقه و شجر الأراک، یعنی اضافت عام بسوئے خاص که مفید تخصیص است. (نوادر الوصول) **جزم کند:** بسبب مشابهت خود در نقل معنی بـ "إن" شرطیه که اصلست در حروف جازمه، یعنی چنانکه "إن" جازمه ماضی و حال را بمعنی مستقبل میگرداند، همچنین "لم" مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) **اگر بود:** ای اگر واؤ و یاء و الف بود بیگند؛ چرا که جازم رفع را از آخر می آید هر گاه در معتل رفع از جهت استتقال قبل جازم محذوف بود پس هر گاه جازم بر و آمد در آخر سوائے حرف علت که مشابهت تامه با حرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، و در ضرورت با "لم" اثبات حروف ثلثه هم آمده. (رضی)

بیندازد: چرا که علامت رفع است. [در شعر "لم" غیر جازم هم آمده. (رضی) **آخر مضارع:** اگر گوئی: که لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، و نون ثقیله بمعنی استقبال، پس چگونه جمع هر دو درست باشد؟ گویم: که لام تاکید گاه فقط برائے تاکید آید، و مجرد می شود از معنی حال. (یحیی) **نون اعرابی را:** چرا که فعل بانون ثقیله بینی می شود و در بینی علامت رفع گنجایش ندارد، یا بسبب اشکراه اجتماع نونات، و این نزد کسے است که فعل بانون ثقیله پیش او معرب است. (رضی)

مضموم است: و اگر در واؤ جمع مذکر غائب و حاضر ما قبلش مفتوح و مؤنث حاضر ما قبل یاء در آن مفتوح است چون: یخشون و یرضون و تخشین و ترضین و واؤ را در جمع جهت اجتماع ساکنین حرکت ضمه دهند و یا را در مؤنث حاضر حرکت کسره؛ تا ما قبل نون در جمع همه جا مضموم و در مؤنث حاضر همه جا مکسور بیک و تیره باشد. (رضی)

بیگنی: بسبب اجتماع ساکنین و اول آنها آمده است، و اگر این واؤ برقرار ماندی البته موجب ثقل شدی، پس ضمه را بر این دلیل گذاشتند و واؤ را حذف کردند. و سیبویه گوید: که اگر اضربون و اضربین همچو اضربان می گفتند، و واؤ یاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی همچو تاء الثوب. (رضی)

وبعد نون فاعل الف فاصل در آری، وما قبل نون ثقیله در تشنیه و جمع مؤنث ساکن بود، و در جمع مذکر مضموم، و در واحد مؤنث حاضر مکسور، و در چهار باقی مفتوح، و نون ثقیله مکسور باشد

غائب باشد یا مخاطب

اگر پس الف افتد، و گرنه مفتوح چنانچه لام تاکید ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانَّ	لَيَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانَّ	لَتَفْعَلَنَّ

و نون خفیفه حکم نون ثقیله دارد.....

الف فاصل: تا اجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در لیکونن و چهار نون در یمنن؛ زیرا که در اول یک نون اصلی است و در دوم و نون. (نوادیر الوصول) **نون ثقیله:** بدانکه دخول این نون اکثر و اشهر بر مستقبله است که در آن معنی طلب باشد همچو امر و نهی و استفهام و تمنی و عرض، و بر مستقبله که خبر محض باشد داخل نشود الا وقتیکه بیاید بر اول فعل چیزی که دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، و آماز زاده برائے توطیه، و همچنین بر ماضی و حال در نیاید. (رضی)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف]. و این حکم کلی است مگر جمعه را که واؤش از جهت ضمه ما قبل در اینجا افتاده باشد، و واحد مؤنث حاضر را که یایش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، و جمعه را که ما قبل واؤش مضموم و واحد مؤنث حاضر را که ما قبل یایش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه و کسره ما قبل بعد سقوط واؤ و یا برقرار ماند، و در صورت ثانی واؤ و یا ر حرکت ضمه و کسره داده شود. (أنور علی) **مکسور:** تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت و ع بانون ثقیله تشنیه در زیادت بعد الف، و وجه کسره نون تشنیه بالا گذشت.

و گرنه مفتوح: از آنکه خفت مطلوب است. **لَيَفْعَلَنَّ:** هر آئینه هر آئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آل یک مرد در زمانه استقبال، صیغه واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغه واحد مؤنث غائب و مذکر حاضر. **لَتَفْعَلَانَّ:** صیغه تشنیه مؤنث غائب و مذکر حاضر و مؤنث حاضر.

حکم نون الخ: ای در افاده معنی تاکید مستقبله الا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالی:

﴿لَيْسَ حَنَّ وَلَا كُونًا مِنَ الصَّاعِرِينَ﴾ (یوسف: ۳۲)؛ زیرا که زن عنیز را مسجون بودن حضرت یوسف **عَلَيْهِ السَّلَام** بسیار مطلوب بود

از صاعر بودن شان **عَلَيْهِ السَّلَام**. (نوادیر الوصول)

جز آنگہ خودش ساکن ست، و جائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَأَفْعَلُنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلُنَّ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

چوں لائے نہی در آید بمعنی منع گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ و خفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں رالام امر خوانند.....

و جائیکہ: ای در مثنی و جمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقاء ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس و کوفین بہر دو الحاق آں جائز داشته اند، پس بعد لحوق این نون یا ساکن میماند، و ہمیں ست مروی از یونس، و جواب میدہد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل این نون بمنزلہ حرکت ست؛ چرا کہ در آں مدہ است.

و از بنجاست قراءتہ نافع: ﴿مَحْيَايَ﴾ (الأنعام: ۱۶۲) و قولہم: "التقت حلقنا البطان" ای بسکون ما بعد الف، و یا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقاء ساکنین، و بریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَا تَبْعَانِ﴾ (یونس: ۸۹) بتحقیف نون، پس آنگہ ہر یک از خفیفہ و ثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست بر آسہ، و نزد کوفین ثقیلہ اصل ست. (رضی)

لَيَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغہ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید و نون خفیفہ معروف یا مجهول. **لَتَفْعَلَنَّ:** صیغہ واحد مؤنث غائب، و مذکر حاضر. **لَتَفْعَلُنَّ:** باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث غائب از جہت الف، و اسقاط صیغہ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لَتَفْعَلَنَّ: باسقاط صیغہ تثنیہ و جمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مستثنی بہ نہی شدہ با آنگہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احتراز است از لام کھی کہ آں نیز مکسور باشد. (نوادر الوصول)] ابن ہشام در معنی می آرد کہ این لام بعد واؤ و فاء اکثر ساکن شود، و گاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ۱۸۶) و بعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا﴾ (الحج: ۲۹) بسکون لام در قراءت کوفیان و قالون و بزی، و گاہے بقرینہ در شعر با وجود بقائے عمل حذف شود، خلافا للمبرد، و کسائی در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشته نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (ابراہیم: ۳) ائی ليقيموا، و ابن مالک گفته: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لدية دارها تيدن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، و در نیاید بر صیغہ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

مضارع مجهول بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ
------------	-------------	--------------	------------	-------------	--------------	------------	------------

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، و بنائے آل از مضارع مخاطب معروف می گیرند،

= أی لتأذن، و این حذف بضرورت شعری نیست؛ چه ایذن بجائے تیزن مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آل بود که امر مخاطب معروف هم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، و چون اعراب مضارع بجهت مشابهت اسم فاعل بود، و آل بعد حذف باقی نماند؛ لہذا امر را مثنی کردند، و کوفیان چون آزاد را احادیث و اشعار بلام هم یاقتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

و بدانکہ اگر مامور جماعتی باشد که بعضی از او حاضر و بعضی غائب اند، قیاس آنست که حاضر را بر غائب تغلیب ساخته بصیغہ حاضر مامور کنند، و درین صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغہ خطاب هم؛ تا لام افادہ غیبت و تا افادہ خطاب بکند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، و از بنجادر قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمده. (رضی)

بر صیغہ معروف: و داخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل و لام دعا، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضی)

برائے خطاب: بلکه بر صیغہ غائب و متکلم معروف و مجهول در آید نزد بصریان. **لِيَفْعَلْ:** ای باید که بکند یا بگو: که کند.

فصل: مخفی مباد که او امر و نواهی سوائے امر حاضر معروف معرب و قسم مضارعند؛ لہذا همه را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف که مثنی و قسم مضارع است؛ لہذا فصلش جدا کرد. **پنج صیغہ:** مثنیہ مذکر و مؤنث مشترک باقی خاص.

و بنائے آل از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست که امر و مضارع و غیره همه از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، و در بعضی نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شده، برین تقدیر هم مضائقہ ندارد؛ چه مصنفان بدون اشارت هم اکثر موافق جمہور حرف زنند و تحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا بیگنی، پس اگر مابعدش ساکن بود بجایش همزه وصل مضموم در آراگر عین کلمه مضموم بود، و گرنه مکسور، و در آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اَفْعَلْ	اَفْعَلَا	اَفْعَلِي	اَفْعَلْنَ
----------	-----------	-----------	------------

بحرکات ثلثه در عین و ہر در نون بنہیکہ پنداشتہ در آرے.

فصل

بدانکہ ماضی و امر و حرف بنی اصل

بیگنی: تا سخت کہ کثرت استعمال او میخواید حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف همزه می آید پس چه تخفیف در لفظ باشد، بلکہ فی الجملة ثقل است؛ چه همزه مکسور یا مضموم بود و علامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن همزه در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چون: عد وضع و کلم و تکلم، و در صیغائے کہ می آید بحالت وصل می افتد، پس اعتبار را نشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر ساکن کن اگر حرف صحیح بود چون: از تَعَدُّ عَدًّا، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیگن، چون: فی از تقی. (نوادر الوصول) **همزه وصل:** بدانکہ همزه وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل و حرف از آنجا کہ حرف بنی است و اصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، و چون در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، و علتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ و فتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چون: اُقتل، و در غیر آں، مثل: اُقتدر ماضی مجهول؛ تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چرا کہ ساکن مانع قوی نیست، کذا فی "الرضی"، و بعضے گفته اند: کہ همزه تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، نحو: اُنصر، و با مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود. برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، و لا جرم مکسور گردد؛ از آنکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

و وجہ زیادت همزه برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، و حروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ و لہذا در حروف ہجا مقدم آورده اند، و وجہ تسمیہ اش آنکہ ایں همزه بحر ف ساکن وصل می شود و می پیوندد، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل و بعد خود را بہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چون ہمزه افزوده شود بمطلب خود و اصل گردد کذا فی "نوادر الوصول".

بنی اصل: [نزد جمہور؛ زیرا کہ شدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، و وسط محل اعراب نیست، و نزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] بنی نزد مختشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد اوزید و عمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید۔ واسم بر دو گونہ است:

بنی آنکہ آخروے بدر آمدن عامل تغیر نیاید نحو: من ضرب هو لاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ

اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: ^{مبتداء} متمکن کہ جائے دہد حاصل معنی ست

اعراب وتونین را امکن ومنصرف نیز خوانندش، ومتقی کہ جائی نہد کسرہ وتونین را مگر بداعیہ،

نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: مصدر اسمے کہ

= در حالت افراد معرب ست، واین حاجب آنرا بنی داند وعند التریب معرب خواند، وبنی اصل آنکہ بناایش محتاج مشابہت بنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چون اسم اشارہ کہ محتاج بشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی بنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا بنی ست وبدون آل معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) **آخروے:** این تعریف بطور جار اللہ ز محشری ست.

عامل: آنچه آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هو لاء: یحتمل کہ "من" مرفوع باشد بر ابتداء یا منصوب بود بر مفعولیت. **متمکن:** مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما فی "الصحاح" نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفته آرے امکن بمعنی منصرف، وغیر امکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تونین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ در اں بالفعل نیست. (یحیی)

تونین: مراد از تونین اینجا تونین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تونین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند، و ہمچنین عوض مختص معرب نیست، چون: حیثند، و ہمچنین تونین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر توانی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی: لاتقائه من الکسرة والتونین. (یحیی) **کسرہ وتونین:** [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دورا بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تونین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسمے کہ: این تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ فعل بود و در آخر معنی فارسی آن دن آید یا تن. و مشتق ای لفظی مصوغ از مصدر با حداث ساخته شده

بسته و معنی با بقائے ماده و معنی آن کصوغ الأواني والحلي من الفضة. و جامد که نه مصدر و نه مشتق از دست بر سه وجه است: ثلاثی که در سه حرف اصلی بود، و رباعی که در چهار حرف اصلی است، و خماسی که در پنج حرف اصلی باشد و هر یک دو قسم است: مجرد که در حرف زائده از ثلاثی و رباعی و خماسی ای چهار زائده

نمود، چون: فرس.....

ماخذ فعل إلیخ: [احترازت از ضاریه و مضروبه]. حقیقه جائیکه فعل باشد، یا تقدیرا جائیکه فعل را از مطلقا بنا نکرده باشند، مثل: أفکل برون أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که ففعلش نیامده. و مراد از فعل اصطلاحاً ست و از ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن و حریف مثلاً که ماخذ جعلی برائے لبن و أحرف است و وارد نشود. (نوادر الوصول)

و در آخر: این تعریف مشهور است که مصنف از آن عدول کرده حکم از احکام مصدر قرار داد؛ زیرا که بر لفظ عنق بمعنی گردن، و بنفسه بمعنی خوشن شدن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق:** بدانکه اشتقاق بر آمدن لفظی ست از لفظ دیگر بادی تغییر بشرط مناسبت در لفظ و معنی، و آن بر سه قسم است؛ زیرا که این تغییر یا به تبدیل حرفی باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، و آنرا اشتقاق اکبر گویند، چون: نعت از لحن، یا بسبب تقدیم حرفی و تاخیر دیگرے چون: جذب از جذب، و اینرا اشتقاق کبیر نامند، و یا تغییر بدون تبدیل و تقدیم و تاخیر واقع شود، و آنرا اشتقاق صغیر خوانند، چون: ضرب از ضرب. صغیر عبارات است از خروج لفظی از لفظی با وجود مناسبت در حروف و ترتیب، و کبیر از خروج بدون ترتیب، و اکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. و مراد در اینجا اشتقاق صغیر است.

از مصدر: خارج شد از آن آنچه از مصدر نیاید چون ذأبت ماخوذ از ذئب که اسم ست. (شرح الأصول)

با بقائے: [احتراز است از جذب مشتق از جذب با اشتقاق کبیر]. [احتراز است از نعت مشتق از لحن با اشتقاق اکبر.

الحلی: برون دلی اصلش حُلُوٌّ، بود بقاعده مرمری حلی شد. **بر سه وجه:** مقسم این اقسام جامد را قرار دادند مطلق اسم معرب را؛ زیرا که مصدر خماسی الأصل نمی باشد، و تقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی و ثنائی هم باشد، چون: کاف خطاب و ما ومن، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء یعنی ست و اینجا تقسیم معرب]. [بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، و ضمیر اول از تغییرات نسبت ست، و همچنین رباعی و خماسی بضم اول منسوب باربعه و خمسه نه منسوب به ثلاث و رباع و خماس بالضم؛ زیرا که برزید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف

نیست. (نوادر الوصول) **فرس:** جنس اسپ نر باشد یا ماده، کذا فی "القاموس".

وَجَعَفَرُ وَفَرَزْدَقٌ وَمَزِيدٌ كَمَا دَرُوزَانِدٌ هُمْ بُوْدٌ، چوں: حِمَارٌ وَقِنْفَخْرُوْ حَزْعَيْلٌ، زیادتی اسم بیش از چهار حرف نبود، ولا يتجاوز سبعة. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ
فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ	فَعَّلَ

جعفر: بمعنی نهر صغير وكبير، و نزد بعضی بمعنی نهر پر، و بمعنی ناه فریه، و نام ابن کلاب، و نام یکی از ائمه، و پسریجی برمکی، و یکمیا گری که زر جعفری منسوب باوست، و آنچه بمعنی خمیازه و حمار شهرت دارد در کتب معتبره لغت ازان اثری پدید نیست. (نوادیر الوصول)

فرزدق: بفتح و سکون ثالث و فتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، و لقب همام بن غالب برائے آنکه کوتاه قد و فریه بود، یا بنا بر آنکه روئے مدور درشت و قبیح داشت. **زیادتی:** بدانکه از دیدار "یاء" در مصدر معمولست، و حاجت می افتد در تصحیح آن بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" و جلیبی و خطائی در حواشی "مطول" در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، و حاصل کلام همه آنکه مصدر رایجی سلامت و خصوصاً امثلاً بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری بر آن افزایند، و این محض تکلف است.

لهذا عبد الحكيم این توجیه را غیر مرضی میدانند، و نور الله احراری بتعلیظ لفظ سلامتی و امثال آن تنصیص مینماید، معذرا اگر از بعضی اکابر همچو الفاظ از قلم بر آید تا امکان تصحیحش باید کوشید و تغلیظ نیاید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بهار عجم" است؛ لهذا تاج الأذکیاء و رئیس الکملاء مولانا أبو محمد سعد الله - غفر الله ذنوبهم - در شرح این لفظ تا ویلی اختیار کرده قائل بزیادت شده اند و از نسبت تغلیظ به مصنف کف لسان فرموده. (أنور علی)

فَعَّلَ: بالكسر، چوں: فسق از حکم بیرون آمدن، ازض. **فَعَّلَ:** بالفتح، نحو: رحمة مهربانی کردن، ازس. **فَعَّلَ:** بالكسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، ازن. **فَعَّلَ:** بالضم، نحو: كدرة غبار آلود شدن، ازس. **فَعَّلَ:** بفتح و سکون، نحو: طلب جستن، ازن. **فَعَّلَ:** بالفتح و کسر، نحو: سرقة زردیدن، ازض. **فَعَّلَ:** بالكسر و الفتح، نحو: صغر کوچک شدن، ازك.

فَعَّلَ: بالضم و الفتح، نحو: هدی راه نمودن، ازض. **فَعَّلَ:** بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، ازف. **فَعَّلَ:** بالكسر، نحو: صرف سبک بگشتی آمدن، ازض. **فَعَّلَ:** بالضم، نحو: سؤال خواستن، ازف. **فَعَّلَ:** بالفتح، نحو: زهاده پرهیزگار شدن، ازس. **فَعَّلَ:** بالكسر، نحو: درایة دریافتن، ازض. **فَعَّلَ:** بالضم، نحو: بغایة جستن، ازض.

فَعْلِيٌّ	فَعِيلَةٌ	فُعُولٌ	فُعُولَةٌ	مَفْعَلٌ	مُفْعَلٌ	مَفْعَلَةٌ	مَفْعَلَةٌ	فَعْلَى
فَعْلَى	فَعْلَى	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعْلَانٌ	فَعَالِيَةٌ	فَعَالِيَةٌ	فَعْلُولَةٌ

ومی آید بر مَفْعُولٌ و مَفْعُولَةٌ و فاعِلَةٌ و فُعُولٌ و مَفْعَلَةٌ و فَعْلُولَةٌ و فَعْلُولَةٌ و فَعْلَاءٌ و فَعْلُولَةٌ و جز
 آں و للمبالغة تَفْعَالٌ و فَعْلِيٌّ و فَعْلُوتٌ و فَعْلُوتِيٌّ و تَفْعَالٌ.....

فَعِيلٌ: نحو: وميض درخشیدن برق، ارض. **فَعِيلَةٌ:** نحو: قطیعه بریدن از خویشی، ازن. **فُعُولٌ:** بالضم، نحو: دخول در آمدن از نصر. **فُعُولَةٌ:** بالضم، نحو: سهو به سرخ و سفید شدن، ازس.

مَفْعَلٌ: نحو: مدخل در آمدن از نصر، و مرجع بازگشتن از ضرب، و مسعاة، أصله: مسعیة، یا الف شد کوشش کردن از فتح، و محمده ستودن از سمع، و دعوی خواندن از نصر، و ذکر ی یاد کردن از نصر، و بشری خرد دوان از نصر، و لیان، أصله لویان و او یا شد دور یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، و حرمان بے بهره ماندن از ضرب، و غفران بخشیدن از ضرب، و کراهة ناخوش شدن از سمع، و قیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فَعْلَانٌ: نحو: نزوان جستن زبر ماده، از نصر. **مَفْعُولٌ:** نحو: مکذوب و مکذوبه و کاذبه دروغ گفتن، ارض.

فَعُولٌ: نحو: قبول پذیرفتن، ازس. **مَفْعَلَةٌ:** نحو: مملکه مالک شدن، ارض. **فَعُولَةٌ:** نحو: جبورة تکبر کردن، ازن. **فَعْلَاءٌ:** نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعْلُولَةٌ: نحو: کیونونه شدن ازن، اصلش نزد افشش و کوفیان کونونه بضم فاکلمه بود، ضمیر فافتحه بدل کردند؛ تا بهمه مصادر ذوات التاء که مفتوح الفاء اند موافق شود، پس ازان و او را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او و این تکلف محض ست، و سیبویه و بصریان گویند: اصل آں کیونونه بفتح عین ست، و او بقاعده مرمی یا شد دور یا ادغام یافت، پس ازاں یاے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة: اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه و مصادر آیا مناسبت ست؟ و این مسلک ز محشری ست، و بهمیں رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، و سیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تَفْعَالٌ: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. **فَعْلِيٌّ:** نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر.

فَعْلُوتٌ: نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. **فَعْلُوتِيٌّ:** نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سمع.

تَفْعَالٌ: نحو: تقطاع بکسر تین و تشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغيرها، وبنائے مَفْعِلٍ مطروست كَفَعَلَةُ لِلْمَرَّةِ وَفَعَلَةُ لِلْحَالَةِ، واسم مشتق شش نوع است:

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلَاتٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلُونَ	فَاعِلَانِ	فَاعِلٌ
------------	--------------	-----------	------------	------------	---------

وللمبالغة:

فَعْلٌ	فَعِيلٌ	فَعُولٌ	فَعَّالٌ	فُعَّالٌ	مِفْعَلٌ	مِفْعَالٌ	مِفْعِيلٌ	فِعِيلٌ	فُعْلَةٌ	فُعَلٌ
--------	---------	---------	----------	----------	----------	-----------	-----------	---------	----------	--------

غيرها: چون: كذاب بالكسر وتشديد ذال، وغلبى وغلبة بضمتين وتشديد ياء، وغلبى بكسر تين وتشديد، وساكونة بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسراء، وغلواء بر وزن علماء از حد گزشتن، والعودة بضم همزه وعین مهمله بسیار یاری کردن. (شرح الأصول)

مَفْعِلٌ: بكسر عین وفتح آل. (نوادير الأصول) **كَفَعَلَةُ** إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنکه دلالت کند بر چیزی که در وصفت حادث شده، چون: ضارب یعنی شخصیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانکه صرفیان از مصدر واسم فاعل و غیره بحیثیت اشتقاق و تعداد صیغ و جزآں بحث می کنند، و نحویان از حیثیت عمل لبنا.

فَاعِلٌ: برائے مذکر و گاه برائے مؤنث آید، چون: حائض و طالق که اسم فاعل اند بتاویل شيء طالق وانسان حائض نزد سیبویه، و خلیل گوید: که اسم فاعل نیستند بلکه این اشتقاق از حیض و طلاق همچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنی صاحب درع پس بمعنی ذو طلاق و ذو حیض باشد، و کوفیان گویند: تاء درینا مقدرست بجهت عدم لبس و اختصاص بمؤنث، ورد میکند آنرا امرأه حامله و مرضعة که با عدم لبس تاء مقدر نیست. **فِعْلٌ:** نحو: حذر بسیار پرهیزگار، از علم.

فَعُولٌ: نحو: ضروب بسیار زننده. **فَعَّالٌ:** نحو: قطاع بسیار برنده، از منع. **فُعَّالٌ:** نحو: ضراب بسیار زننده.

مِفْعَلٌ: نحو: مجرم و مجرام بسیار قطع کننده، از ضرب. **مِفْعَالٌ:** نحو: منطبق بسیار گو، ازض.

فِعِيلٌ: نحو: شریب بسیار نوشنده، از علم. **فُعْلَةٌ:** نحو: ضحکه بسیار خنده کننده، از علم. **فُعَلٌ:** نحو: قلب بسیار دانا بتقلیبات امور ازض.

لِ نَحْوِ عَلِيمٍ بَسِيرًا دَانًا.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علامة وفروقة ومجازمة**.
برائے زیادت در مبالغہ

واسم مفعول، وزنه منه:

مَفْعُولَاتٌ	مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولُونَ	مَفْعُولَانِ	مَفْعُولٌ
--------------	----------------	-------------	--------------	--------------	-----------

وَفَعُولٌ وَفَعِيلٌ وَفُعْلَةٌ، وَقَلَّ فَعَلٌ وَفَعِلٌ وَفَاعِلٌ.
فَعُولٌ بِمَعْنَى مَفْعُولٍ
فَعِيلٌ بِمَعْنَى مَكْتُومٍ

واسم تفضيل، ميزانه: أفعال فعلى، والجمع أفاعِلٌ.

واسم آل، ميزانها: مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ مِفْعَالٌ، وَقَلَّ فِعَالٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.....

علامة: بسیار بسیار داننده از علم. **فروقة:** بسیار جدا کننده از علم. **مجازمة:** بسیار برنده از ض.

اسم مفعول: [آنچه دلالت کند بر چیزیکه بروماخذ فعل واقع شود، چون: مضروب: زده شده. (منه)] بنائے آل از مضارع مجهول ست، چون زیادت حرف علت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چه اگر ضمہ علامت مضارع باو میدادند التباس بمفعول افعال می شد. وچون بعد فتح ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین راضمہ دادند، و بجہت غرابت اس وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. و شرط بناش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چه از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، گوی: مذہوب ونہ ذہب مجہول. (شرح صراح، رضی)

فَعِيلٌ: جریح بمعنی مجروح. **فُعْلَةٌ:** چون: ضحکة آنکہ بروخندند. **فَعَلٌ:** نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضيل: وآل اسے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد زیادت بر غیر خود در آل فعل. (شرح الأصول)
ميزانه: نہ گفت: ميزانه منه؛ زیرا کہ افعال تفضيل از غیر ثلاثی مجرد نیاید؛ چه محافظت حروف آل ممکن نیست، و تفضيل در انجا زیادت لفظ اکثر یا أشد باشد، چون: اکثر استعمالا و أشد استخراجا، و همچنین از لون و عیب و برائے تفضيل مفعول نیاید، ونحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذست.

اسم آل: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آل. (شرح الأصول)

مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ: چون: محیط آرد دو ختن، ومفرقة آرد جدا کردن، مکور شد میم تا فرق شود در میان او و ظرف. (منه)

مِفْعَالٌ: بکسر فاء، چون: محیط آرد دو ختن. **مَفَاعِلٌ:** جمع مفعول ومفعلة، چون: مخائط ومفارق.

مَفَاعِيلٌ وَفَعَائِلٌ، وَشَذَّ مُدُقٌّ وَمُنْخَلٌ.

و اسم ظرف، وزنه منه: مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ، والجمع: مَفَاعِلٌ.

صفت مشبهه، أوزانها منه:

فَعَلٌ	فُعُلٌ	فَعِلٌ	فَعَلٌ	فُعُلٌ	فُعِلٌ	فَعَلٌ
فَعَالٌ	فُعَالٌ	فَاعِلٌ	أَفْعَلٌ	فُعَلٌ	فُعَلٌ	فَعِلٌ

مَفَاعِيلٌ: جمع مفعال، چون: مفاتيح جمع مفتاح. **شَذَّ مُدُقٌّ**: بمعنی کوبه، و منخل بمعنی پرویزن، همچنین مسعط و مدهن همه بر وزن بلبل، و مکحلة و محرضة بر وزن بلبلة بمعنی ناسدان، و روغن دان و سرمه دان و آله صاف کردن گیاه اشان، و سیبویه گفته: این الفاظ اسمائے آل ظروف است نه اسم آله، پس حاجت به شاذ گفتنش نیست، مصنف هم در "أصول" همین را اختیار کرده.

مُنْخَلٌ: [ای غرابال آهنی که ازاں ادویه بیزند. (منه)] و ملحق است با اسم آله وزن فَعول بالفتح چون: و قود آنچه بآل آتش کنند، و قیوئه آنچه بآل قے کنند. (شرح الأصول) **مَفْعَلٌ مَفْعِلٌ**: یعنی وقتیکه مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مفتوح و منصر و موتی و مرمی و محیی و مقرر و مذنب، و مفعول بکسر عین و وقتیکه مضارع مکور العین بود، یا مثال از هر باب که باشد مفتوح العین آید، چون: مضرب و موعده و موضع و میسر. (منه)

صفت مشبهه: ای لفظی که دلالت کند بر چیزیکه در وصف ثابت باشد نه حادث، چون: حسن ای شخصیکه در و نگوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل که دلالت کند بر چیزیکه در وصف حادث شده باشد، چون: ضارب یعنی کسیکه در وصف زدن حادث شده. (منه)

فَعَلٌ: بالفتح، نحو: صعب دشوار، ازك. **فَعِلٌ**: بالكسر، نحو: صفر خالی، ازس. **فُعُلٌ**: بالضم، نحو: صلب سخت، ازك. **فَعَلٌ**: نحو: حسن نیکو، ازك. **فَعِلٌ**: حَشِنٌ درشت ازك. **فُعَلٌ**: نَدَسٌ زیرک، ازع. **فَعِلٌ**: رِيمٌ پراکنده. **فُعِلٌ**: بِلِيزٌ کوتاه وزن فربه. **فَاعِلٌ**: نحو: کابر بزرگ، ازك. **فَعَالٌ**: نحو: جبان نامرد، ازك.

ل نحو احمر سرخ. ل نحو جید دازن.

فَعَال	فُعَال	فَعَّال	فَعِيل	فَعُول ^ل	فَعْلَى ^ح
فُعْلَى ^ح	فَعْلَان ^ح	فَعْلَان ^ح	فَعْلَان	فَعْلَاء ^ه	فَعْلَاء

و غیر ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن است:

فلس ^ل	فَرَس ^ک	کتف ^ه	عَضُد ^ه	حبر
------------------	--------------------	------------------	--------------------	-----

فَعَال: نحو: هجان شتر سفید. **فُعَال:** [نحو: کُبار بزرگ، ازک.] [نحو: شجاع، ازک].
فَعَّال: [نحو: وضاع بسیار بے طاقت.] [نحو: کُبار بزرگ، ازک]. **فَعِيل:** نحو: کریم.

فَعْلَى: نحو: حیدری ماده خر جمنده از سایه خود بسبب نشاط از ضرب، صاحب "صحاح" و "قاموس" آورده اند که برین وزن صفت مذکر غیر این لفظ یافته نشد حال آنکه این حصر غلط است؛ زیرا که وقری بمعنی شبان گله گو سفند، وجمزی خر شتاب رفتار، و قطفی بمعنی مرد کثیر النکاح آمده است، کذا ذکره البلقیانی، بلکه جمزی را این هر دو بزرگوار صفت نقل کرده اند. (نوادر الوصول)

فَعْلَان: نحو: عربان برهنه، از علم. **فَعْلَان:** نحو: حیوان، از س.
فَعْلَاء: نحو: عشرا ماده شتر که بر حمل او ده ماه گزشته باشد.

غیر ذلك: بچو قلدوس و قابوس و مسکین و مساح. (شرح الأصول)

ده وزن: و قیاس دوازده بود بضر ب سه حالت فاء در چار حال عین، لیکن فعل بضم فاء و کسر عین و بالعکس برائے شدت ثقل متروک شده، و وعل منقول است، و حیک از تداخل در لغت، و بعضی وزن فعل بضم فاء و کسر عین معتبر داشته اند برائے آنکه موزوناتش یافته می شود. (حسن)

فرس: اسم جنس برائے مذکر و مؤنث و برائے مؤنث فرسه نیز آید.

حبر: سیاهی دوات و عالم و صالح و اثر و حسن و داغ و مثل و نظیر و زردی که بسپیدی دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

^ل نحو: رؤوف. ^ح نحو: عطشی. ^ک نحو: حبلی از س. ^ه نحو: عطشان. ^ه نحو: حمراء. ^ل پول.

^ک اسپ. ^ه شانه. ^ل بازو.

عَنْبٌ	إِبِلٌ	قُفْلٌ	صُرْدٌ	عَنْقٌ
--------	--------	--------	--------	--------

رواست در کتف کتف، و در فَنَحْدَ فَنَحْدَ فَنَحْدَ فَنَحْدَ، و در عَضْدَ، عَضْدَ، و در إِبِلٌ إِبِلٌ، و در قُفْلٌ قُفْلٌ و در عُنُقٌ عُنُقٌ.

ورباعی مجرد رابنح:

جَعْفَرٌ	زَبْرَجٌ	بُرْثُنٌ	دِرْهَمٌ	قِمَطْرٌ
----------	----------	----------	----------	----------

وقیل: جُحْدَبُ

إِبِلٌ: بریں وزن نزد سبویہ جزایں لفظ نیامده، و اخفش بلز برال افزوده، و ابن حاجب ہم بدال رفته، و رضی و غیره اجر و اطل و ابط و اقط و اید نیز اضافه کرده اند. **صُرْدٌ**: جانوریست بزرگ سر که کبکشان را شکار کند، و گویند که اول طائرے ست که روزه داشت برائے خدا. **عَنْقٌ**: گردن و جماعه مردمان در وے. (شرح الأصول) **رواست**: این حکم عام ست مراسم و فعل ثلاثی مجرد و مزید را و در دو حرف از دو کلمه، پس رواست در سماع بکسر عین و بسکون آں، و در کرم کرم، و در ضرب مجهول ضرب، و همچنین در ینطلق بکسر لام ینطلق بسکون آں، و در ادرك منتفخا بکسر فاء و سکون آں، و و هو و و هی و و هو و و هی و فلیضرب و جز آں بسکون دوم، و نزد کوفیه جائز است مثل فرس بسکون و او فته راهم، و بصریان گویند: هر لغتے که مفتوح العین آمده است لغتیبست برأسه، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در بیج لغت تسکین نیامده؛ از آنکه فته خود اخف است. (شرح الأصول، رضی) **در فَنَحْدَ**: ای در فعل بفتح فاء و کسر عین و فتنیکه عینش حرف حلق نباشد.

در قُفْلٌ: بدانکه نزد اخفش و عیسی بن عمر و در قفل بضم فاء و سکون عین اگر معتل و صفت باشد جائز ست که عین را ضمه دهند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوب ست همچنین اتباع و تناسب نیز مطلوب و مهم ست؛ و لهذا در دلی و قسی فاء کلمه را کسره دادند و منتن بکسر تاء را بمتابعت میم مضموم کردند، کذا فی "شرح الاصول". **بُرْثُنٌ**: بال و پزنگال مرغ شکاری. **دِرْهَمٌ**: سه ماشه و چهار جو از نقره، کذا فی "الریاض". **قِمَطْرٌ**: آنچه درال کتاب نگاه دارند. **جُحْدَبُ**: بدانکه پنج وزن اول باتفاق ست، و اخفش جحذب بالضم و فتح ذال بمعنی تلخ برال افزوده، و گویند: آں مخفف جحذب ست، و فراء تخلب و برقع روایت کرده، و ضم ثالث درین هر دو اگرچه مشهور ست، لیکن روایت ثقه رد نتوان کرد، و هم در قعد و در فعل و سودد و عوطط =

۱ شتر. ۲ معروف.

و خماسی مجرد را چهار:

سَفَرَجَل ^۱	قُدْعَمَل	جَحْمَرَش ^۲	قِرْطَعَب ^۳
------------------------	-----------	------------------------	------------------------

مزید ثلثائی و رباعی محصور نیند، و خماسی پنج ست:

غَضْرُفُوط ^۴	خَزْعَبِيل ^۵	قِرْطَبُوس ^۶	قَبْعَثْرَى ^۷	خَنْدَرِيس ^۸
-------------------------	-------------------------	-------------------------	--------------------------	-------------------------

فصل

بدانکه مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونه است: ثلثائی و رباعی، و هر یک دو نوع است: مجرد و مزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلثائی مجرد لفظی که در ویا در ماضی او.....

= بسبب الحاق لجزب ادغام ممتنع شد، و اگر این وزن موجود نبودی وجه ترک ادغام نبود، الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز است از قول سیبویه که امثله ثلثائی مزید را سه صد و هشت گفته، و از قول زبید که هشتاد و چند مثال بر آن افزوده. **قِرْطَبُوس:** و بجزر و این لفظ در اکثر کتب فن موجود است، لیکن در لغات معتبره یافته نمی شود، هال در "قاموس" قطر بوس بمعنی کژدم شدید نیش، و نافع سریع السیر آورده، پس چه عجب که قِرْطَبُوس مقلوب البعض باشد. (نوادیر الوصول) **فصل:** پیش ازین در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم شده بود؛ لہذا این فصل آورد.

ثلثائی: عند البصریین؛ إذا الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلقا ثلاثة، والزائد عليها زائد، لا أنها رباعية و خماسية مجردة. (یحیی) **رباعی:** نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جهت تصرف و لحوق ضمائر، و ہر گاہ فعل خماسی الاصل شد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز خماسی الاصل شدہ. (أنور علی) **در ویا در ماضی پنج:** مراد از قول او: "درو" ماضی ست، مثل: ضرب، و از قولہ: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

۱. بہی. ۲. پیرزن. ۳. شے، قلیل. ۴. ہندی بامنی. ۵. چیزے باطل. ۶. بلاد نافع بزرگ. ۷. شتر فریبہ. ۸. شراب کہنہ.

سه حرف اصلی باشد و بس. ثلاثی مزید آنکه در ماضی او سه حرف اصلی بود زائد، یا ماضی که در سه حرف اصلی است باز یادتی. و رباعی مجرد آنست که در و یا در ماضی او چهار حرف اصلی بود. فقط و رباعی مزید آنکه در ماضی او چهار حرف اصلی باشد و زائد، یا ماضی که در و چهار حرف اصلی و زیاده بود، و زیادتی فعل بیش از سه حرف نباشد، و لایتجاوز ستا.

بدانکه ثلاثی مجرد در اشش باب ست:

= و کلمه "یا" برائے منع خلوصت، پس جائز که در دو هم در ماضی او سه حرف بود چون: ضرب و حسن. بدانکه ثلاثی نزد اهل فن آنکه در سه حرف اصلی باشد، و مجرد آنکه در و حرف زائد نباشد، و مزید آنکه در و زائد هم بود، و چون بریں تعریف وارد می شد که بسیاری از مصادر مشتقات حرف زائد دارند. جو ابش آنکه مجرد بالذات صفت ماضی است و باقی بالعرض. و بعضی برائے عدم ورود این اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین که در ماضی او سه حرف اصلی باشد، و ازین تعریف اگر چه آن اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، و لازم آید که ماضی را هم ماضی باشد. جو ابش آنکه ثلاثی و رباعی و مجرد و مزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصه تعریف آنکه ثلاثی مجرد مثلاً باب ست که ماضیش تنها سه حرف اصلی داشته باشد، و این تعریف بر مجموع باب با همه تصرفات بلا ریب صادق است، اما صدق مجرد بر یکی از صیغنائے باب باعتبار آن است که صیغه ایست از صیغنائے باب. آری، این قدر لازم است که معنی ثلاثی مثلاً در جامد دیگر باشد و در مصدر و فعل و مشتق دیگر، بالجملة: مصنف برائے ورود اینهمه برین تعریف لفظ "درو" افزوده که بر همه صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط بحث نیست. (نوادر الوصول)

چهار حرف: چون: یبعثر و مبعثر و بعثرة. **لایتجاوز ستا:** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، نحو: اکرم، و دو مثل: احمر، و سه همچو: استنصر، و در رباعی یک حرف، چون: تدرج، و دو مثل: احرنجم. (نوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم و یستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگر چه عقلاً نه میشدند از ضرب حرکات سه گانه عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقله دارد؛ لهذا مضارع مضموم العین که ثقیل بود از احتمالاً تش کم کردند، و فعل مضموم العین ثقیل تر؛ لهذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، و مفتوح آن انداختند؛ تا شبه خروج از کسر بضمه و بالعکس و از اثقل باخف لازم نیاید.

و بدانکه باب در اصطلاح صرفیان طائفه باشد از ماخذ، و جمله مشتقاتش که با هم مناسبت لفظی و معنوی داشته باشند، و اصل در نسبتش مصدر ست؛ لهذا صیغنائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند و گویند: از باب افعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل یفعل، بفتح عین ماضی و کسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْبًا ضَارِبٌ، ضَرِبَ يُضْرِبُ ضَرْبًا مَضْرُوبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبٌ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمع مَضْرِبٍ ومِضْرَبَةٍ، بكسر العين
 جمعها: مَضَارِبٌ وَمِضْرَابِيٌّ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضَرْبِيٌّ، جمعهما: أَضَارِبُ وَضَرْبٌ.

باب دوم: فَعَلَ يَفْعُلُ، بفتح عین ماضی و ضم مضارع:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ، نُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا مَنصُورٌ، اُنْصِرُ مَنصِرٌ اِلخ.

= چون مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب است، و این معنی در آن بسبب عدم انحصار مصادرش متصور نبود؛ لهذا بماضی و مضارعش منسوب نموده گویند: از باب نصر ینصر وفتح یفتح، وگفته بسبب شهرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا؛ زیرا که کسره در عین مضارع اصل است با آنکه ایمه تصریح کرده اند با اینکه هر فعل که بر حرکت عین مضارعش نصر نیابی بسوئے ضرب بری، و نزد ابو حیان اختیار است در ضم و کسر، و ابن عصفور گفته: کسر و ضم در مضارع جائز است شنیده باشند یا نه. (أنور علی)
فعل یفعل: و این وزن و موزون هر دو مستعمل است.

ضَرَبَ يَضْرِبُ: بدانکه مصدر در صورت مفعول مطلق و فاعل را بلفظ "فهو ضارب"، و مفعول را بلفظ "فذاک مضروب"، و در امر و غیره لفظ "منه" ذکر کنند؛ تاربط معنوی از دست نرود، و در بعض نسخ این کتاب نیز، همچنین واقع شده، و در بعضی که نیست سبب آن قصد اختصار است، و هم در بعضی نسخنا صیغہ نهی وارد نشده "شرح نوادر الوصول" و شرح یحییٰ بهاری هم بر آنست علتش آنکه نزد مصنف داخل مضارع است.

ضَرْبًا: وفي "تاج المصادر": الضرب زدن، و بر زمین رفتن بطلب روزی، و یاد داشتن، و آشکارا کردن مثل، و نمناک شدن زمین، و رمیدن، و ایستادن، و خوبانیدن دوست کس در مال وے فرو بستن. **اُنْصِرُ:** گاهی باضمه صاد و کسره همزه نیز آید، و این قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کرده. (نوادر الوصول)
مَنصِرٌ: صرف باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بكسر عین ماضی وفتح غاibr:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعًا، إِسْمَعُ مَسْمَعٌ إِخ

باب چهارم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بفتح العین فیہما:

فَتَحَّ يَفْتَحُ فَتْحًا، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إِخ

باب پنجم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بضم العین فیہما:

كَرَّمْ يَكْرُمُ كَرَمًا كَرِيمًا، اُكْرِمْ مُكْرِمًا

بدانکه رواست تسکین عین فَعَلَ وَفَعِلَ، ودرشهد شهد شهد.

مکسور العین حلقی

باب ششم: فَعَلَ يَفْعَلُ، بکسر العین فیہما:

حَسِبَ يَحْسِبُ حِسْبَانًا، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فضل يَفْضُلُ از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛

فَعَلَ يَفْعَلُ: بر فتح مقدم کرد؛ زیرا که از ام الأبواب است. **مَسْمَعٌ:** درینجا بلحاظ شدت اختصار کلمه امر و ظرف و آل و صیغ مجهول همه ترک کرد؛ تا بر سابق قیاس کنند. **فَعَلَ يَفْعَلُ:** مقدم کرد بر کرم؛ زیرا که فتح از ضم اخف است.

کَرَمًا: بالتحریک جو انمردی و مردمی و عزیزنی نفیض لوم. (صراح) **تسکین عین:** یعنی تسکین عین ماضی مکسور العین معروف یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، و ماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح و نصر و کرم و بعد و لیس بسکون عین محفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. **شهد:** بکسر فاء و سکون عین، و بر همین لغت ست نعم و بئس، سیبویه گفته: تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. **شهد:** بکسر فاء از اتباع عین.

حِسْبَانًا: بالکسر و محسبه بالفتح و کسر سین و فتح آل بمعنی پنداشتن مصدر این باب ست، و حسب بالفتح و حسبان بالضم و الکسر و حساب و حسبه و حسابه هر سه بالکسر از نصر آمده است، کذا فی "الصحاح" و "القاموس"، و گفته اند: که صحیح این باب جز حسب و نعم دیگر نیامده، و حسب از سمع نیز آمده در قرآن مجید همچنین ست.

اما فضل يَفْضُلُ: [از همه مؤخر نمود؛ زیرا که بسیار کمتر است از صحیح سوائے دواز فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْنٌ بكسر كاف آید، وضمه شاذ بود. بدانکه اسم ظرف از ناقص و مضاعف دریں ابواب بفتح عین آید، و از مثال بكسر عین، و از غیر آن چنانچه دانستی.

و رباعی مجرد را یک باب ست، و مصدرش فعللة:

= مقدر ست، تقریرش آنکه: حصر مصنف ابواب ثلاثی مجرد را در شش باطل ست؛ چه فضل یفضل و کاد یکاد یافته شد. و حاصل جواب آنکه: هر دو بیرون از ابواب مذکوره نیستند؛ چه اول از تداخل ست و دوم از سمع. و تداخل عبارت ست از خلط ماضی بابی با مضارع باب دیگر، یعنی فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است و در بعضی از نصر، متبوع لسانین ماضیش از علم و مضارع آن از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهمید. (نوادر الوصول)

ولهذا کدن: زیرا که در اجوف واوی مکسور العین ماضی قیاس آنست که کسره عین را بقاء دهند برائے دلالت بر کسر عین محذوف.

ضمه شاذ: ای ضم کاف برائے دلالت بر حذف در و شاذ ست، قیاسا برائے آنکه رعایت باب بر رعایت واو مقدم ست، و استعمالا برائے آنکه رضی گفته است: قلیل، و بعضی صرفیان کاف را مضموم یا قنند، دانستند که اصل کاد کود بضم واو ست، پس کسره کاف را وجه مرجوح هم بهم نمی رسد، کذا فی "المنهية" و "نوادر الوصول".

یک باب ست: احتمال عقلی از ضرب چار حالت فاء در چار حال عین و از ضرب حاصل اعنی شاذ در چار حالت لام اول شصت و چهار میشود، لیکن در استعمال نیامده مگر یک بنا، فتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین بنا بر کراهت اربع حرکات و سکون لام اول مستلزم التتقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز بود، و حرف آخر در ماضی مبنی بر فتح ست، و اختیار فحقات برائے تخفیف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئی: چرا تعیین رباعی بمصدر کرد و تعیین ثلاثی بماضی و مضارع؟ جواب آنکه: اصل در تعیین مصدر ست؛ چه اصل همه صیغناست، و چون مصادر ثلاثی محصور نیستند لاجرم بماضی و مضارع رجوع کرد، بخلاف رباعی. (سع)

فعللة: مقدم کرد رباعی مجرد را بر ابواب ثلاثی مزید؛ از آنکه ابواب مجرد یکجا، و ابواب مزید یکجا باشد، و وجه تقدیم ابواب مزید رباعی بر مزید ثلاثی آنست که هر گاه مزید ثلاثی از ثلاثی مجرد بعید باشد اگر چیزے دیگر هم فاصل شود مضائقه نیست؛ زیرا که چو آب از سر گذشت چه یک نیزه چه یک دست؛ بآنکه در مزید رباعی و رباعی مجرد مناسبت تام ست، یا آنکه ابواب رباعی مزید قلیل ست خواست که اول ازاں فراغت کند و مجرد و مزید هم دریں صورت یکجا می شود.

بعثر یبعثر بعثرة^ل مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر، جمعہ: مبعثرات

ویجیء مصدره فعلاً وفعلاً وفعلاً وفعللاً. و مصدر رباعی وثلاثی مزید بر مفعول وے
 نیزمی آید. و رباعی مزید راسہ باب ست: یکے بدون ہمزہ وصل و دو با ہمزہ وصل.
باب اول: تفعّل:

تَسْرَبَلٌ يَتَسْرَبَلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، تُسْرَبِلُ يَتَسْرَبِلُ تَسْرَبُلًا، مُتَسْرَبِلٌ، الأمر: تَسْرَبِلُ

بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، و رواست در آخر مصدر ثلاثی و رباعی کہ
 مجرد از تاء ست زیادتی تائے مره چوں: تسربلة.

بعثر یبعثر: وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید. **فعللی:** چوں: قهقری: قدم بقدم باز
 آمدن. **فعللاء:** چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن و دست بر زانو آنگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطہ کلیہ در شناخت مصدر رباعی و ثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس
 اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش راففظ کسرہ ده، چنانچہ از افعال افعال، و از فعلل فعلال، و از فاعل فیعال،
 و از فعل فعال بنا کنی، و اگر سه حرف متحرک باشد اول و ثالث را کسرہ ده اگر ساکن در میان آنهاست، و الا اولین را، پس در انفعال
 و استفعل و افتعل و افعل و افعال کہ اصل شان افعل و افعالل بوده است انفعال و استفعال و افتعال و فعلال و افعللال
 گوئی. اما أشهر در فعل و فعلل و فاعل و تفاعل و تفعیل بر خلاف قیاس مذکور تفعیل و فعللة و مفاعلة و تفاعل و تفعّل ست،
 و آنچه در مصدر فاعل فعال بتحقیق آمده است مخفف فیعال است براسه وزن نیست.

و کہ از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاساً برائے شخصی کہ قبل از
 مصادر فعل رادانستہ باشد، کذا فی "أبنیة الأفعال" و شروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج و محرنجم و مستخرج مشترک است در میان مفعول و ظرف و مصدر. (یجی)
تسربلة: یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت رادر بنجا بر مقایسہ گذاشتہ، و در "شرح اصول" آنرا ذکر کردہ، و نزد ابن مالک
 تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

ل. برا نیگتن. ۲. ہجو صیغہ مفعول.

باب دوم: افعلال:

إِحْرَنْجَمُ يَحْرَنْجِمُ إِحْرَنْجَامًا، الأمر: إِحْرَنْجِمُ

باب سوم: افعلال:

إِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ إِقْشَعْرَارًا، مُقْشَعِرٌ، أَقْشَعِرُ يُقْشَعِرُ مُقْشَعِرًا، إِقْشَعِرُ إِقْشَعِرُ

وجاء مصدره **فَعْلِلِيْلَةٌ**
كقشعريرة وطمانينة

ثلاثی مزید بردو گونه است: **ملحق و مطلق**، مطلق دو قسم است: یکی آنکه در ویا در ماضی او

إِقْشَعِرُ: بلكه ادغام و سکون آخر. فائده: بدانکه نزد اهل حجاز در ادغام تحرك حرف دوم بحركت لازم شرط است؛ لہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر و ليقشعر و لم يقشعر روانیست؛ از آنکه حرف رابعا عرض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، و نزد بنی تمیم ضابطہ در ادغام آنست کہ اگر حرف ثانی ساکن است بسکون لازم، چون: مددن ادغام ممنوع است، و اگر متحرک است بحركت لازم، چون: مدد بعد رفع مواعظ ادغام واجب است.

و اگر متحرک است بحركت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحركت کسره و فتحه، و اگر مضموم العین است بضمه نیز. و واجب است ادغام و ضمہ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چون: مد، و فتحه آن در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چون: مدها، و قرأت قرآن بہر دو لغت آمدہ است، قال اللہ تعالیٰ: ﴿لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا﴾ (البقرة: ۲۳۳) بالإدغام، قال اللہ تعالیٰ: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا﴾ (مریم: ۷۵) بالفك.

لہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فك و ادغام بتحریک ثانی بکسره و فتحه در امر ذکر کردہ، و لغت ثالث یعنی ضمہ حرف مدغم چون تابع ضمہ عین است در بیجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست کہ در ثلاثی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، و در اسم آنکہ در ثلاثی یا رباعی حرفے زیادہ کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منہ) **مطلق:** ازان کہ خالی است از قید الحاق. (یکجا)

درو یا در ماضی: [چون: اجتنب و اقشعر و احرنجم و اجتناب و اقشعرار و احرنجام.] چون: يقشعر و يستنصر و قشعريرة اگر چه در ہننا ہمزہ وصل نیست اما در ماضی لہنا ہمزہ وصل موجود است. (انور علی)

ہمزہ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اجْتَنَّبَ	يَجْتَنِبُ	اجْتَنَابًا	مُجْتَنِبٌ	اجْتَنَبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اجْتَنَبَ
------------	------------	-------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

باب دوم: استفعال:

اسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اسْتِنْصَارًا	مُسْتَنْصِرٌ	اسْتَنْصَرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصِرٌ	اسْتَنْصَرَ
-------------	--------------	---------------	--------------	-------------	--------------	--------------	-------------

باب سوم: انفعال:

انْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	انْفِطَارًا	مُنْفَطِرٌ	انْفَطَرَ	يُنْفَطِرُ	مُنْفَطِرٌ	انْفَطَرَ
-----------	------------	-------------	------------	-----------	------------	------------	-----------

ہمزہ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزہ وصل آنکہ این ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود و مے پیوندد، و یا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چون ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، و ہمزہ قطع ضد آل ست. (نوادر الوصول) **نہود:** یعنی درویدار ماضی او ہمزہ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ راجع کنیم بچهارده باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل و افعال، چون: اذاکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ این ہر دو باب فرع تفاعل و تفاعل است، چنانچہ این حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول اکبریہ" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ این ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفاعل و تفاعل، و بعضے افعال بکسر ہمزہ و فتح عین و تشدید چون: ازیانَ ای حسن و افعول چون: اکوہد کاقشعر از کھد بمعنی جھد و تعب نیز آورده اند، و ظاہر اینست کہ ہر دو مطلق است بـ "اقشعر" نہ مطلق، و بعضے افعال بفتح عین و تشدید یاء افزودہ اند، چون: اہبَّخ بہ تبختر خرامید، و جوہری افعالی نیز آورده، چون: استلقى، و آمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چون: استلام از سلام و افعولی، چون: اذلولی از ذلّ، کذا فی "شرح الأصول" وغیرہ.

افتعال: این وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن و بمعنی ساختن، و از انست افعله اللہ تعالیٰ در حق طعاعے کہ بر عیسیٰ **علیہ السلام** نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال:** این وزن نیز مستعمل ست، فی "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلتہ فانفعل، کقولک: کسرتہ فانکسر.

۱. نصرت خواستن.

باب چہارم: افعال:

اعْلَوْطَ	يَعْلَوْطُ	اعْلَوْطَ	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطَ	مُعْلَوْطٌ	اعْلَوْطَ	يَعْلَوْطُ
-----------	------------	-----------	------------	-----------	------------	-----------	------------

باب پنجم: افعیعال:

مُخْشَوِّشٌ	إِخْشِيْشَانًا	يَخْشَوِّشُنُ	إِخْشَوِّشَنَ
إِخْشَوِّشِنُ	مُخْشَوِّشِنُ	يُخْشَوِّشِنُ	أَخْشَوِّشِنَ

باب ششم: افعلال:

اعْلَوْطَ: دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، و نزد بعضی سوار شدن بدون مہار یا برہنہ، و گرفتن و لازم بودن کسے را، و خوردائی کردن، کذا فی "القاموس"، و آنچه در نسخ "منشعب" مشہر است قلابہ در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی از ان نیست، و در "صحاح" گفته: و اوش یا نشد، چنانکہ در اعشوشب اعشیشابا کہ مشد دست، و نزد بعضی اعلیواط نیز آید، کذا فی "الارتشاف". (نوادر الوصول)

يَخْشَوِّشُنُ: قاعدہ در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکہ اگر ماضی چہار حرفی ست علامت مضارعش مضموم و ما قبل آخرش مکسور آید، چون: یکرم ویدحرج، و إلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش ہمزہ وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود و انما، چون: یجنب و استنصر، إلا از باب افعال و افعال کہ مفتوح آید بسبب آنکہ اصل آنها تفاعل و تفاعل ست، چنانکہ مکسور آید احصم یخصم کہ ماخوذست از یخصم، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکہ فاضل بہاری گفته.

و اگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چون: یتصرف و یدحرج و در ابوابیکہ ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام در انہا کسرہ بما قبل دہند اگر مدہ نباشد، چون: یعلوط و یحمر، و الا حذف کنند، چون: مدہام، و در مضارع مجہول علاقتش را مضموم و ما قبل آخر را مفتوح در ہمہ جا، و در مدغم معاملہ معروف کنند چنانکہ دانستی.

أَخْشَوِّشِنَ: قاعدہ دیگر در شناخت ماضی مجہول: پس بدانکہ در ہر ماضی مجہول ما قبل آخر مکسور باشد و انما، پس اگر اولش تائے زائدہ است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چون: تعہد و تدحرج، و اگر ہمزہ است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چون: استنصر و اجنب، و اگر ہیچ کیے ازین ہر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چون: نصر، یا زائدہ از ان، چون: اکرم و کرم و دحرج و قوتل و احضر، و شامل ترازین قاعدہ ایست کہ گوئی: ما قبل آخر را کسرہ دہ، و دیگر ہر متحرک راضمہ.

أَحْمَرَّ	مُحْمَرُّ	إِحْمِرَارًا	يَحْمَرُّ	إِحْمَرَّ
إِحْمَرُّ	إِحْمَرَّ	إِحْمَرَّ	مُحْمَرُّ	يُحْمَرُّ

باب ہفتم: افعیلال:

أُدْهَمَّ	مُدْهَمَّ	إِدْهِمَامًا	يُدْهَمُّ	إِدْهَمَّ
إِدْهَمُّ	إِدْهَمَّ	إِدْهَمَّ	مُدْهَمُّ	يُدْهَمُّ

اما آنکہ در ماضی او ہمزہ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: افعال:

مُكْرَمٌ	يُكْرَمُ	أُكْرِمَ	مُكْرِمٌ	إِكْرَامًا	يُكْرِمُ	أُكْرِمَ
----------	----------	----------	----------	------------	----------	----------

أَحْمَرَّ: بدانکہ ادغام اصلی سوائے باب تفعیل و تفعل و افاعل و افعال کہ فرع آنهاست نبود، و ادغام احمر و احمار و اقشعرا اصلی نیست بدلیل آمدن ارعوی و ارعوی کہ واو و ویش مبدل بیاشد، و بدلیل فک ادغام در جمع مؤنث و متکلم و غیره، و ازینجا بری کہ ادغام اصلی در لام کلمہ نشود. **مُحْمَرُّ**: اسم فاعل و اسم مفعول ہر دو در لفظ واحد بفتح میم ہستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر و مفعول بفتح. **إِدْهِمَامًا**: سیاه شدن، قولہ تعالیٰ: ﴿مُدْهَمَاتَانِ﴾ (الرحمن: ۶۴) أي سوداوان من شدة إ الخضرة والري، والعرب يقول: كل أحضر أسود، منه سواد القرى؛ لكثرة خضرتها. (صراح) **بفتح باب إ**: کثیرا تابع واحد کردندہ بالکسر؛ چرا کہ در ال فائدہ تخفیف حاصل ست نہ در عکس آں. **إِكْرَامًا**: میدانی گوید: مصدرش گاہے فَعَالَةٌ و فَعَالٌ بفتح فاء آید، چون: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول و إبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿أَنْتُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح: ۱۷) و شارح "تسهیل" گوید: کہ حق آنست کہ گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة و نبات مصدر مجر دست کہ مقارن فعل افعال شدہ، و اگر کرامة در اصل اِکْرَامٌ بودی کسرہ کاف لازم شدی؛ چہ ساکن را وقت حرکت کسرہ دہند؛ تا کسرہ دلالت می کرد بر حذف ہمزہ، و ظاہر کلام سیبویہ آنست کہ نبات اسم ست کہ قائم مقام مصدر شد. (نوادر الوصول)

مُكْرِمٌ: بکسر راء اسم فاعل، بدانکہ آں گاہے بر وزن فاعل آید، چون: دارس و یافع و وواق، و بر وزن مفعول بفتح عین مانند ملقح و مسہب و محصن، و بر فاعول، مثل: نتوج، نہ منتج چنانکہ مشتہر ست. (نوادر الوصول)

مُكْرَمٌ: بفتح راء اسم مفعول بر وزن فاعل ہم آید، چون: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، و بر مفعول نحو: محبوب و مجنون =

۱ گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے **يُكْرِمُ** **يَأْكُرِمُ** بود، ہمزه را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزه در **أَكْرِمُ**.

باب دوم: تفعیل:

كُرِّمَ	يُكْرِمُ	تَكْرِيماً	مُكْرِمٌ	كُرِّمَ	يُكْرِمُ	مُكْرِمٌ
---------	----------	------------	----------	---------	----------	----------

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَةٌ** و**فِعَالٍ** و**فِعَالٍ** و**تَفْعَالٍ**.
نحو سلام و کلام

باب سوم: تفعیل:

تَقَبَّلَ	يَتَقَبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتَقَبِّلٌ	يُتَقَبَّلُ	مُتَقَبِّلٌ	تَقَبَّلَ
-----------	-------------	------------	-------------	-------------	-------------	-----------

وجاء تملاق.
أي قليلا

= ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادير الوصول)

ويجيء: مصنف يجيء صيغة مضارع آورد؛ تا اشاره باشد بسوء قلت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادير الوصول)

تَفْعِلَةٌ: وزن تفعلة از ناقص کلیه واز مہوز اکثر سے آید، چون: تعزیه و تخطیہ، اما نزد مخشری تاء در تعزیه وغیرہ عوض یاء محذوف است کہ اصل تعزی بدو یاء بروزن تفعیل بود، یحتمل کہ نزد مصنف مذہب ز مخشری مختار باشد، یا قلت راجع بسوء مصدر صحیح باشد، یا قلت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادير الوصول)

فِعَالٍ: بدانکہ اکثری از معتبرین کذاب بکسر کاف و تخفیف ذال مصدر تفعیل آورده اند، و از دست قولہ تعالیٰ: ﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ (النبا: ۲۸)، بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیده ام کہ کذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفته باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیت بر قراءت تخفیف کذاب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فِعَالٍ: نحو: کذاب بتشدید و تخفیف ذال. **تفعیل:** نحو: تکرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، و بعضی نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، و لامشاحه فی الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق:** [دریں تاء و عین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق و ہمچنین تحمل بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: کبریاء و جبروت و وضوء و ظهور و تقدمة و طيرة نیز از مصادر این باب است، مصدرش بروزن فعلة بالفتح سوائے حيرة و طيرة نیامده.

لے پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلًا	مَتَقَابِلُ	تُقَابِلَ	يُتَقَابَلُ	مَتَقَابِلُ	مُتَقَابِلٌ
-----------	-------------	------------	-------------	-----------	-------------	-------------	-------------

و تتقطعت وتشابهت بزيادتي تائے اول و تفاوت بفتح و كسر واو شاذست، چوں در آید تائے مضارع بر تائے تفاعل و رواست حذف يكی در معروف.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةٌ	مُقَاتِلٌ	قُوتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلٌ
---------	-----------	-------------	-----------	---------	-----------	-----------	---------

وجاء فِعَالٌ وَفِعَالٌ.

بزيادتي تائے اول: در هر دو، در ثانی ابدال تائے دوم بشین و ادغام نیز، و از انست إشابهة. **تفاوت:** تفاوت الشیخان تباعد ما بینهما تفاوتاً بثلاث لغات علی غیر قیاس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح و كسر:** اما ضممه واو قیاسی ست. **حذف يكی:** [قال الله تعالى: ﴿تَنْزِيلُ الْمَلَايِكَةِ وَالرُّوحِ﴾ (القدر: ۴)]، قال الله تعالى: ﴿فَلَا تَنَاجَوْا﴾ (المجادلة: ۹)]. سبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه، و بصریمین ثانی؛ زیرا که اول علامت مضارع ست و علامت حذف نمی شود، و نزد هشام و ضریر و سائر کوفیین اول؛ زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، و حذفش مثل ایس معنی گردد، و نیز ثانی علامت بایست، و رعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجهول، و الا اگر در مجهول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجهول لازم آید، و اگر ثانی را حذف کنند التباس مجهول تفاعل با مجهول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سَأَلْتَهُ بفتح سین و همزه و یائے تحتیہ بعد الف بر وزن فاعلته از باب مفاعلة نیست و نہ وزن جداگانه، بلکه جمع است در دو لغت بمعنی سألته مهموز العين از باب منع را با سَأَلْتَهُ اجوف یائی از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، و سَأَلْتَهُ خلاف قیاس خوانند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطرده را بجملة اسمیہ بیان می کند، و بصیغہ مضارع اشاره بجانب قلیل، و بصیغہ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: یجیء مصدره، و جاء علی کذا، و وجہ اشاره آنکہ جملة اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ درال معتبر نیست، و مضارع دلالت بر حدوث میکند و خاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آل بزمانہ ماضی ثابت شد، و چون مضارع شامل ست دوزمانہ را و ماضی بہ زمانہ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فِعَالٌ:** بدانکہ فِعَالٌ بکسر فاء در مصدر این باب بسیارست، بخلاف فِعَالٌ کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسرہ خوانند اگر عین ماضیش مکسور بود، یا اولش
 ہمزہ وصل یا تائے زائدہ مطردہ، و در مضارع اَبی و و جل و نحوہ یاء را نیز. اما ملحق دو قسم است: ملحق
 کافتعل و استفعال کتاب تفاعل و تفاعل قسم اول ہفت باب است:

باب اول: فعللة:

جَلَبَبَ	يُجَلَبِبُ	جَلَبَبَةٌ	مُجَلَبِبٌ	جُلِبَبَ	يُجَلَبِبُ	مُجَلَبِبٌ	جَلَبِبُ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

= مر غیر اہل یمن را، چنانچہ فعال قلیل است از مثال یائی ہجویوام بمعنی میاومت ای تا ایام معاملہ نمودن. (شرح الأصول)
ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح کما صرح به المصنف في "الأصول"؛ تا دلالت کند بر کسرہ عین ماضی، و فاء را
 نہ ہند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیرا کہ یاء در اصل دو کسرہ است، اما تلحق و تذهب بکسر تاء آید با آنکہ
 ماضیش مفتوح العین. و ہمچنین بعد بکسرتون در قراءتہ، و معذما ماضی او مکسور العین نیست و نہ مضارع مفتوح العین، اما اولین
 شاذند و ثالث اشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی و مضارع. (نوادر الوصول)

نحوہ: مراد از "نحوہ" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، و در "أصول" یحب و متصرفاتش را، و نحو ییأس یعنی مثال
 یائی مہوز العین را کہ از علم باشد نیز ازین قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت است از زیادت حرفی یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمہ تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد
 گردد بشرطیکہ زیادت مذکورہ افادہ کد ام معنی قیاسا نہ بخشد، و در ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینہم در ملحق بمکانش نیز شرط است.
 و مراد از تصرفات در فعل مصدر و ماضی و مضارع و غیرہ است، و در اسم تصغیر و جمع تکسیر، و بودن حرف زائد برائے الحاق در مقابله
 فاء و عین و لام لازم است. و شرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر و ظرف و آلہ و ہمزہ تفضیل است کہ افادت
 معنی می کنند، پس مفرد افضل ملحق بجعفر نبود. و فائدہ آل لفظی است مثل درستی جمع و قافیہ؛ و لہذا محافظت و زنش لازم است
 و ادغامش ممتنع اگرچہ بعضی جا افادہ معنی بخشد کہ مغائر معنی اصلی باشد، چون: حوقل و کوثر کہ در معنی حقل و کثر نیست بلکہ
 گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل: کوکب و زینب؛ کہ ککب و زنب مستعمل نشدہ. (نوادر الوصول)

فعللة: طبق ازین باب است، أصلہ: طبوق و از تفعیل نیست، و إلا طوق می بود. (رکاز الأصول)

جَلَبَبَةٌ: [چادر پوشیدن]. جلاباب بالكسر، چادر جلابیة مصدر منہ. (صراح)

چادر پوشیدن.

باب دوم: فِیْعَلَةٌ:

خِیْعَلٌ	يُخِیْعِلُ	خِیْعَلَةٌ	مُخِیْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخِیْعِلُ	مُخِیْعِلٌ	خِیْعِلٌ
----------	------------	------------	------------	----------	------------	------------	----------

باب سوم: فَوَعَلَةٌ:

جَوْرَبٌ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةٌ	مُجَوْرِبٌ
----------	------------	------------	------------

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسٌ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةٌ	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسٌ
----------	------------	------------	------------	----------

باب پنجم: فَعَيْلَةٌ:

شَرِيفٌ	يُشَرِيفُ	شَرِيفَةٌ	مُشَرِيفٌ	شَرِيفٌ
---------	-----------	-----------	-----------	---------

باب ششم: فَعَوَلَةٌ:

جَهْوَرٌ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةٌ	مُجَهْوِرٌ
----------	------------	------------	------------

باب هفتم: فَعَلَاةٌ:

قَلْسِيٌّ	يُقَلْسِيٌّ	قَلْسَاءٌ	مُقَلْسِيٌّ	قَلْسِيٌّ	يُقَلْسِيٌّ	مُقَلْسِيٌّ	قَلْسِيٌّ
-----------	-------------	-----------	-------------	-----------	-------------	-------------	-----------

فیعلہ: بزیاة یا میان فاعلین. **خِیْعَلَةٌ:** خیعل پیراہن بے آستین، خیعلة پوشانیدن آل. **فوعلہ:** بزیاة و او میان فاعل و عین. **فعنلہ:** بزیاة نون میان عین و لام. **فعیلہ:** بزیاة یا میان عین و لام. **شریفہ:** شریف برگ کشت کہ دراز وانبوه شود چنانکہ برند آراء، یقال: شریف الزرع إذا قطعت شریفہ. **فوعولہ:** بزیاة و او میان عین و لام.

قلسی: [در اصل قَلْسِيٌّ کدَحْرَجَ بود یا ممتحرک ما قبلش مفتوح یا الف کردند، یقال: قلنسته فتقلسی أي البسته القلنسة فلبسها.] سوال: حکم الحاق قلسی اگر قبل از اعلال است ^{تصحیح} واجب است؛ زیرا کہ در ملحقات تعلیل ممتنع است، و اگر بعد اعلال است توافق وزن ملحق و ملحق بہ نیست. جواب باعتبار شق اول: تصحیح ملحق و متعنی ضرور میباشد کہ در ملحق بہ =

۱ جورب پوشانیدن. ۲ کلاه پوشیدن. ۳ آواز بلند کردن.

اما ملحق بر رباعی مزید دو نوع است: ملحق بـ "تسر بل" وبـ "احر نجم". نوع اول ہفت باب است:

باب اول: تَفَعَّلُ:

تَحَلَّبَبَ	يَتَحَلَّبَبُ	تَحَلَّبَبًا	مُتَحَلَّبِبٌ	تَحَلَّبَبَ إِيَّكَ
-------------	---------------	--------------	---------------	---------------------

باب دوم: تَفَيْعَلُ:

تَخَيَّعَلَّ	يَتَخَيَّعَلُّ	تَخَيَّعَلًّا	مُتَخَيَّعِلٌ	تَخَيَّعَلَّ إِيَّكَ
--------------	----------------	---------------	---------------	----------------------

= این تعلیل ممتنع باشد، و این معنی در ما نحن فیہ ممتنع است؛ زیرا کہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علت واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی قوقاۃ. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحر فی موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن میعال و موزان بر مفعال است. (نوادر الوصول) **قلساۃ**: در اصل فلسیۃ بود کہ در حرجہ یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہر گاہ فارغ شد از رباعی مجرد و ملحقات او شروع در ملحقات بر رباعی مزید نمود، و آن یا زیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیرا کہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در تدحرج، چون: فلسیۃ فتقلسی، و آنرا ہفت بایست، و یا زیادت دو حرف، چون اقعنسس و اسلنقی ملحق باحر نجم زیادت نون و سین؛ زیرا کہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

بر رباعی مزید: در بعضی از ملحقات فعل چندے دیگر کہ غریب و قلیل الاستعمال است آورده اند، یکے: زیادتی تاء در اول، چون: ترفل بر وزن تفعّل یعنی بتبحتر خرامید. دوم: زیادت میم در اول، چون: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، و مسہل ای وسعت کند و سہل کند برائے تو.

سوم: فعمل زیادت میم در اول بعد از عین، چون: ترمح البناء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چهارم: زیادت باء در اول، چون: بلقم. پنجم: زیادت نون بعد لام، چون: علون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب و غیر آن، و نفعل زیادت نون قبل فاء، چون: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آن زائد است و لام مکرر نیست و تا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، ابنیۃ الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

۱ چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوُّعُلٌ:

تَجَوَّرَبَ	يَتَجَوَّرَبُ	تَجَوَّرَبُا ^ل	مُتَجَوَّرَبُ الْخ
-------------	---------------	---------------------------	--------------------

باب چهارم: تَفَعَّلٌ:

تَقَلَّنَسَ	يَتَقَلَّنَسُ	تَقَلَّنَسَا الْخ
-------------	---------------	-------------------

باب پنجم: تَفَاعَلٌ:

تَشَرَّيْفَ	يَتَشَرَّيْفُ	تَشَرَّيْفَا	مُتَشَرَّيْفُ الْخ
-------------	---------------	--------------	--------------------

باب ششم: تَفَوَّعُلٌ:

تَسَرَّوَلُ	يَتَسَرَّوَلُ	تَسَرَّوَلَا الْخ
-------------	---------------	-------------------

باب هفتم: تَفَعَّلٌ:

تَقَلَّسَى	يَتَقَلَّسَى	مُتَقَلَّسَى	تَقَلَّسَ الْخ
------------	--------------	--------------	----------------

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في "الصراح". **تسرولا:** ازار پوشیدن، يقال: سرولته فتسرول، کذا يفهم من "الصراح".

تفعل: اصلش تفعلي بود، ضممه لام را بمناسبت ياء بکسر بدل کردند و بعد ساکن کردن ياء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان ياء و تونين ياء را افگندند. **تقلسى:** [اصلش تقلسى بود، ياء متحرک ما قبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، و در ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت در اینجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نیست؛ و لهذا قاعده نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أيضا، نه آنکه انواع تعلیل در اینجا ممنوع است.

و دلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممنوع بودے هر قاعده تخفیف و ابدال و تسکین و حذف حرف علت را =

اما باب تمفعّل و تفعّلت شاذند و غریب و ملحق بـ "احرنجم" و باب ست:

باب اول: اِفْعَلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسَسُ	اِقْعَنْسَسًا ۱ الخ
--------------	--------------	---------------------

باب دوم: اِفْعِلَالَةٌ:

اِسْلَنْقِي	يَسْلَنْقِي	اِسْلَنْقَاءُ ۲	مُسْلَنْقٍ	اُسْلَنْقِي	يُسْلَنْقِي	مُسْلَنْقِي	اِسْلَنْقِي
-------------	-------------	-----------------	------------	-------------	-------------	-------------	-------------

و ندر اِكْوَهْدَ.

أَي جهد و تعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدہ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکہ جای در اسفار متقدمین و متاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ این قواعد بایں شرط مقید نیست، و با وجود این تصریح کرده اند کہ در ملحق تعلیل ممنوع است ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقریہ استثناء ملحق از این تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتابے یافتہ شدہ، و هذا التوجیہ اولی التوجیہات، فاحفظه.

تمفعّل: چوں: تمدرع یعنی زره پوشید، و ہمچنین تمنطق ای کمر بند بست، و تمسلم ای مسلم شد، و تمذهب ای مذهب گرفت، و تمسکن ای مسکن شد، و تمولی ای مولی شد. **تفعّلت:** [در کتب صرف تفعّلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بحدوت رای، کذا فی "شرح الأصول".

شاذند: بدانکہ شاذ در سه معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح عین ماضی و مضارع در آبی یأبی و استصوب استحوذ و ماء و آل کہ در اصل ماه و اهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چوں: قلبی یقلی بفتحهما و أحلل بفتح ادغام، سوم: قلبی الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعْلٌ بکسر تین، بھجو ابل و بلز، و فِعْلٌ بکسر اول و ضم ثانی، بھجو: دئل و وعل، یا غیر فصیح، چوں: فِعْلٌ بضم اول و کسر ثانی، چوں: جبک بر بعضی قراءۃ شاذہ.

ملحق باحرنجم: أي نادر الاستعمال؛ و لهذا لم یدرجھما تحت التعداد. **دو باب ست:** در "اصول" سه باب گفته، ثالث افو فعل است، چوں: احو نصل، و بعضی افعللاء افزوده اند، چوں: احب نطاء. (شرح الأصول)

و ندر الخ: و حق آنست کہ اکوهد و اکوأل ثلاثی مزید مطلق ست. بر وزن افوعل بزیادت واو مفتوحہ و ادغام لام اول در ثانی، =

۱ پس پارفتن. ۲ بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان خاصیات ابواب، بدانکه سه باب اول ام الأبواب اند، و در کثرت خصائص متساویة الأقدام، لیکن مغالبه خاصه نصر ست: وهي ذکر فعل بعد المفاعلة؛ لإظهار غلبة أحد الطرفين المتغالبين، نحو: خاصمني فخصمته، ويخاصمني فأخصمه،

= چنانکه در "أصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصه و خاصیه و خصیصه بیک معنی ست، و چون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا يوجد في غيره درینجا درست نمی شد؛ لهذا فاضل بهاری گفته: که مراد از آن معنی بر اصل که ماده و مینات افعال بر آن دلالت دارد بوده ست، و یا، و تا، و در خاصیه بتشدید صاد و تحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلیه مفعولیة و جز آن.

ام الأبواب اند: یعنی اصول ابواب، و ام بمعنی اصل است؛ زیرا که در هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ و معنی اینها باهم متفقند در اختلاف و اتفاق، و اتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور در آنها نیست، کذا فی "شرح التسهیل" و غیره. و میتوانند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال و عدم تفسید بجزیره باشد، بخلاف بوقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، و کسائی در حلقی العین و اللام برائے ثقل عین مضارع را فتح دهد و شاعرته فشعرته أشعره بالفتح گوید، و ابو زید أفره بضم حکایت کرده. (رضی) **وهي ذکر:** و آن یعنی مغالبه ذکر فعلی ست بعد مفاعله برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة:** یا آنچه دلالت باشتر اک دارد.

غلبة أحد الطرفين: فی المعنی المصدری، و از لازم و متعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لا جرم متعدی گردد. (رضی) **خاصمني:** [یعنی مخاصمه در من و او واقع شد، و هر یک دیگرے را خصومت کردیم، و من غالب آدمم در خصومت بر آن]. اگر گوئی: این مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیرا که این لفظ خاصه بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و "قاموس" و "تاج" و غیره آنست.

گویم: این قول غیر بصریانست، و ایشان این را هم از نصر گویند، فی "الارتشاف": قد شد الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا یجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی و ناقص یائی کہ می آئند از ضرب، و علل واحزان و فرح از فعل بیشتر آئند، والوان و عیوب و حلی می آئند از و، و چندے بضم عین نیز آمده. اما خاصیت فتح ^{فرح خوش شد} آنست کہ عین یا لام او از حروف حلقیہ بود، اما رکن رکن من التداخل، و ابی یابی شاذ. و خاصیت کرم آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقہ یا حکما، یا صفتیہ شبیہ بآں.

مگر مثال: واوی مطلق چوں: واعدنی فوعده اعدہ، وياسرنی فیسرتہ ايسرہ، واجوف یائی و ناقص یائی، نحو: باعینی فبعته ابعہ، ورامانی فرمیتہ ارمیہ، واجوف واوی از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض و سقم. **احزان:** چوں: حزن غمگین شد. **از فعل:** بکسر عین، و این باب ہر گاہ از برائے الوان و عیوب و حلی باشد لازم ست. (سازندرانی) **بیشتر آئند:** چہ گاہ از غیر این باب نیز می آید، چنانکہ بر متنج لغت پوشیدہ نیست. **الوان و عیوب:** چوں: کدر تیرہ گون شد، و شہب غالب شد سپیدی، بر سیاهی، و عیب چوں: عوریک چشم شد. **حلی:** بضم و کسرحاء و فتح لام جمع حلیۃ بالكسر در اصل بمعنی صورت و خلقت، و مراد از آن علامتے کہ محسوس شود بکشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، و عین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء آدم و سمر و عجم و حمق و عجف و خرف و رعن بالضم و الكسر. (شافیة)] از انواع تلاش، نوع اول، نحو: آدم و سمر گندم گون شد، و بلق ابلق شد، و دووم نحو: حمق نادان شد و عجف لاغر شد، و سوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

و ابی یابی: و شحی یشحی و قلبی یقلی و عض یعض و ضعیف است و فصیح اول از ن و آخر از س.

خاصیت کرم: بنائے فعل بضم العین غالباً از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن و قبح کوچکی و بزرگی و امثال اینہا، و گاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشته باشد، چوں: طہر و مکث و صغر و کبر و نظائر اینہا، و ازین جہت این باب لازم ست و ہر گز متعدی نیامدہ؛ چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مازندرانی) **صفت خلقیہ:** ای صفت جبلی و طبعی، کحسین و قبح إذا کانا ذاتیین.

یا صفتی: چوں: فقاهت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی و لازم منقک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم و عدم انفکاک، مثل: حسن و قبح کسے از لباس و دیگر عوارض منقلہ.

وَابِ حَسْبِ الْفَاعِلِ مَعْدُودَةٌ نِعْمَ وَبِقَ وَمَقَ وَثَقَ وَفَقَ وَرَثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَّ وَلِيَّ وَغَرَ
نزدیک شدن مواثق و سزاوار یافتن پاک شدن
 وَحَرَ وَهَ وَهَلَّ وَعَمَ وَطَعَى يَيْسُ يَيْسُ. **خَصِيصَةُ** اَفْعَالِ **تَعْدِيَةٍ** وَتَقْصِيرِ **سِتِّ**، **نَحْوُ** : خَرَجَ زَيْدٌ
حره بفتح تین کینه داشتن کوفتن پاپا خنگ شدن من حسب
 وَأَخْرَجْتَهُ وَقَدْ يُلْزَمُ، **نَحْوُ** : أَحْمَدُ، وَتَعْرِضُ إِذَا بَرَدَنَّ فَاعِلُ شَيْءٍ رَأَى بِمَعْرِضٍ مَدْلُولٍ مَأْخُذًا،

نِعْمَ : و همچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، و بط ضعیف شد، و جمع دردمند شد، و لغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود با طرف زبان خود، و عقی جلدی کرد، و حم کمال رغبت کردن از آبتن در خوردنی، و کم غمگین شد، و هم ساقط کرد چیزی از حساب، و هن ضعیف شد در عمل، دره زیاد شد پیہ زن، و قہ فرمانبردار شد، و نہ تعیا کشید، و ہی درید و کفید. (شرح الأصول) نعومة نرم و نازک شدن من کرم و علم و حسب و کسر الماضي و ضم الغایر کفضل یفضل مرکبة من باین.

وَمَقَ : مقه دوست داشتن. **وَتَقَ** : وثقه اعتماد کردن و استوار داشتن. **وَرَثَ** : ارث بالألف المنقلبة من الواو، ورثة بالثاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. **وَرِيَّ** : آتش جتن از آتش، و زنه من علم و حسب. (ص)

وَعَرَ : بفتح تین بر شدن سینه از خشم و کینه. (ص) **وَهَلَّ** : از وهل بجای رفتن و هم که مراد آن نباشد.

وَعِمَ : دعا بنعمت در حق کسی کردن. **يَيْسُ** : یأس نومید شدن، من حسب.

تَعْدِيَةُ لِحَ : بدانکه میان تعدیه و تقصیر عموم و خصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک مادہ جمع شود، و گاہے یکے بدون دیگرے باشد. و تعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست کہ لازم مطلق باشد یا من وجه ای بہ نسبت بعضے، چنانکہ اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در افعال بدو مفعول شود، و اگر آنجا بدو مفعول ایجابہ گردد اول چون : أَخْرَجْتَهُ، دوم مثل : أَحْفَرْتَهُ لِحَ کہ مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو : أَعْلَمْتَهُ زَيْدًا فَاضْلًا کہ مجردش دو مفعول میخواہد.

و معنی تقصیر گردانیدن فاعل ست چیزی را صاحب ماخذ، پس در امثلہ مذکورہ تعدیہ و تقصیر ہر دو موجود ست؛ چہ میتوان گفت کہ اورا صاحب خروج و صاحب کنن نہر و صاحب علم کردم، و در أبصرتہ تعدیہ است؛ چہ مجردش لازم ست، نہ تقصیر؛ زیرا کہ فاعل او را صاحب باصرہ نگردانیدہ، و در انرتہ ای گردانیدم او را صاحب نیر تقصیر ست بدون تعدیہ؛ چرا کہ نرتہ مجردش ہم متعدیست، و نیر بالکسر نقش جامہ را گویند. (شرح الأصول)

قَدْ يُلْزَمُ : از الزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیہ، پس جامع صفات متضادہ است. (نوادر الوصول)

أَحْمَدُ : محمود و ستودہ شد زید، مجردش حمد متعدی ست. **مَأْخُذٌ** : ماخذ عام است از مصدر؛ چہ در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمدہ است، چنانچہ ألبن کہ ماخذ آل لبن ست، و لبن مصدر نیست، بلکہ اسم جامد ست، و همچنین أعرق کہ ماخذ آل عراق ست.

نحو: أبعته، ووجدان ای یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، و سلب ای زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شكی وأشكيتہ، وإعطاء ماخذ نحو: أشويتہ وأقطعته قضباناً، وبلوغ ای رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق، وصيرورت ای گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب، ولياقت وحيونت، نحو: ألام الفرع وأحصد الزرع،
رسیدن شے وقت ماخذ

أبعته: بردم اور اور محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، و مراد از ماخذ چیزیت که از اں مصدر باب إفعال ساخته باشند. **یافتن چیزے:** وہم یافتن ماخذ نحو: أثارته یا فتم ثار او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبین للفاعل خواهد بود، چون: أبخلته ای بخلل یا فتم او را، و اگر متعدی باشد مبین للمفعول، مثل: أحمده یا فتم او را موصوف بمجمودیت. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

سلب: وآن دونوع ست، یکے: سلب از فاعل، ودرینحالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را، و دوم سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شكی أشكيتہ او شکایت کرو من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشويتہ: دادم او را شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے که او را بریان کنند و قابل بر شستن باشد، و آنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر و کبیر ست که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. **أصبح:** در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آن شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

أعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، و بلوغ بمرتبه عدد، نحو: أعمشرت الدرهم ای دراهم برده رسیدند. (نوادر الوصول) **نحو:** امثله بطور لف و نشر ست. **ألبن:** ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند. **أخرفت:** گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. **ألام الفرع:** سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حیونت.

أحصد الزرع: زراعت لا لاق درو شد، وقت حصاد و درو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت و حیونت ست. و فرق در حیونت و بلوغ آنکه در حیونت ماخذ مسند الیه ست، و در بلوغ مفعول. و ایں نزد مصنف ست اما این حاجب و دیگر ارباب فن بلوغ و حیونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثله مذکورہ می توان گفت: که صاحب صبح شد و صاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: أتمر النخل وأسفر الصبح، وابتداء، نحو: أشفق، وموافقت مجرد وفعل وتفعیل واستفعل، نحو: دجى الليل وأدجى، ومطاوعت فعل وفعل إى پس آمدن أفعل مر فعل یا فَعَلَّ را؛ تا دلالت کند برپزیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: کبسته فأكب. خاصیت تفعیل تعدیه وتصییر است، نحو: نَزَلَ.....

مبالغه: ای کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع است: مبالغه در کم و کیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)
أتمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، واین مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح:** بسیار روشن شد صبح، واین مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلاً نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنى أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی است. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واكثر لغویان از انکار دارند، ومثال متفق علیہ لفظ أقسم بمعنی حلف است کہ مجردش بالاتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو در یک معنی. اگر گوی: چون ہر دو در یک معنی ویک خاصہ یافتہ می شوند پس چرا یکے را خاصہ موافق دیگرے میگویند نہ بالعکس، یا خاصہ ہر دو چرا قرار نمی دہند؟ جوابش آنکہ ہر جایک معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضی، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمتہ بمعنی استعظمتہ ای پنداشتہم اورا معظم و بزرگ، ودر اں خاصہ حسابست.

دجى الليل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصہ در اں صیور تست. **مطاوعت:** در "ارتشاف" گوید: مطاوعت حقیقتہ در چیزے باشد کہ فعل ازو متصور بود، مثل: صرفتہ فانصرف، وآنجاکہ صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز است، نحو: قطعت الجهل فانقطع، ورضی گفتہ: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول است کہ در فعل ثانی فاعل شدہ، مثل: زید در باعدت زیدا فتباعد؛ چہ قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را کہ مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازاً مطاوع گویند.

کبسته إلخ: [سرنگون انداختم اورا پس سرنگون افتاد.] ز مخشری گوید: کہ مطاوعت اکب در عربیت ثابت نشدہ، ومعنی اکب: دخل فی الکب است، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر است، نحو: أسقیتہ "سقاك الله" گفتہم اورا، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أفتلتہ اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

وَنَزَّلَتْهُ وَسَلَبَ نَحْوُ: قَدَيْتَ عَيْنُهُ وَقَدَيْتَ عَيْنَهُ، وصيرورت نحو: نُورًا، وبلوغ نحو: عَمَّقَ وَخَيَّمَ، ومبالغه، نحو: صَرَّحَ وَجَوَّلَ وَمَوَّتَ الْإِبِلُ وَقَطَّعَتُ الثِّيَابَ، ونسبت بماخذ تا عمق رسید در خیمه داخل شد
 نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُهَا، وتخلیط ای چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهَبْتُهُ، وتحويل ای گردانیدن چیزی را ماخذ یا همچو ماخذ نحو: نَصَّرْتَهُ وَخَيَّمْتَهُ، وقصر یعنی تذهیب زرا اندود کردن
 اشتقاق آل از مرکب بجهت اختصار حکایت نحو: هَلَّلَ، وموافقت فَعَلَ وَأَفْعَلَ وَتَفَعَّلَ، وابتداء.
 در معنی نحو کلم

نَزَّلَتْهُ: مثال اجتماع تعدیہ و تفسیر، و تعدیہ بدون تفسیر، چون: فسقته فاسق گفتم او را، و تفسیر بے تعدیہ نحو: نصلت السهم. **قَدَيْتَ عَيْنَهُ:** ای دور کردم خاشاک از چشم او. **نور:** أي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، ای شگوفه بر آورد. (بح) **بلوغ:** ای بمعنی رسیدن چیزے و داخل شدن در چیزے.

مبالغه: و آل سه قسم باشد: در فعل چون: صرح خوب ظاهر کرده شد، و جوم بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است و دوم در کم، و مبالغه در فاعل چون: موت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، و مبالغه در مفعول نحو: قطعت الثياب بسیار جا مہا قطع کردم.

فسقته: نسبت بفسق کردم و فاسق گفتم او را، و از ہمیں قبیل ست کفرته، در "تعلیق الفرائد" گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: أكفرت الرجل دعوته كافرا، و تکفیر را بمعنی کفارہ دادن ذکر کرده، لیکن این توقف را ایں قول صاحب "محکم" رد می کند: كفر الرجل نسبة إلى الكفر، و در "صراح" ہم بدین معنی است، و از "مغرب" ہم استفاد می شود. (نوادر الوصول)

جَلَّلْتُهَا: تحلیل قرار گرفتن و جل براسپ آنگندن. (صراح) **نَصَّرْتَهُ:** [نصرانی کردم او را.] تنصیر: ترسا گردانیدن. **خيمته:** [همچو خیمه نمودم او را.] تخیمیم: خیمه ساختن و بجائے مقیم شدن. (صراح) **اختصار:** و از ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک و بد آمده نحو: سقیته ای گفتم او را: أسقاك الله، و جدعته ای گفتم: جدعك الله، و می آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتی که بوده است، نحو: كوف الكوفة، و بمعنی کار کردن در مانند نحو: صبح بصبح در آمد و بمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوف ای بکوفه رفت، و برائے غیر آل.

هَلَّلَ: ای لا إله إلا الله گفت. **فعل:** ای ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيلته. **أفعل:** أشويته أطعمته شواء.

تفعل: نحو: ترس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعَّل مطاوعت فَعَّل، نحو: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و تکلف در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وَتَكَوَّفَ،
 و تجنَّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تَحَوَّبَ، و لبس ماخذ نحو: تَخْتَمَ، و تعمَّل یعنی ماخذ را بکار
 بردن نحو: تَدَهَّنَ و تَتَرَسَ و تَخَيَّمَ، و اتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
 یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وَتَجَنَّبَ وَتَوَسَّدَ الْحَجَرَ وَتَأَبَّطَهُ، و تدرج یعنی تکرار عمل
 بہمت نحو: تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ، و تحوّل یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمجو ماخذ نحو: تَنَصَّرَ وَتَبَحَّرَ،
 و صیورت نحو: تَمَوَّلَ، و موافقت مجرد و أَفْعَلَ وَفَعَّلَ وَاسْتَفْعَلَ، و ابتداء.

صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر و أبصر
 نحو تکلم

مطاوعت فعل: بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیستہ فتقیس، یا تعدیہ نحو: علمتہ فتعلم، و اغلب در مطاوعت فَعَّل کہ
 برائے تکثیر و تعدیہ باشد ثلاثی مجرد است نحو: علمتہ فعلم، و فرحتہ ففرح. (رضی)
تکلف: [بزرورت ثابت کردن صفتی کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آن و تخمیل کہ خاصہ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست
 فعل میکند و حصول آن در خود میخواید، و در تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکاز الأصول)
تجوُّع: بزور و محنت گرسنہ شد.

تَحَوَّبَ: از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. **تَخْتَمَ:** ای انگشتری پوشید، و آنرا از تعمّل گفتن بہتر. **تَدَهَّنَ:** روغن را بر بدن
 مالید. **تَتَرَسَ:** ترس یعنی سپر را بکار برد. **یعنی ساختن:** و این چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد و در آخرین متعدی.
تَبَوَّبَ: مثال اول یعنی دروازہ ساخت. **تَجَنَّبَ:** مثال دوم ای گوشہ گرفت.

تَوَسَّدَ الْحَجَرَ: مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. **تَأَبَّطَهُ:** مثال چهارم ای در بغل گرفت آزا.
تَجَرَّعَ وَتَحَفَّظَ: [جرعہ جرعہ نوشید و اندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است و دوم برائے غیر محسوس، و در
 "شافیہ" گفتہ: تفہم ازیں قبیل ست، و رضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فہم بودہ باشد.
تَبَحَّرَ: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعل: بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، و تکذب نسبت بدروغ نمود، و تویل "یا ویلا" گفت. (رکاز الأصول)
استفعل: موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز و استنجز، دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل
 خود است نحو: تعظم و استعظم، و مے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبہ ای اظہار سیرے کرد، و غالباً معنی تفعل بودن شے صاحب
 ماخذ نحو: تاهل و تالم و تأسف و تأصل و غیر آن. (رضی)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت ای ہر یک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. و موافقت مجرد و أَفْعَلَ وَفَعَّلَ وَتَفَاعَلَ، وابتداء.

خاصیت تفاعل تشارک ست ای شرکت دو شے در صدور و تعلق فعل یعنی از ہر یک بدیگرے نحو: تشاتما، و شرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترفعاً شینا، و تخنیل یعنی نمودن غیر را حاصل ماخذ در خود نحو: تمارض، و مطاوعت فاعل بمعنی أفعال نحو: باعدتہ فتباعدا، و موافقت مجرد و أَفْعَلَ، وابتداء. و لفظے کہ در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواهد، و اگر

نحو تعالیٰ بمعنی علا چون حادثت زیدا ثوبا نحو تعادبا ثوبا

نه لازم بود.

فاعل و مفعول: واحد باشند ہر دو یا متعدد یا مختلف. **ہر یک:** در خارج اگرچہ در لفظ یکے فاعل ست فقط و یکے مفعول، و بسبب آنکہ یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: کرم و کارمتہ، و از جہت آنکہ در واقع ہر یک از فاعل و مفعول بود فعلیکہ مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد دریں باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو: جذبت ثوبا و جذبت زیدا، بخلاف ضرب کہ مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد. (رکاز الأصول)

أفعال: نحو: باعدہ و أبعدہ. **فعل:** ای در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعف. **کم ست:** لیکن مے آید؛ زیرا کہ وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آں بدیگرے، بخلاف مفاعلة کہ وضع آں برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکہ متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آں فعل از غیر فاعل. **ترافعا شینا:** [ہر دو برداشتند چیزے را.] نحو: شاتما و تشاتما، و می آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضی)

نمودن غیر: با آنکہ در واقع حاصل نباشد. **تمارض:** خود را بیمار ظاہر نمود. **مطاوعت فاعل:** مراد از اں تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: علمتہ فتعلم، یا لازم چوں: کسرتہ فانکسر، پس تضارب زید عمرا مطاوع ضارب زید عمرا نگویند؛ زیرا کہ ہر دو بیک معنی ست و تاثر و تاثر در میان نیست، و مطاوع در حقیقت مفعول بہ است کہ فاعل شدہ و بر فعل مجازا اطلاق کنند. (رضی) **بمعنی أفعال:** ای و قتیکہ فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد.

باعدتہ فتباعدا: دور کردم او را پس دور شد. **أفعال:** نحو: تیامن بمعنی ائمن در آمد نیمین. **ابتداء:** نحو: تبارك مقدس و منزہ شد، و مجردش برك بمعنی نشانیدن شتر او غیر آنت. **اگر نہ:** ای دو مفعول نمی خواست، بلکہ یکے مثال: قاتلت زیدا. (منہ)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا و زید، و وجہ ایں معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال اتخاذ ست نحو: **احتَجَرَ** و **اجْتَنَبَ** و **اغْتَذَى** الشَّاةَ و اعتضده، و تصرف یعنی
 جانب گرفت غذا ساخت گرہن در بازو گرفت آزا
 جد نمودن در فعل نحو: اکتسب، و تخمیر ای فعل الفاعل الفعل لنفسه نحو: اکتال، و مطاوعت
 ای در تحصیل آن کوشش کرد و کب
 تفعل نحو: غمتمه فاغتم، و موافقت مجرد و أفعال و تفعل و تفاعل و استفعال، و ابتداء.

خاصیت استفعال طلب و لیاقت ست نحو: استطعمته و استترقع الثوب، و وجدان نحو:
 طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
 استکرمتہ، و حسبان یعنی پنداشتن چیز را موصوف بماخذ نحو: استحسنته، و تحول نحو:
 موصوف بکرم یافتم اورا
 استحجر الطین و استنوق الجمل، و اتخاذ نحو: استوطن القرى، و قصر نحو: استرجع، ..
 سنگ شد گل ناکه شد شتر وطن گرفت قریہارا جمع قریہ

اتخاذ: بیشتر دانستی کہ آں بر چہار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منہ)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مہملہ از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش و غیرہ، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجرہ ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلح: پس معنی کسب حاصل کرد و معنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہذا خدائے تعالیٰ فرمودہ است: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ (البقرہ: ۲۸۶) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکہ صادر شود، و عقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیویہ در کسب و اکتسب فرقے نکرده اند. (رضی)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل:** ہمچنین مطاوعت تفعیل و افعال، چون: لومته فالتام، و أوقد النار فانقدت. **غمتمه فاغتم:** غمگین کردم اورا پس مغموم شد.

أفعال و تفعل: [نحو: ارتدی و تردی، و اجتنب و تجنب.] نحو: احتفاه بمعنی ازال خفاه، و احتجز بمعنی أحجز داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل:** چون: اختصما و اجتورا بمعنی تخاصما و تجاورا؛ و لہذا تعلیل درال نشد؛ چہ در معنی فعل غیر معلول ست. (رضی) **استفعال:** نحو: استأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء:** نحو: استلم سنگ را بوسہ داد.

استنوق الجمل: و ایں مثل است جائیکہ کسے سخنے یا سخنے در آمیزدی زمند، و اصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیدہ می خواند و ناگاہ از صفت شتر بناقد رسید، یکے از ندماہ ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردی)

نحو استرجع: [إنا لله و إنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در "اصول" در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، و قصر را خاصیت ایں باب نہ شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعال في هذا المعني نادر، بخلاف فعل كما هو الظاهر من التبع. (رکاز الأصول)

ومطاوعت أفعال نحو: أقمته فاستقام، وموافقت مجرد وأفعال وتفاعل وافتعل، وابتداء وانفعال
 را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت فعل غالب ست نحو: كسرتہ فانكسر، وموافقت فعل
 وأفعال نادر، وفائے آل لام ورا ونون وحرف لين نبود، ويطاوع أفعال نحو: أغلقت الباب
 فانغلق، وابتداء. وافعیال را لزوم غالب ومبالغه لازم، ومطاوعت فعل وموافقت استفعال
 نادر. وافتعال وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، ولون وعیب غالب.
 چون احوال واحوال

أقمته فاستقام: [برپا کردم اوراپس برپا شد]. وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، همچنین مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (رکاز الأصول) **أفعل:** نحو: استعان موءے زیر ناف سترد. **افتعل:** ای در تخییر، نحو: استکثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج: یعنی امر محسوس و اثر فعل جوارح بودن، و اہل فن علاج را خاصہ جداگانہ نشمرده اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلی باشد کہ از علاج صادر شود. (رکاز الأصول، نوادر الوصول) **کسرتہ فانكسر:** وچوں علاج لازم این بابت علمتہ فانعلم صحیح نباشد؛ چه علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت انفعال برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتوان گفت: طردتہ فانطرد، هكذا في "الرضي".

وأفعال: نحو: انحجز بمعنی أحجز بمجاز رسید موافقت در بلوغ، وانحصد وأحصد در حینونت. (منہ)
حرف لين نبود: بحت استفعال، ودریں حروف بجائے این باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، ونقله فانقل، وأما انمحي وانماز قلیل ونادر ست. (رکاز الأصول) **يطاوع:** آوردن آل بلفظ مضارع جدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلہ لفظ غالباً دلیل تقلیل ست کہ در "شافیة" و"رضي" بآں تصریح کرده.

أغلقت الباب: بستم در راپس بستہ شد. **ابتداء:** ای گاہی نحو: انطلق؛ چه برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.
لزوم غالب: وتعدیه قلیل نحو: احوالیته واعروریتہ سوار شدم اورا اعیان.

مبالغه لازم: ومبالغه نحو: اعشوشب الأرض زمین صاحب گیاه بسیار گردید، ولزوم مبالغه از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در "اصول" مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) **مطاوعت فعل:** مجرد نحو: نثیته فانثی پیچیدم اوراپس پیچید شد.

موافقت استفعال: نحو: احولیته واستحلیته شیرین پندا شتم اورا. **لون:** نحو: احمر بسیار سرخ شد، واشهاب بسیار سفید شد.
غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارقد سرعت کرد، واهجار اللیل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

و افعِوَال بناء مقتضب یجیء للمبالغة. و فعلل لمعان كثيرة، و لم یروا إلا صحیحا أو مضاعفا و مہموزا قليلا. **تفعلل** يطاوع فعلل، و قد یقتضب. و افعنل لازم و يطاوع فعلل، و کذا افعنل، و یجیء مقتضبا، و فی الملحقات مبالغة أيضا.

فصل

بدانکہ جملہ افعال و اسماء چہار قسم ست، صحیح: لفظی کہ حروف اصلی آل حرف علت و ہمزہ و دو حرف یک جنس نبود، و مہموز: لفظی کہ از اصولش ہمزہ بود، و معتل لفظی کہ در اصول آل حرف علت ست،

بناء مقتضب: [غالبا و گاہے غیر مقتضب نحو: حوی الفرس و احووی.] و آل عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، و خالی باشد از حروف الحاق و حروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) **یجیء للمبالغة:** و انما لازم نحو: اجلوز و گاہے متعدی نحو: اعلوط البعیر. **کثیرة:** یتعسر ضبطها، منجملہ آل قصر است نحو: بِسْمَلِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ خواند، و الباس نحو: برقعته برقع پوشانیدم اورا، و مطاوعت خود نحو: غطرش اللیل بصره فغطرش مخفی کرد شب بصر اورا پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قلیلا: ای مہموز صرف، و مع ہذا ہمزہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأولفة مجنون شدن، و مہموز العین البلازہ گریختن، و مہموز لام نحو: کرفأ اللہ السحاب متفرق گردانید خدا بررا، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثائثة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل: و برائے تحول نحو: تزندق، و تعمل نحو: ترفع، و جز آل ہم آید. **قد یقتضب:** ای مجرد بمعنی اونمی باشد نحو: تھیرس بناز خرامید. **یطاوع فعلل:** نحو: ثعجره فانثعجر ریخت اورا پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرفظ الرجل منقبض شد. **کذا:** ای لازم یفید المبالغة و يطاوع فعلل نحو: طمانتہ فاطمان. **یجیء مقتضبا:** اکفهر النجم ستاره روشن شد در شدت تاریکی. **مبالغة أيضا:** مع موافقة الملحق فی الصیغ و الخواص و المعنی. **انفعال:** متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون ازیکے ازینما نباشد، و ایں تقسیم نزد اکثرین است، و بعضے برد و قسم صحیح و معتل بنا نہادہ اند.

دو حرف یک جنس: چوں: ضرب و بعثر و رجل و جعفر و سفرجل. **ہمزہ بود:** چوں: أمر و سأل و قرأ و طأطأ و أنس و لؤلؤ و اصطلبل. (رکاز الأصول) **حرف علت ست:** چوں: وعد و قال و رمی و وسوس و يستعور. (رکاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا
نضکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن، ولام فکس ض ن. و معتل دو نوع است: مفرد
ولفیف، مفرد سه قسم است: مثال و ضفسکح یضفسک ح، اجوف سونض سیض ن،
ناقص نسکفوض ضفسي کن.
مهموز تین
مهموز لام
مراوا ح حسب

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: زلزل یانه، چوں: مد لیکن لازم می آید که سلس و ددن و هععع داخل
مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح است مگر آنکه گویند: لیهنا از شدت ندرت کالمعدومند. (نوادیر الوصول)
بر سه گونه: زیرا که همزه یافاء کلمه است یا عین کلمه یا لام کلمه.

نضکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطردست، و علی حده کردن عبارت از شدوذ؛ چه شدوذ جدا افتادن از جماعت است، پس
مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، و از ضاد ضرب نحو: الألت کم کردن، و از کاف کرم چوں: الأدب فرهنگی و ادیب
شدن، و از سین سمع نحو: الإذن، و ستوری دادن، و از فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، و همچنین اشارات آینده باید فهمید.
(رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤال پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر بر آمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیراز سینه.
فکس ض ن: ف: القراءة خواندن. ك: الردأة بد شدن. س: البراءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. و از ن کمتر؛ لهذا
ارض هم جدا نوشته شد نحو: الدناءة فرومایه شدن. (منه) **مثال:** معتل فاء که مثل صحیح است در عدم تغییر.

وضفسکح: [تقدیم و او اشاره به مثال و اویت.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب بهبه کردن. س: الوجل ترسیدن.
ك: الوسام نیکو روشن شدن. ح الورم آماسیدن. و وجد یجد از نصر ضعیف است. **یضفسک ح:** ض: الیسر قمار باختن.
ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن. س: الیتیم یتیم شدن. ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی ازس: إلخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ص: الطوح هلاک شدن. و از کرم نیز نحو: الطول دراز شدن
و مصنف فراموش کرده، و یائی س: الطیب پاکیزه شدن. ض: الیبع فروختن. ن: بید هلاک شدن. و ناقص واوی ن: الدعاء
خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الجثو بزانو نشستن. و یائی ض:
الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن. س: الخشبة ترسیدن. ك: نحو الرجل مرد بمنتهائے عقل رسیدن. الکنایة سخن
کردن بچیزے و اراده غیر آل داشتن. (نوادیر الوصول)

سونض: توسط و او اشاره باجوف واوی. **سیض ن:** ای اجوف یائی ازس ابواب آید.

ولفیف دو وجه است: مفروق ضرب ح س و مقرون سض. و مضاعف دو قسم است: مضاعف ثلاثی که عین و لامش یک جنس بود ضنس ك، و مضاعف رباعی که فاو لام اول و عین و لام ثانی، همچنین باشند نحو: زلزله و تذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات اوب نصر س، اید ضرب س، اتو نصر ك، اُدیّ ضرب س، واد ضرب س، یأس س ح، داو فتح ن ض، رأی فتح ض، و با فکس ح، بوأ نصر س، شیء ضرب س
 ک، اوی ض، وای ض، ابّ نصر ض س،
 مهورز فائقص واوی
 اجوف یائی مهورز اللام

مفروق: که فاو لام حرف علت بود. **ضرب ح س:** ضرب: الوقایة نگه داشتن. ح: الولی نزدیک شدن. س: الوجی سوده شدن سم ستور. (نوادیر الوصول) **مقرون سض:** [که فاء عین یا عین و لام او حرف علت بود]. س: الطوی گرسنه شدن. ض: الهوی فرو افتادن از بالا. (نوادیر الوصول) **ضنس ك:** ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزه را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادیر الوصول) **اوب:** ای مهورز فاو اجوف واوی، و اوب بمعنی بازگشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: اوام تشنه شدن، و اوس عطاردان، و از سمع کم چون: اود کثر شدن.

اید: ای مهورز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چون: ائم بیوه شدن، و از سمع کم چون: اید توانا شدن. (نوادیر الوصول)
اتو: بسیار چون: الو تقصیر کردن، و از ك کم چون: الأموه کنیز شدن. **ادی:** بدال مہمله مهورز فاء ناقص یائی، و آل بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، و از سمع قلیل چون: الأری کینه ور شدن. **واد:** مثال واوی مهورز العین بمعنی زنده در گور کردن ض، و از سمع قلیل نحو: و اب غضبناک شدن. **یأس:** مثال یائی مهورز عین نومید شدن از هر دو باب. **داو:** مهورز عین ناقص واوی بدال مہمله فریب، و بمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر و از نصر قلیل نحو: السأو غمگین شدن، و از ضرب اقل.

رای: مهورز عین ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، و از ضرب قلیل نحو: الصئی بانگ کردن مرغ. (نوادیر الوصول)

وبا: مثال واوی مهورز اللام مهیا کردن، از فتح، و الوضاء نیکو شدن، از ك، و الوثاء شگافه شدن گوشت، از سمع، و الوطاء پیا سپردن از حسب. (نوادیر الوصول) **بوأ:** اجوف واوی مهورز اللام، و بالضم و الفتح بازگشتن، از نصر، و الدوء بیمار شدن، از سمع. **اوی:** مهورز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وای: مهورز عین لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **اب:** مهورز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن. برائے کشتن از نصر، و الأنین نالیدن، از ضرب، و الألل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادیر الوصول)

وَدَّ س، یَمَّ س، طَاطَا تَكَأْ و هو ه توهوہ.

بدانکہ واورا وفق ضمہ واخت آں خوانند، ویاہ را وفق کسرہ واخت آں، والف را وفق فتحہ واخت آں، و ہر سہ را حرف مد و لین گویند. و تخفیف لفظ بر چند وجہ، اسکان: قطع حرکت از حرف بنقل یا باسقاط، و تحریک: حرکت دادن یکے از دو ساکن را، و حذف: انداختن حرف و زیادت، نحو: ^{چوں بدعو ویرمی} آنت، و ابدال: آوردن حرف یا حرکت بجائے حرف یا حرکت، و ادغام: پیچیدن یکے از دو ہم جنس در دیگر، و قلب: یعنی تقدیم و تاخیر، و بین بین: اکی خواندن ہمزه در میان ہمزه و میان حرفیکہ وفق حرکت ہمزه یا ما قبل ہمزه بود، اما اعلال و تعلیل.....

و د: مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. **ی م:** مثال یائی مضاعف بدریا افتادن، از سمع قلیل.

ط ا ط: مضاعف رباعی مجرد و مہموز، ط ا ط الطائر رأسہ پرندہ سرفرو آورد. (نوادر الوصول) **ت ک ا ک:** مضاعف رباعی مزید و مہموز پس یا باز آمد. **و ہ و ہ توهوہ:** معتل و مضاعف رباعی مجرد، و ہ و ہ الکلب فی صوتہ جزع آواز نمود، و ہمچنین توهوہ مزید. ہیو صاحب سینتہ نیکو شد. **ح ر ف م د:** [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، و اگر ما قبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، و اگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود و نہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردی)

ح ر ک ت و ا د ن: بادغام چوں: مَدَّ، و بدون آں نحو: ﴿لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ﴾ (البینة: ۱). **ا ن د ا خ ت ن ح ر ف:** علت نحو: یعد، یا ہمزه نحو: یکر، و حرف صحیح نحو: ظلت. **آ ا ن ت:** ہمد، اصلہ: آنت، از اجتماع دو ہمزه ثقلہ بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد. (نوادر الوصول) **ح ر ف:** تبدیل حرف بحر ف در نحو: قال وداع وراس وأمسیت وماء أصلها: قول وبيع وراس وأمسست وماہ. (نوادر الوصول)

ح ر ک ت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمیر قاف قبیل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت و ہمزه و حرف صحیح یافتہ مے شود.

پ ی چ ی د ن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: فر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را بتابدل نموده ادغام کردند. (منہ)

ت ق د ی م و ت ا خ ی ر: تقدیم و تاخیر حروف نحو: آبار اصلہ: آبآر جمع بئر، و قسی اصلہ: قُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واورا یاء کردہ ادغام کردند، سین و قاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

ب ی ن ب ی ن: و آں را تسہیل گویند. **و ف ق ح ر ک ت:** آنرا بین بین قریب گویند. **م ا ق ب ل ہ م ز ہ:** آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست۔
وتحويل

اصول مہوز:

ہمزہ ساکن در غیر یام و یاوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس ہمزہ بود، وکل وخذ و مر شاذ۔ و ہمزہ متحرکہ بعد واؤ و یاء ساکن کہ زائدہ اند نہ برائے الحاق رواست کہ جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست، چوں: اَفیس و مقروءة و خطیة، و بعد ساکن غیر مذکور والف و نون انفعال.....
جہت اجتماع متجانسین

حرف علت: احتراز ست از تخفیف ہمزہ و از تخفیف حرف صحیح با ساکن، چوں: سین اسم، و تحریک مثل باء اذہب اذہب، و ادغام چوں: مد، و ابدال نحو: ماء کہ ماہ بود، و بین بین چوں: اصدق کہ میان ضاد و زاء خواندہ مے شود، و بحذف چوں: حر، اصلہ: حرح۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یام: مضارع ام، اصلہ: یامم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کردہ بما قبل دادند، پس ہمزہ متحرک شد و مقنضی تخفیف ساکن نماد، و ثقل در تک از تحقیق ہمزہ بیشتر ست، و مراد ازاں جائے کہ ابدال ہمزہ و ادغام معارض شوند۔ و یؤوس مثل: یقول مضارع از اؤوس بمعنی عطا دادنت، و مراد ازاں لفظے کہ در اں ابدال و اعلال معارض شود؛ زیرا کہ در اں اعلال سازند نہ ابدال۔ (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جوازا: پس اگر ما قبلش فتح بود بالف بدل شود، و اگر کسرہ بود بیاء و اگر ضمہ بود یواؤ۔ (رکاز الأصول)

پس ہمزہ بود: و آں ہمزہ ساکن نحو: آمن یؤمن ایمانا۔ **کل:** اصل آں اؤکل و اؤخذ و اؤمر هست، قیاس بدل ہمزہ یواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، و اول بعدم حاجت و در مر ہر دو جائز ست۔ **نہ برائے الحاق:** احتراز ست از حیال و حوآب کہ واؤ و یاء برائے الحاق ست۔ **افیس:** تغصیر افؤس، مثل: افلس جمع فأس بمعنی تبر، اصلہ: اَفیس، ہمزہ ریاء کردہ ادغام کردند، و پنچمین مقروءة، اصلہ: مقروءة، و خطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیة بود قاعدہ مذکورہ جاری کردند۔

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیرا کہ الف حرکت نہ پذیرد۔

غیر مذکور: برابر ست کہ آں ساکن واؤ و یاء نباشد بلکہ صحیح چوں: سل، یا واؤ و یاء اصلی چوں: سوء، یا زائد برائے الحاق، نحو: حیال، یا زائد در کلمہ دیگر نحو: باعوا اموالہم۔ **نون انفعال:** احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیرا کہ نون انفعال ساکن الوضعت اگر حرکت ہمزہ اوراد ہند خلاف وضع لازم آید، و جاء نظر و انظر عند بعضہم۔ (نوادر الوصول)

روا کہ بیفتد و حرکتش بما قبل رود چون: سَلَّ وَجَيْلَ وَبَاعُوا مَوَاهِمَ وَلَمَرَ وَالْحَمَرَ
 وَلَحْمَرَ، لیکن حذف در یوی و یوی آه و صرف اَرَى و یُرَى لازم شده، و یجیء مَرَاة. و متحرک
 بعد متحرک یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: ائمة و جاء، و گرنه واؤ شود نحو: اوادم. ابن
 مالک مضمومه را با واؤ بدل کند، و نزد آنفخش مکسوره بعد مضمومه واؤ شود. و ساکنه و متحرک بعد
 متحرک یا ساکنه یاء گردد در موضع

روا کہ بیفتد: و بین بین نکنند؛ تا شبه ساکنین لازم نیاید، و بعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند؛ تا واوی و یائی نکرده
 باشند، و هم تخفیف بحذف ابلغ است. و کوفیان و بعضی بصریان ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند و قاعده مقرر ننموده اند،
 چون: رفود در رفاء. (رضی) **سل:** أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعدم حاجت.
جیل: بمعنی کفتار، أصله: جیل بر وزن جعفر ملحق بآں، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، و حرکت همزه دوم بر واؤ و یاء
 الحاق که بمنزله حرف صحیح است ثقیل نباشد.

باعوا مواهیم: فروختند ما لهاے خود را، اصل آں: باعوا مواهیم، حرکت باؤ زائد که در کلمه دیگر است دادند، و همزه را حذف
 کردند. **لمر:** لم أرای، یاء بلم افتاد لم آرا شد، پس حرکت همزه دوم بر آء و حرکت همزه اول بمیم بردند و هر دو همزه انداختند.
الحمر و لحم: أصلهما: الأحمر، حرکت همزه دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزه وصلی بجهت استغنا
 انداخت، و هر که بر آء عروض معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) **یوی و یوی:** ای در اخوات مضارع معروف و مجهول
 و مضارع بلام امر و نهی حذف واجب، و در ماضی و اسم فاعل ممتنع، و در باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مراة مراة است. **ائمة:** أصله: آء ممة، کسره میم بمنزله ثانی داده
 ادغام روند ائمة شد، پس همزه ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. **جاء:** أصله: جایی، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزه
 دوم جهت کسره اول یاء شد جایی گردید، قاعده داع جاری کردند. **مضمومه را:** پس جاءء جاءء و نموده، قاعده داع جاری کنند.
بعد مضمومه واؤ: چون: اویب در اءیب، و بنا بر قاعده مذکور اءیب باید.

ساکنه و متحرک: ای اگر همزه ساکنه و متحرک بعد همزه ساکنه یا متحرک در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واؤ نشد
 بجهت بعد، و نه بین بین که تخفیف بقلب اولی است. و در اینجا چار صورت است: متحرک بعد متحرک قرأء کجعفر، متحرک بعد
 ساکنه قرأء کقمطر، ساکنه بعد متحرک قرأء کجعفر، ساکنه بعد ساکنه و قرأء کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، و مفتوحہ منفردہ بعد کسرہ یاء گردد و بعد ضمہ واؤ جوازا، کمیر و جون، اخفش مضمومہ را بعد کسرہ یاء گرداند و بعکس، و بعضے گفته اند: رواست قلب متحرکہ بوفق حرکت ما قبل. و در مانند مستهزؤون و سئل بین بین ست، و در ہمزه بعد الف بین بین قریب ای وجہ اول از دو وجہ مذکور، چنانکہ در سأل و سئم و مستهزئین و رؤوف و رؤوس إذا اجتمع اکثر من همزتين ای قبل اصول مہموز مفتوحہ بعد مفتوحہ مکسورہ بعد کسرہ مضمومہ بعد فتحہ مضمومہ بعد مضمومہ خفف الثانية والرابعة و حقق الأولى والثالثة والخامسة. و در دو ہمزه از دو کلمہ صحیح ست تحقیق ہر دو و تخفیف ہر دو.....

کمیر: أصله: مئّر بمعنی کینہ و دشمنی. **جُون:** در جون جمع جونة ظرفی از ظرف عطار. **بعکس:** [ای مکسورہ را بعد ضمہ واؤ سازد، چون: سول در سئل.] بمقتضای عبارت فارسی بایں موحدہ اولی ست، و بعضے بصیغہ مضارع خواندہ اند. (نوادر الوصول) **قلب متحرکہ:** ای مطلقاً در ہمہ حال، یعنی اگر حرکت ہمزه خلاف ما قبل ہم باشد برفیق حرکت ما قبل بدل شود چون: یلتام در یلتتم، و میر و جون دریں قاعدہ داخل است، کذا فی "النوادر" وغیرہ.

مانند مستهزؤون: یعنی جائیکہ ہمزه منفردہ مضموم بعد کسرہ، و مکسور بعد ضمہ آید. **بین بین:** قریب مشہور واضح ست، و بعضے بعید کنند. **بین بین قریب:** و بعید بجهت لزوم سکون ما قبل کہ الف است ممکن نیست، و حذف نکردند؛ چه آن بعد نقل حرکت گردد، و نقل حرکت بالف محال. و قلب بواؤ و یاء جهت التقائے ساکنین رواند، و ادغام ہم در الف جائز نیست. و سیویہ گفتہ: بعضے ہیچو ہمزه را حذف کنند و در یشاء یشا گویند، و نزد بعضے اگر الف آخر کلمہ ایست و ہمزه اول کلمہ دیگر ہمزه ساقط گردد، و اگر ما بعدش ساکن الف ہم باجتماع ساکنین بیفتد، چون: ما حسن در ما أحسن، و إلا باقی ماند، مثل: ماشد در ما أشد، کذا فی "الرضی".

چنانکہ: یعنی در الفاظ مذکورہ ہم بین بین قریب است نہ بعید؛ چه جائیکہ حرکت ہمزه بما قبلش موافق است قریب و بعید یکسان باشد، پس از مشہور و اصل عدول نتوان کرد. و در سئم و رؤف اگر بین بین بعید کنند الف را کہ ازان پیدا شود کسرہ و ضمہ دادہ باشند. (رکاز الأصول) **سئم:** مکسورہ بعد فتحہ.

إذا اجتمع: ہر گاہ جمع آید زیادہ از دو ہمزه تخفیف کردہ شود دوم و چہارم، و باقی داشته شود اول سوم و پنجم.

تحقیق ہر دو: زیرا کہ اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمہ پیدا شدہ پس ثقیل نباشد، و آن مختار قراء کوفہ و ابن عامر است. **تخفیف ہر دو:** زیرا کہ جهت اجتماع بدون تکرار حرفی اگر چہ عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفردہ، یا اوّل بطریق انفراد، و ثانی بطرز مجتمعه، و تخفیف یکے بر وجه مذکور، و حذف یکے با قلب دوم بطرز ساکنہ اگر متفق اند در حرکت و اولی آخر کلمہ بود، و قلب مضمومہ بعد ^{بلا تعین} ^{چون جاء أحد} مکسورہ، و عکس آں بواؤ، و توسیط الف در مانند آنت، و لزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در ^{نحو من تلقاء أحد} ^{همزه} نحو: **أحسن عندك و آيمن الله.**

اصول معتل:

واؤ مضموم و مکسور در اول کلمه و مضموم در
نزدمازی

بطریق منفردہ: یعنی گویا همزه دیگر با او نیست، پس در جاء أحد هر دو را بین بین قریب کنی چون: سأل، و دریدراً أحد اول را بین بین قریب و دوم مبدل بواؤ مثل: جون، و در جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. و چون قواعد همزه منفردہ معلوم کرده همه امثله دوازده گانه که از اینجا بر سے آید باید فهمید، و الا در شرح باید دید. **بطرز مجتمعه:** پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، و دوم را بديل بواؤ کنی چون: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفردہ در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قارئی آبیہ اول را یاء کنند و ثانی را بین بین، یعنی هر دو طریق انفراد، یا ثانی را واؤ ای بطریق اجتماع. (نوادیر الوصول وغیره) **بطرز ساکنه:** ای بوفتق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، و در اولیاء أمّتی بواؤ، و در من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [این وما بعدش شرط حذف و قلب هر دو است.] و اگر متفق نباشد چون: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چون: لم یئأ أحمد حذف و قلب جائز نباشد. (رکاز الأصول) **عکس آں:** مکسورہ بعد مضمومہ نحو: یقرأ إنسان.

بواؤ: گوئی: من تلقاء وحد و یقرأ و نسان. **مانند آنت:** ای جائیکه همزه استفهام بر همزه دیگر غیر وصل در آید الف در میان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، و الف برائے کرامت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکاز الأصول)

نحو أحسن: [جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح در آید.] ساکنین در آل الف مبدل از همزه و لام تعریف، و الف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. **آيمن الله:** دو ساکن در آل الف و یاء است، و آيمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، و نزد کوفیه جمع بعین ست؛ زیرا که مفرد برین وزن نیاید. و آنک و آجر و غیره عجمی ست، و بست و دو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاةٌ شاذ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد وبعده ضمّه واؤ، وضمه مانند بیض و حیکی کسره شود، ودر طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتح علامت مضارع و قبل کسره افتد بیفتد، چون: یعد و یضع آه و نحو: عد تبع مضارعه، و جاء یئس و یائس، و فی نحو: یوجل یاجل و ییجل و ییجل. واوے که فائ فعل بود واز فعلش افتاده بیفتد چون: عدة. لین فائ افعال که از همزه نبودتاء شود ودر تاء مد غم بلغت فصیحہ

همزه گردد: چون: أحوه و إشاح و أدور که در اصل ووجه ووشاح و أدور است. **أحد:** که در اا واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد؛ چه اصلش وحد بود. **تجاه:** که در اا واؤ مفتوحه در صدر بتابدل شد؛ چه اصلش وجاه است. **شاذ:** زیرا که واؤ مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بهمزه باید نه تاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وچو باا گردد یک کلمه باشند؛ چه لین حرف خفیف است که اعتماد آا بر قوی ناموافق ثابت نماید، و مد غم هرگاه مستملک در مابعد است خفت آا با حرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چون: محاریب جمع محراب، و میزان از موزان. **بعده ضمّه واؤ:** نحو: قوول مجبول قاول، و موقن از میقن. **و ضمّه:** یعنی جمعیکه از افعال صفت بر وزن فعل آید، یا صفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمّه را کسره گردانند؛ ازان که صفت بمشابهت فعل ثقیل است وواؤ هم ثقیل. (نوادر الوصول) **حیکی:** زنیکه هر دو دوش خود را در رفتار بجنباند. **طوبی وکوسی:** در اصل طیبی وکیسی بود، و قیاس بدل ضمّه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختی در جنت دوم اسم زنی زیرک است؛ لهذا یاء واؤ شد. **یعد:** مثال کسره تحقیقی، اصله: یوعد. **یضع:** مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتح شده. **یئس:** در یئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. **یائس:** قلب یاء بالف خلاف قیاس. **نحو یوجل:** ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت است اصل یوجل.

یاجل: بقلب واؤ بالف که اخف است. **ییجل:** بقلب واؤ یاء بکسر علامت مضارع، و این لغت شاذ تر است. (منه) **واوے که:** ای مصدر مکسور الفاء یا فائ فعلة بالكسر باشد. **از فعلش افتاده:** و اگر از فعل نیفتاده نیفتد، چون: واد ووصال. **عدة:** در اصل وعدّ یا وعدّ است بنا بر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند. **از همزه نبود:** اصلی یابدل از لین باشد. **در تاء مد غم:** چون: ایتسر اصله: ایتسر از اسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحہ: ای ابدال بلغت فصیحہ واجب است.

چوں: اتقد و اتسر. واگر دو واؤ متحرک در اول کلمه بهم آیند اولین همزه گردد چوں: أواصل
أصله اوتقد أصله اتسر از یسر
 و أول. واؤ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتحة لازم الف گردد بشرط: عین ناقص نباشد و نه در
 حکم آل، و نه فاء کلمه، و قبل مدّه زائده و الف تشنیه و یاء مشدّد و نون تا کید نیفتد، و کلمه بر وزن
 فعلان و فعلی نباشد، و نه بمعنی کلمه که در ان تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی
چوں عصوی

دو واؤ متحرک: احتراز است از مثل: وُوزی که بر دو متحرک نیست. **همزه گردد:** برائے تخفیف؛ چه اجتماع دو واؤ ثقیل است
 و هنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را همزه کنند ثقل بر طرف نشود، فافهم. (رکاز الأصول) **أواصل:** جمع واصله در اصل
 و واصل بر وزن فواعل. **أول:** جمع اولی مؤنث اول، أصله: وُول بر وزن فَعَل.

واؤ ویا متحرک: نه ساکن، پس در قول و حیل الف نشود؛ زیرا که فتحه ما قبل واؤ ویاء ساکن ثقیل نیست، و بعضی قلب جائز دارند؛
 زیرا که اقتران متجانسین اولی است. **نه بعارض:** برابر است که آل عارض منقول از غیر بود، مثل: حَوَّاب و حِیَل که در اصل
 حوَّاب و حِیَال بود، یا غیر منقول از ان چوں: اخشوا الله و اخشي الله. (رکاز الأصول) **فتحه لازم:** احتراز است از عارض
 چوں: فوعد. و عروض حرکت کلمه دیگر مثل: فوعد خفائی دارد؛ چه حرکت عارضی آنکه گاهه باشد و یا بنقل و غیره حاصل آید
 و فاء همیشه مفتوح است، مگر اینکه گفته شود: دخول فاء بر وعد عارضی است، پس حرکتش همچنین باشد.

الف گردد: بدون اسکان واؤ ویاء، و علت قلب آنکه هر دو بمنزله دو حرکت است، و حرکت اینها و حرکت ما قبل دو حرکت دیگر،
 و توالی چار حرکت در یک کلمه ثقیل است، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزله دو حرف مدست و اجتماع آل گراں باشد، پس الف
 آوردند که حرکت نه پذیرد. و بعضی این واؤ ویاء را بعد اسکان بدل کنند، و بنا بر آل لازم می آید که در قول و بیع مصدر هم قلب کنند،
 ورنه اینجا هم نکلند که علت مشترک است. و جوابش آنکه علت قلب همان تحرک است و اسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛
 چه الف مبدل منه ساکن است، کذا فی "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آل و واؤ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: طوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نه در حکم آل:** چنانکه لام
 ناقص مکرر باشد، مثل: ارعو أصله: ارعوو. **و نه فاء کلمه:** نحو: توسط زیرا که مجردش سالم مانده.

قبل مدّه زائده: چوں: جواد و غیور و طویل. **الف تشنیه:** چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تا کید:** نحو: اخشون
 و اخشین برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعالان:** چوں: جولان و حیوان و حیدی؛ زیرا که در معنی اینها اضطراب است، و حرکت
 لفظ بر آل دال، پس حذف نکلند. **که در آل تعلیل:** چوں: عور و صید بمعنی اعور و اصید.

یا تقدیری بیفتند چوں: قال و باع و خاف و دعا ^{از خوف} و دعوا ^{از دعوی} دعت دعئا دعون. هر واؤ و یا نیکه عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته کسره آنرا بجائے ضمه ما قبل بری چوں: قبل و بیع و اختیار و انقید، یا بیگنی نحو: قول و بوع و اختور و انقود. فائے ماضی که ثلاثی مجرد است بعد حذف عین با اجتماع ساکنین کسره یابد اگر اجوف یائی بود، یا از باب مکسور العین، و گرنه ضمه، چوں: قلن و بعن و خفن. هر واؤ و یا نیکه بعد ساکن نه لین زائد بود در عین فعل یا شبه فعل ای مصدر و مشتق و موازن فعل بوزن عروضی حرکت آنرا بما قبل دهی بشرط: آل کلمه ملحق و ناقص و بمعنی لون یا عیب و صیغه تعجب

چوں اسود و ابيض

قال و باع: أصلهما: قَوْلٌ وَبَيْعٌ، هر دو جامع شروط و علت بوده اند. **دعوا:** تشنیه برائے نبودن شرط تعلیل نشد.

دعت: از دعوت، و او الف شده بقران ساکن لفظی افتاد. **دعئا:** از دعوت، الف با اجتماع ساکن تقدیری که تاء است بیفتاد، و بعضی دعئا گویند. **دعون:** برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف:** احتراز است از عور و صید که معروفش معلل نیست.

بجائے ضمه: بعد از آنکه ضمه او را بمناسبت کسره یاء گردانی، و این لغت افتح است. **اگر اجوف:** تا دلالت کند بر حذف یا.

مکسور العین: ای آنکه عین ماضی آن مکسور باشد اگر چه واوی بود، و کسره اینجا برائے رعایت باب است، و آن از دلالت بر حرف محذوف هم بود. **قلن:** بصیغه معروف مثال ضمه، اصلش: قولن که نه یائی است و نه از باب مکسور العین و در صیغه مجهول ضمه و کسره نیز جائز است و کسره خالص اشهر و افتح. **بعن:** مثال کسره فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن:** مثال کسره فاء در واوی که از باب مکسور العین، أصله: خوفن. **نه لین:** احتراز است از بویع و صید که در اصل با یع و سیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبه فعل است، و چون این معنی خلاف اصطلاح مشهور است؛ لہذا بتفسیرش پرداخته. **بوزن عروضی:** که عبارت است از مقابله سکون بسکون و حرکت بمرکت بدون لحاظ حروف اصول و زوائد، چوں: مَعُونٌ بَرُوزَنٌ فَعُولٌ.

ملحق: احتراز است از اجوند ملحق بـ "اخرنجم" اگر در آل قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص:** احتراز است از مثل: یقوی؛ تا توالی اعلا لین لازم نیاید. **بمعنی لون:** چوں: عور و اسود؛ چرا که باب افعال و افعیلال چوں اصل است در لون و عیب محافظت صفت آل واجب بود، و نیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند و مضارع محمول برانت. (رکاز الأصول)

صیغه تعجب: نحو: ما أقوله و أقول به؛ زیرا که غیر متصرف است، یا آنکه در تعلیل اول بماضی افعال و دوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغہ اسم آلہ نبود، و در شبہ فعل کہ بر وزن متعارف فعل بود پیش از تعلیل یا بعد از ان و اولش زائد مشترک ست تعلیل نکنند، پس آں حرکت اگر فتح بود واؤ و یا الف گردد چون: یقول و یبیع تا یقلن و یبعن و قل و قولاً آہ، وبع و بیعاً آہ، و مقول و مبیع و یقال و یباع و یخاف آہ، و خَفَّ خافاً آہ، و اقام إقامة و استقام و استقامۃ، و در مفعول یائی ضمہ منقول را کسرہ گردانند و واؤ مفعول را یاء و در و توضیح بسیار آید نحو: مبیوع و مطیوب، و در واوی کم. و او یکہ عین مصدر یا جمع و بعد کسرہ باشد.....

وصیغہ اسم آلہ: بمعنی آلہ باشد چون: مقول و مخیط، یا برائے مبالغہ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان با اسم ظرف کہ تعلیلش جهت زیادت مشابہت بفعال اولی ست صورت التباس نشود، و تعلیل مفعول مشابه مفعول میگرداند. (رکاز الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبعیع بر وزن تضرب بکسر تاء و فتح راء کہ در ان بجهت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند و تبعاع گویند. (شروح) **زائد مشترک:** میان اسم و فعل چون: ہمزہ و تا و یا و نون بخلاف میم کہ مختص با اسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چون: مقال. **الف گردد:** زیرا کہ در اصل متحرک بودند و ما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل و قتی درست شود کہ قل وبع از قول وایع گویند. (نوادر الوصول) **مقول و مبیع:** أصلهما: مقول و مبیوع، در اول حرکت و او اول بما قبل داده انداختند، و در ثانی بعد نقل ضمہ بمناسبت یاء کسرہ شد و یاء از اجتماع ساکنین افتاد، و او مفعول برائے کسرہ ما قبل یاء شد، و اینہم نزد انخفش ست، و سیبویہ و خلیل از ہر دو واؤ مفعول افتادہ. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، و مشیب و ملیم از شوب و لوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال:** امثلہ آنکہ حرکت منقولہ اگر مفتوحہ باشد واؤ و یا الف گردد. **إقامة:** اصل إقامة و استقامۃ اقوام و استقام، بود چون بعد نقل حرکت واؤ بما قبلش و قلب آں بالف اول یائنی را علی الاختلاف میان انخفش و سیبویہ حذف کردند تاء در آخر عوض دادند کہ فارق میان ماضی و مصدر باشد، و گاہے در اضافت تاء نیارند، چون: إقام الصلاة؛ چہ تفرقہ باضافت کہ در فعل نمے باشد حاصل شد. (رکاز الأصول)

واؤ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکہ از مذہب انخفش گذشت، و ہمین وزن قیاسی ست، و مہوب از ہیبت شاذ. **مطیوب:** و معیوب و مخیوط و مدیون. **در واوی کم:** نحو: مصووغ و مصوون؛ زیرا کہ ضمہ بر واؤ ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر:** احتراز است از آنکہ در غیر مصدر و جمع بود نحو: عوض و خوان. **بعد کسرہ:** احتراز است از دوام و بوار بالفتح و دوام و دووار بالضم.

و در فعل و واحد معلل بود، یا در واحد ساکن و در جمع قبل الف افتد یاء شود، نه در ناقص چون:

قیم و قیام و دیم و جیاد و ریاض. و اوویاء عین فاعل که در فعلش معلل بود، یا مر اورا فعل نبود

همزه گردد چون: قائل و بائع. چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل افتد پسین همزه شود

چون: بوائع و أوائل، و همچنین هر مدۀ زائده بعد آن نحو: رسائل. الف زائده که قبل الف

مفاعل و مفاعل افتد و او شود نحو: قواریر. در کلمه

بریں وزن بوزن صوری

و واحد معلل بود: قبل الف افتد یاء، و این احترام است از جواز مصدر جاوز و طوال جمع طویل.

قبل الف: احترام است از عودۀ جمع عود بالفتح شتر پیر. **یا شود:** بجهت تعلیل فعل و واحد بودن و او ساکن در آن بمنزله معلل، و بجهت ثقل و او بعد کسره که بمنزله خروج از کسره بضمه است. **نه در ناقص:** احترام است از رواء جمع ریان، أصله: رویان، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. **قیم و قیام:** در اصل قِوم و قِوام مصدر قام، و آوردن دو مثال اشاره بآنست که بودن و او قبل الف شرط نیست. **دیم و جیاد:** هر دو مثال جمع، اصل اول دِوم جمع دیمه باران دائم، و دوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصله: جواد.

ریاض: أصله: رواض جمع روض، مثال جمعیکه و او واحدش ساکن و در جمع قبل الف افتاد. **که در فعلش:** احترام است از عاور و صاید که در فعل هم معلل نه شده. **همزه گردد:** اول الف شود جهت موافقت فعل و الف همزه گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظی که بریں وزن باشد صوری، ای مقابله سکون و حرکات بخصوصا. **پسین:** جهت استیصال دو حرف علت که میان آنها فاصل خفیف است در جمعیکه از جهت طول بنا ثقیل است. (رکاز الأصول)

بوائع: أصله: بوايع مثال مختلف همچنین عیال جمع عیال بمعنی عیال، أصله: عیال. (نوادر الوصول)

أوائل: أصله: أو اول جمع اول مثال هر دو و او است، و همچنین خیائر جمع خیر مثال هر دو یاء، و در طواویس که وزن مفاعل ندارد همزه نشد. **همچنین:** و رائے و جیکه در بوائع گذشت وجه دیگر آنکه تحریک مدۀ زائده درست نیست خصوصاً در الف محال است. (رکاز الأصول) **مدۀ زائده:** احترام است از جداول و معایش که و اوویاء در آن اصلی است.

و او شود: زیرا که تکبیر و تصغیر از یک باب است، و در تصغیر الف و او می شود نحو: ضویرب و ضویریب.

قواریر: جمع قارورة بمعنی شیشه و بول مریض که پیش طبیب برند، و همچنین شواهد جمع شاهده.

در کلمه: ای یک کلمه اگر چه حکمی باشد، چون مسلمی، بخلاف فویزید و رأیت یدی و اصل.

کہ واؤ ویاء بہم آئند و اولین ساکن غیر مبدل است واؤ یاء شود و یادریا داغام یابد، واگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سید و مرمی، و بیگن یائے دوم از سید جوازاً، و از کینونۃ ^{جہت مناسبت} ^{در سیود} ^{در مرمی} ^{برائے مناسبت} ^{سید گویند} و جو با. واوے کہ سوم بود چون پیشتر رود نہ پس ضمہ یا شود نحو: یدعی ^{ای در آخر حرفی} ^{بسبب تعریف} ^{مضارع مجہول ثنیۃ} یدعیان ^{حقیقۃ یا حکما} ^{بجائے لام} یدعون، و اعلیٰ اعلیٰ اعلوا، و ہمچنین واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا قبل زیادت ^{بجائے لام} ^{حقیقۃ یا حکما} ^{بجائے لام} فعلان نحو: دعی دعیا دعوا و غزیان. ضمہ و کسرہ از لینے کہ پس حرکت آید نہ فتحہ ازالہ نمایند ^{بجائے لام} ^{حقیقۃ یا حکما} ^{بجائے لام} بنقل اگر قبل ضمہ کسرہ بود و بعد آں واؤ و قبل کسرہ ضمہ و بعد آں یاء، و گرنہ بلا نقل نحو: خشوا ^{بجائے لام} ^{حقیقۃ یا حکما} ^{بجائے لام} و قووا و یرمی یرمیان یرمون، یدعو یدعوان یدعون،.....

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: طویل. **غیر مبدل:** احتراز است از بویع و تبویع کہ تعلیل در اں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل و تفعیل ست. **واؤ یاء شود:** از جہت مناسبت در لین و جسر و توسط، و عکس نکردند جہت خفت یاء. **بیگن یائے:** برائے قرب او از محل تغیرای آخر. **واز کینونۃ:** بسبب طول بناء، اصل آں کیونونۃ بود. **واوے کہ:** از بیجا بیان ناقص است. **نہ پس ضمہ:** احتراز است از یدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست. **یاء شود:** بسبب وقوع آں در محل تغیر و اشکراہ و وقوع بعد کسرہ و حمل واقع بعد کسرہ بر اں. **نحو یدعی:** در اصل یدعو یدعوان یدعون بود، واؤ در ماضی و مصدر آنها سوم بودہ در اینہا راجع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، و در ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، و در ثانی بحال ماند، و ہمیں است حال اعلیٰ إلخ کہ واؤ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول) **ہمچنین:** ای واؤ یاء گردد برائے اشکراہ واؤ بعد کسرہ. **دعوا:** در اصل دعو و واؤ اول بقاعدہ مذکور یاء شد و ضمہ بما قبل دادند بعد از حرکت آں، ویاء با اجتماع ساکنین افتاد. **نہ فتحہ:** چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: یدعی و یرمی مجہول، چنانکہ گذشت. **ازالہ نمایند:** برائے ثقل ضمہ و کسرہ بر حرف علت خصوصاً با شرط مذکور. **خشوا:** اصلہ: خشیوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است و بعد آں واؤ، حرکتش بما قبل دادند بعد از حرکت ما قبل، و حرف علت با اجتماع ساکنین افتاد. **قووا:** اصلہ: قووا و تعلیل مثل خشیوا. **یرمی:** اصلہ: یرمی ضمہ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمہ او اگر چہ کسرہ ست واؤ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) **یرمون:** اصلہ: یرمیون، و تعلیل چون خشوا. **یدعو:** اصلہ: یدعو، ضمہ از واؤ بلا نقل افتاد؛ زیرا کہ نہ بعد ضمہ واؤ ست و نہ قبل آں کسرہ. **یدعون:** اصلہ: یدعوون ضمہ واؤ بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، و تدعین و ترمین. حرف علت غیر عارض که طرف متمکن و بعد ضمه بود بعد کسره گردد نحو: ^{مثل برمون} تَلَقَّ وَأَدَلَّ، چنانکه واؤ و یاء بعد واؤ مضموم و قبل حرف تانیث یا زیادت فعلان جمعیکه بر فُعال ست دو واؤ آخرش یاء ^{بعد کسره میگردد} شود و پس کسره نحو: دَلِيَ بضم دال، و قد یکسر اتباعا، و همچنین دو واؤ آخر بعد واؤ نحو: مقوي و قد جاء مَعْدِيٌّ و مرضي. حرف علت آخر ^{لللام فيقال دلي} کلمه اگرچه قبل تائے عارض بود بعد الف زائده همزه گردد

رام: أصله: رامي، ضمّ ياء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آں اگرچه کسره است، لیکن واؤ بعد آں نیست. (نوادِر الوصول)

تدعین: أصله: تدعوين، قبل لین مکور ضمه است و بعد آں یاء، حرکت لین بما قبل داده با اجتماع ساکنین انداختند.

ترمین: أصله: ترمين، ازان حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است و نه قبل ضمه کسره نه بعد آں واؤ.

غیر عارض: احتراز است از مثل کفوا أحد که در اصل کفوا همزه بود. **طرف متمکن:** ای اسم متمکن، نه در عین آں چون: قوول جمع قائل، و نه در طرف اسم بنی و فعل نحو: هو و يدعو. (رکاز الأصول) **بعد ضمه:** اصلی نه بعد سکون یا فته چون: دلو و ظي و عَصَوٌ و رَحَى و بعد ضمه عارضی مثل: أبوه. **بعد کسره إلی:** ای ضمه ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر و برائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکاز الأصول) **تلق:** أصله: تَلَقَّيْ مصدر تفاعل، و أدل جمع دلو، أصله: أدلُّو بعد قاعده مذکور یاء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانیث:** نحو: قویه، أصله: قویه، ضمه ما قبل واؤ ثانی کسره شده واؤ بمناسبت آں یاء. **فعلان:** بضم عین چون: قویان، أصله: قووان. **بر ففعال:** [بضمّتين و مشتمل بر دو واؤ.] و در ففعال مصدر ادغام بے ابدال و با ابدال هر دو آمده نحو: جثو و عتو، و جثي و عثي. (منه)

آخرش یاء شود: که یکے واؤ مفرد است دوم واؤ جمع. **پس کسره:** یعنی ضمه ما قبل بکسره بدل شود. **دلی:** أصله: دلوو، جمع دلو، هر دو واؤ یا کرده ادغام نمودند، و ضم لام بکسره بدل شد. **مقوي:** أصله: مَقُووُ، و واؤ میانه را بجهت سکونش و ثقل اجتماع سه واؤ فاصل ضعیف قرار داده و اخیر را بقاعده اول یاء کردند، پس واؤ دوم را بقانون مرمی، و بعد ادغام ضمه واؤ اول را کسره دادند.

معدی و مرضی: یعنی دو واؤ را که بعد واؤ نباشند نیز یاء بدل کنند، أصلهما: معدوو و مرضو، و قیاس آں مَعْدُوٌ و مَرَضُوٌ است. **تائے عارض:** احتراز است از کلمه که در آں تائے لازم بود چون: تفاوت و درایه. **همزه گردد:** و جهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزله فته آزا بالف بدل نمودند، و بسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، و حذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، و اول را بجهت امتناع تحریک مده زائده حرکت ندادند. (رکاز الأصول)

نحو: کساء و عباة. فعلی اسمی یائے لامش واؤ شود نحو: تقوی، نه صدیا، و فعلی اسمی عکس بود
 بالفتح اصلش تقی اصله وقی
 چون: دنیا و علیا، نه غزوی. همزه که در مفاعل بعد الف و قبل یا افتد و در مفردش چنین نبود
 اصلهما دنوا و علوا
 یاء شود، و فتحه یابد و یاء الف گردد چون: خطایا، نه شواء. و نزد بعضی اگر لام مفردش واو سالم بود آن
 برای تخفیف
 همزه واؤ شود نحو: آداوی و هراوی. یائی که بعد ضمه و آخر فعل است، یا قبل حرف تانیث، یا دو
 چون همزه زن عاقل
 زائد فعلان واؤ شود، لین لام کلمه بدر آمدن جازم و در امر بیفتد، و با اتصال ضمیر فاعل و نون
 که الف و نون است
 تاکید باز آید

کساء: أصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة:** مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، أصله: عبایة
 نوعی از گلیم. **اسمی:** نه وصفی که در آن یاء را بحال دارند. **واؤ شود:** برائے فرق در اسم و صفت، و عکس نکردند؛ از آنکه صفت
 ثقیل است، و یاء خفیف و اسم خفیف و واؤ ثقیل، پس طریق تعادل پے نمودند. **صدیا:** که صفت است بمعنی زن تشنه.
عکس بود: ای واؤ لامش یاء شود بجهت ثقل آن از ضمه و واؤ. **غزوی:** زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے
 فرق. **همزه که:** این قاعده در اصول مهورز باید. **مفاعل:** ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.
چنین نبود: جهت اشکراه و وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل است، و یا همزه اقرب است از واؤ. (منه)
یا الف گردد: برائے تحرک و انفتاح ما قبل. **خطایا:** اصلش خطای جمع خطیفة، همزه در میان الف و یاء در مفاعل افتاد، و در
 مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء:** جمع شائبة همزه در آن اگر چه میان الف و یاء است، لیکن در مفرد، همچنان بود.
همزه واؤ شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

آداوی: جمع إداوة بمعنی مطهرة آب، أصله: أدائو، الف زائد إداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واؤ را جهت کسرة ما قبل یاء
 کردند إداوی شد، اکنون قاعده مذکور یافتند، و چون در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واؤ کرده فتحه دادند، و یائے اخیر جهت
 تحرک و انفتاح ما قبل الف شد، و همچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا. (شرح)

آخر فعل است: چون: قضا و نحو قاضی و صاحب نسیمه ای عقل شد، اصل آن قضی و غمی. **فعلان:** بالضم چون: رموان
 مرد تیر انداز. **واؤ شود:** تا خروج از ضمه بطرف کسرة لازم نیاید. **جازم:** مثل: لم ولما و لام امر ولای نهی و ان شرطیه و غیره.
بیفتد: زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، و جائیکه حرکت نیاید حرفی که مناسب آنست چگونه آید، چون: لم یدع و لم
 یرم و لم یخش، و ادع و ارم و اخش. (رکاز الأصول) **باز آید:** جهت وقوع آن در محلی که تحریک آن لازم است.

چوں: اُدْعُ اُدْعُوا اُدْعُوا اُدْعُونَ اُدْعِنَ ولم يَقِ وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجرأً بیفتند و بدلتن تنوین آید نحو: جواری و جوار. از دو یائے آخر مفاعیل رواست کہ یکے بیفتند و دیگرے حکم یائے مفاعل یابد نحو: صحاری، وطی در بقی و دُعِی بقاء و دعا گویند، بنو حارث و بعضے دیگر بجائے واؤ و یائے ساکن بعد فتح الف نیز خوانند چوں: ^{ماشی معروف ماضی مجہول} تَابَةٌ ^{در توبہ} و اِنَّ هَذَانِ و اِنَّ ضاربان.

اصول مضاعف:

چوں: دو حرف یک جنس در یک کلمہ بہم آیند
و آنرا اُصم نیز گویند

أدع: اصلش ادعو، واؤ بامر افتاد. **ادعوا:** [واؤ بجہت لحوق الف ضمیر باز آمد]. **أدعوا:** اصلش ادعو واؤ بجہت الحاق واؤ ضمیر باز آمد بعدہ ضمہ بر واؤ شوار داشته ساکن نمودند و باجتماع ساکنین آنگذندند. **ادعون:** واؤ واحد بالحاق و نون تاکید باز آمد. **ادغن:** بضم عین و کسر آل، اصل اول ادعون بضم واؤ جمع مذکر، و اصل ثانی ادعون بکسر واؤ صیغہ واحد مخاطبہ، واؤ در اول بدون نقل حرکت افتاد و در ثانی بعد نقل. (منہ) **لم یق:** مثال لفیف کہ حکم ناقص دارد، اصلہ: لم یوقی، واؤ جہت وقوع بعد فتح علامت مضارع و قبل کسرہ افتاد، و یاء بجازم. وق در اصل اوقی بود، واؤ بمناسبت مضارع و یاء بجزم، و ہمزہ وصل بعدم حاجت افتادند. **مفاعیل:** در حذف رفعاً و جراً و اثبات نصباً. **یکے بیفتند:** نسیاً جہت تخفیف بسبب طول بنیہ.

صحاری: جمع صحراء چوں یکے از دو یاء اندازند صحار و صحاری مثل: جوار و جواری خوانند، و بعضے صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. **طی:** قبیلہ از عرب است. **در بقی:** ای جائیکہ متطرف [یائے متطرفہ]. [فتح غیر اعرابی دارد و ما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا و دعا: گویند بقلب بکسرہ ما قبل بفتحہ برائے مناسبت فتحہ یاء و بقلب یاء بالف، و در رأیت القاضی کہ یاء فتحہ اعرابی دارد و وقیم کہ در طرف نیست قلب نکلند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر: مثل: بنی ہذیل و زبید و خثعم. **الف نیز الخ:** ای بالف بدل نمایند: زیرا کہ از واؤ یاء اخف است و حرکت ما قبل اوفق. **إن هذان:** أصلهما: إن هذین و إن ضاربین، و در آیت: ﴿إِنَّ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ﴾ (طہ: ۶۳) مفسران وجوہ دیگر ہم ذکر کرده اند، و ہمچنین درمن أحب کریمتہ است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا ہمزہ. **بہم آیند:** حقیقتہ چوں: مد، یا حکمانحو: مسلمی.

اول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست و دوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نہ بعارض نیز لازم ست، چوں: **فَرَّ و دَوَاب**، مگر در نحو: **اِقْتَلَ و حَيَّ** کہ جائز ست، و دوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: **اُمِدُّ الْقَوْمَ**، واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: **مَدَدَنَ**، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتح یا ضمہ اگر حرف اول ضمہ دارد، و بلا تحریک در حال وقف نحو: **مُدُّ** ادغام متحرک با ساکن بلا نقل ست اگر ما قبل او متحرک ست یا مدہ، و گرنہ

اول ساکن: و دوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف کہ حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام:** ادغام نزد کوفیہ از افعال ست و نزد بصریان از افتعال ادغام، بہر تقدیر بمعنی در آوردن چیزے درون چیزے باشد، و در اصطلاح دو حرف رادفعۃً از یک مخرج خواندن، و تخفیف در اں ظاہر است. **واجب ست:** اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف و عمل.

بسکون وقف: کہ در حقیقت متحرک است. **نہ بعارض:** کہ باتصال کلمہ دیگر حقیقۃً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جہت تخفیف و اعتداد حرکت حرف دوم. **فر:** مثال متحرک ثانی نہ بعارض؛ چہ در اصل فرر ہچون نصر و ضرب ست. **دواب:** مثال آنکہ ثانی ساکن بوقف ست، اصل آل دواب ست. (منہ)

اقتتل: ای در باب افتعال کہ عینش تائے فوقانی باشد. **حیی:** ای جائیکہ دو یا در آخر ماضی معروف و مجہول باشد از مجرد، و ہچنین ست حال احویا و استحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض:** کہ از امر منفصل حاصل آمدہ.

ادغام جائز ست: در اول بجهت آنکہ اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزہ اجتماع مثیلین از دو کلمہ است، یا حصول التباس بماضی تفعیل؛ و لہذا فاء یا تاء یا مر دورا گاہے کسره دہند، و در ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (رکاز الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جہت اجتماع ساکنین آمدہ]. نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، و ہمزہ وصل بعدم حاجت الفتنی، و انفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم:** ای نہ ساکن بوقف بود نہ متحرک بحرکت لازم.

عارض: کہ گاہے متحرک ہم میگردد. **کسره:** برائے آنکہ در تحریک ساکن اصلست، و فتح برائے آنکہ اخف حرکات است، و ضمہ در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہر دو. (شرح) **در حال وقف:** زیرا کہ اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ چوں: فر، اصلش فرر، اول را ساکن کردہ و دوم ادغام کردند.

یامدہ: ما قبل آل نحو: **حَابَّ و حُوِّبَ**، و یائے تصغیر نیز حکم مدہ دارد نحو: **دو بیۃ و خو بیصۃ**. (نوادر الوصول)

با نقل نحو: **يَمُدُّ**. و در دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن غیر مده واجب است، و ادغام متحرک جائز اگر ما قبل او متحرک است یا مده و دوم متحرک و إلا نه. شرط ادغام است که اعلال مزاحم نشود، نحو: ارعوی، و لبس نبود ای در اسم با تحرک اول نحو: سبب، و حرف اول هائے سکتة و بدل از همزه و الف و مد غم فیه نباشد و دوم برائے الحاق با تحرک اول. **ممتنع** است در نحو: **دَدَنِ** و **وَبَدْرِ** مگر **تتنزل** و **تتباعد**
نحو اومی، ماضی مجهول
 بر تقدیر ادغام
 اول تجانسین زائد است

با نقل: حرکت آن بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. **یمد:** أصله: یمدد، حرکت دال اول بما قبل داده اول رادر ثانی ادغام کردند. **غیر مده:** احتراز است از ﴿قَالُوا وَمَا لَنَا﴾ (البقرة: ۲۴۶) و ﴿فِي يَوْمٍ﴾ (ابراهیم: ۱۸). **واجبست:** بسبب وجود علت ادغام و قلت تصرف، و ساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: ﴿وَأَذْكُرُ رَبِّكَ﴾ (آل عمران: ۴۱) و ﴿أَوْ وَرَنُوهُمْ﴾ (المطففين: ۳). **جائز:** نه واجب، اول بجهت اجتماع مثلین، و ثانی بجهت عروض آن با وجود زیادت تصرف که اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک است: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: ﴿مَكَّنَّا﴾ (یوسف: ۲۱). **یا مده:** ای لین بجهت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دهر و ثوب بشیر. **و إلا نه:** ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجهت لزوم اجتماع ساکنین غیر مفقتر، برابرست که ما قبل نه متحرک بوده لین، چون: قرم مالک، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)
که اعلال: یعنی اگر اعلال و ادغام هر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ارعوی:** أصله: ارعوو، اعلال کردند نه ادغام. **در اسم:** و التباس در فعل و شبه آن ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل است لفظاً هم نتوان کرد، و نیز التباس آن در مضارع و غیره رفع می شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول:** [تا التباس بساکن مد غم لازم نیاید.] و اگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چون: جلب و ر جلب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: که ادغامش موجب لبس به "سب" است. **هائے سکتة:** که در آخر کلمه بوقف و وصل آید نحو: عدویه هلك؛ چه هائے سکتة انفعال خواهد. **الف:** نحو: قول مجهول قاول. **مد غم فیه:** چون: حَبَّبَ؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق:** تا فائده الحاق باقی ماند نحو: قرد دملحق بحعفر.

در نحو: ای جائے که متجانسین اول کلمه باشند، هر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع است؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **دَدَنِ:** بمعنی لهو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل:** ای جائیکه اول علامت مضارع و دوم تائے تفاعل و تفاعل بود.

کہ بعد متحرک افتد یا مدہ، و در دو ہمزه مگر در مشدد الوضع کہ واجبست نحو: سأل .
نحو فتنزل و فتباعد
 کہ عین تفعیل باشد

بیان مخارج و صفات حروف:

بدانکہ حلق مخرج ہفت حرف ست، اقشاش مر ہمزه و ہاء و الف را، و میانش مر عین وحاء را،
 و ادناش مر عین وحاء را. مخرج قاف اقصائے زبان ست و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و کاف مقارن
 آں، و جیم و شین و یاء وسط زبان و محاذی آں از حنک اعلیٰ، و ضاد اول یکے از دو حادہ زبان
مقابل
 مہجر
 کتارہ

یا مدہ: نحو: قالوا تنزل و قالوا تباعد، و از انست لاتناجوا در قراءتے. **در دو ہمزه:** ای ممتنع است نزد جمہور بجهت حصول
 زیادت ثقل در یک کلمہ چون: قرأاً مثل: قمطر، و در دو کلمہ چون: املاً ابناء. (رکاز الأصول) **مخارج:** بدانکہ مخارج حروف
 تقریباً شانزده است، و تحقیقاً ہر حرفے را مخرجے جداگانہ، ورنہ امتیاز نمی ماند. و طریق معرفت آنکہ حرف راسا کن خوانی و ما قبل
 آں ہمزه وصل آری، جائیکہ آواز منتہی شود همان مخرجست، و جہات مخارج ہمگی چارست. (رکاز الأصول)

صفات: از شدت و رخاوت و جہر و همس و اطباق و انفتاح و غیر آں. **ہفت حرف ست:** ای اشارتست بقسم واحد از تقسیم
 اجمالی تقریبی، و حلق باعتبار تقسیم سہ حصہ دارد. (نوادر الوصول) **اقشاش:** ای منتزاعیت بہ نسبت و ہن و شفقتین.

مر ہمزه: یعنی بہ ترتیب ذکر می بنجے کہ ہمزه مقدم بر ہاء ست و ہاء بر الف، و در تمام فصل ہمیں لحاظ باید داشت، و این از سیبویہ
 منقولست، و نزد بعضے ہمزه بعد ہاء ست، و نزد بعضے ہاء بعد الف، و انخس مخرج ہاء و الف را یکے گفتہ، و ابن جنی بر این ایراد نموده کہ
 درین صورت لازم می آید کہ الف دم تحرک بہاء منقلب گردند بہ ہمزه، و از خلیل منقولست کہ الف و یاء و واو ہوائی ست ہیچ
 مخرجے ندارد. (رضی و غیرہ) **مر عین:** از کلام سیبویہ تقدیم عین برحاء یافتہ مے شود، و از کلام بعضے عکس آں ظاہر و تشریح
 و تصریح آں کردہ. **مر عین:** و نزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر عین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان کہ متصل بخلق ست. **کاف:** ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن:** ای مقارن مخرج قاف
 کہ مجموع دو امر است و مقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں:** ای مجموع الأمرین، و سیبویہ گفتہ: میان وسط زبان و حنک اعلیٰ
 مخرج این حروف ست، و مہدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حادہ: اشارہ می کند کہ از ہر دو جانب یعنی چپ و راست صحیح ست، چنانکہ کلام سیبویہ بر این دلالت دارد، و بعضے مختص
 بجانب راست، و خلیل آنرا شجرے از مخرج جیم و شین شمرده است، کذا فی "الارتشاف"، و حادہ طرف ست کہ اولش مبدا
 آں کہ متصل اصل زبان ست و آخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، کذا فی "شرح الأصول".

باضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر و محاذی آں از حنک اعلیٰ، وراء مقارن آں، و نون
 مقارن راء و خیشوم، وطاء و تاء و وال مہملہ طرف زبان و اصل دو ثنیۃ علیا، وصاد و زا و سین
 طرف زبان و طرف دو ثنیۃ سفلی، وطاء و ذال و ثاء طرف زبان و طرف دو ثنیۃ علیا، وفاء باطن
 لب زیرین و طرف دو ثنیۃ بالا، وباء و میم و واو مابین دو لب.

اسفل آں: ای اسفل کیے از دو حانہ زبان. **تا آخر:** ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف و وسیع تر نباشد.

محاذی آں: و آں مقام بالائے دندان ضاحک و ناب و رباعی و مشنی باشد. بدانکہ چهار دندان پیشین دو بالا و دو پائین ثنایا ہستند، و چهار دندان بعد از ان دو پہلو ثنایا علیا و دو در سفلی رباعیہ نامیدہ شود، و ہر ہشت راقواطع گویند. و چہار بعد از ان ہمیں طور انیاب ست، و کواسر ہم نام دارد، باقی بست اضراس چار از ان ضواحک، و دو از ان طواحن، و چار نواجذ کہ دندان عقلش گویند، و بعضے کسان رانواجذ بر نیاید، و دندانہاں ہنگی بست و ہشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن: ای مقارن مخرج لام از حانہ و حنک. **نون مقارن:** و سبویہ گفتہ: مخرج نون میان طرف زبان و در میان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، و همان مخرج راء ست جز آنکہ راء در ظہر زبان بہ نسبت نون ادخل است، کذا فی "شرح الأصول"، و ابو حیان در "ارتشاف" مخرج نون را برابر راء مقدم کردہ.

و خیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حانہ و حنک و خیشوم. **طاء و تاء و وال:** این حروف را ذوقیہ نامند؛ چہ از طرف زبان بر می آید، و ذوق بمعنی طرف آنت، و خلیل لام و نون را ذوقیہ نامیدہ است. (شرح الأصول)

زاء: این حروف را زای و زاء و زی گویند. (الارتشاف)

طرف دو ثنیۃ: ای بالائے آں، و ز مخشری زاء را بر سین مقدم کردہ، و صحیح آنکہ سین بر آں مقدم ست؛ چہ کہ زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، و رضی گوید: ہر سہ حرف از میان طرف زبان و ثنایا ست بے اتصال زبان بہ ثنایا، و در "ارتشاف" گفتہ: ثلاثھا من بین طرف اللسان و فوق الثنایا السفلی. (منہ)

دو ثنیۃ علیا: [از "اصول" معلوم میشود کہ بعضے مطلق ثنیۃ گفتہ اند و تقیید بہ علیا نکرده.] ہمچنین ست در "ارتشاف"، و این حروف ہیچہ گانہ را السانیہ گویند؛ زیرا کہ از زبان بر آید اگر چہ شرکت دیگرے باشد.

مابین دو لب: و اطباق در یاء و میم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نہ در واو، و پیشتر گذشت کہ خلیل واو را ہوائی گوید و مخرجے قرار نندہ، و بدانکہ نزد مہدوی مخرج واو از باء و میم علی حدہ است. (شرح الأصول و الارتشاف)

ومرخیثوم راوخلیست درمیم. مخرج نون خفی خیسثوم ست.

مجهوره حرفیست که دم از جریان بندد، و مہوسہ ضد آں ستشحتک خصفہ. شدیدة: حرفی ست کہ صوتش در مخرج او بسته شود اگر ساکنش خوانی أجدک قطبت. رخوة: خلاف آں. متوسطة: ما بین ہر دو ولم یرو عننا. مطبقة: آنکہ زبان را.....

وخلیست: زیرا کہ فی الجملة غنہ دارد، واین چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب برمی آید. **نون خفی:** ای آنکہ سوائے غنہ درآں باشد، چون: عنک ومنک، و مخرج نون ساکنے کہ در مثل: اضربن ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، کذا فی "الارتشاف"، و مخرج نون متحرک مخرج لام ست. و بدانکہ نون خفی اگرچہ از حروف متفرعہ است چون ہمزہ بین بین والف ایمالہ، لیکن مخرجش از اصول بود؛ لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعہ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، کذا فی بعض الشروح. **مجهوره:** از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگرچہ متحرک باشد؛ چرا کہ این حروف بسبب قوت ذاتی و قوت اعتقاد بر مخرج بر نیاید مگر باواز تند، و قید تحرک ازان دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات این حروف موجب حبس نفس است، و مثالش ظل قو ربض إذ غزا جند مطیع دادہ اند، کذا فی "شرح الأصول" و "الجاربردی"، و مصنف مجموعہ این حروف مثل مہوسہ بیان نکرده؛ زیرا کہ سوائے مہوسہ ہمہ مجهورہ است، پس بیان یکے کافی شد.

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است و اعتماد بر مخرج ضعیف. **خصفہ:** نام زنی ست، و "ستشحت" إلحاح خواهد کرد دریں مسئلہ این زن، کذا فی "الجاربردی". **کہ صوتش:** و دراز نگردد اگرچہ امتداد آں خوانی بجهت شدت لزوم مخرج خود. **أجدک قطبت:** می یابم ترا کہ ترش رو شدہ، ای مجموعہ شدیدہ این حروف ہشت گانہ است. **خلاف آں:** ای صوتش در مخرج بستہ نشود، و آں سوائے متوسطہ و حروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطہ نزد بعضے پنج اند چون: لن عمر، و رخوة شانزدہ، و برین اتفاق اکثر ست، و نزد بعضے حروف متوسطہ ہشت و رخوة سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. و بدانکہ شدیدة راجح و رخوة بطش و متوسطہ را بجل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، و سوم بین بین ست. **ما بین ہر دو:** ای میان شدیدة و رخوة پس درآں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. **لم یرو عننا:** چرای ترساند مرا، ای متوسطہ مجموعہ این حروف است. **مطبقة:** گفتن آں مجاز ست؛ زیرا کہ مطبق در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مطبق عنده باشد از مشترک مشترک فیہ.

بر حنک اعلیٰ منطبق گرداند صطظض. و منفتحة: غیر آں. مستعلية: آنچه زبان را بحنک بر
 دارد و صطظض خفق. منخفضة: جز آں. حروف الذلاقة: که هر رباعی و خماسی ازان حرف
 دارد و بنفل، مصمته: مقابل آں. حروف القلقله: که درو باشدت ضغظ بود قد طبع.
 حروف الصغیر: مایشبه الصغیر ص زس. راء حرف مکررست و لام منحرف.
 پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثنائی ست

منفتحة: یعنی حروفیکه زبانا بحنک اعلیٰ نچسپاند، بلکه مابین آں کشاده باشد، و حروفش سوائے مطبقة است.

زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلية از مطبقة عام است. **منخفضة:** زبان بحنک بر ندارد و بر زبان پست
 ماند، و منسفلة هم نامیده شود، و آں حروف سوائے مستعلية است. (رکاز الأصول) **الذلاقة:** ای مشابه آواز طیور باشد؛ زیرا
 که از میان ثنایا و طرف زبان برمی آید، و آواز منحصر میشود و صغیر ظاهر میگردد. (نظامی)

حرفی دارد: زیرا که این حروف نهایت خفیف است و بسولت برمی آید، و رباعی و خماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در هر یک
 از این حروف گزیر نباشد، و هر چه خالی ازان بود یا عجم است یا شاذ چون: عسجد و هدقة و زهزقة و عَسْطُوسٌ. (جار بر دی)
مر بنفل: حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعه اش این حروف ست. **مصمته:** مصمته آنست، که
 میانش خالی نباشد، پس ثقیل خواهد، چون این حروف بر زبان ثقیل ست مصمته نامیده شد، و بعضی گویند: صمت بمعنی منع
 است، و این حروف از بنائے رباعی و خماسی تنها ممنوع ست. و وجه اول برائے تسمیه خوب ست؛ زیرا که مقابل حروف ذلاقة افتاده.
 (رضی) **القلقله:** و لقلقله هم گویند، خلیل گفته: قلقله شدت آواز ست، و لقلقله صیاح هندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغظ: ای تنگی و مشقت در آں باشد، و چون این حروف مجروره شدیدة اند و جهر دم را بند میکنند، و شدت خروج آواز را
 منع مینماید از اجتماع این دو صفت در بر آوردنش نهایت تکلف افتد. (جار بر دی) **قد طبع:** طبع زدن چیزے دست، چون:
 طبل و غیره، ای چیخ حروف قلقله است نزد جمهور، و بعضی عوض بای موحدہ تائے فوقانیہ گفته اند، و سیبویه هم در متعلقه ذکر کرده.
 (الارتشاف) **حرف مکرر:** یعنی مخرج آں پرست گویاد و بار گفته می شود، این تکثر ذاتیست نه باعاده. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیرا که زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکه:** چون از مخارج و صفات فارغ شد در غرض اصلی
 ازان که ادغام ست شروع نمود. **بقلب اول:** ای قیاس بهمین ست؛ زیرا که ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان و ایصال
 بسوائے ثنائی، پس قلب هم بآں مناسب شد؛ تا تغییر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولسب حرفی بحر فی در یک کلمه مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقی در حرف حلقی که از ان ادخل ست مد غم نشود مگر جاء در عین وباء بقلب هر دو بجاء نحو: اذْ بَحْتُوْدًا وَاذْبَحَّادَه، و مگر جاء در غین. وادغام ضَوِيّ مشفّر در متقارب، وصفیریه در غیرش، و تاء در استفعال، والفاء و همزه ممتنع ست. صحیح ست
اربع بجانب نم بسوئے سینہ با آنکہ اربع ست عین و باء تائید تائید باقی ماند در متقارب

مگر بعارض: که مانع از قیاس بود، و آن دو چیز ست، یکی: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا که در ادغام خفت مطلوب ست، چون: سید، أصله: سیود، دوم: بودن حروف بر صفتی که ابقائے آن نزد عرب ضرور باشد چون: اسمع أصله: استمع که ابقائے صغیر سین ضرور بود. (رضی و غیره) **مگر جاء:** مد غم میشود با آنکه ادخل هستند. **وطد ووتد:** هر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن و میخ زدن، دریں هر دو اگر ادغام کنند بـ "وَدَّ" ملتبس شود، و دریافت نگردد که ترکیب از دو دال ست یا از طاء و دال و تاء و دال. **مد غم نشود:** زیرا که حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام در آن ثقل زیادہ خواهد شد، و ادغام برائے تخفیف ست. **بقلب هر دو:** یعنی اگر چه قیاس آن بود که اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند؛ زیرا که جاء از عین و همزه خفیف ست، و اینجا خفت مطلوب. **اذبح و اذبحودا:** أصله: اذبح عتود اذبح کن بزغاله یک ساله را. **مگر جاء در غین:** اگر چه جاء اخراج و غین ادخل ست، و وجش آنکه مخرج اینها مائل بطرف دهن ست، پس گویا بمزله حروف نم شدند؛ لہذا ادغام هر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمی و ابلغ خلیلی. (منه)

مقارب: [نه در متمثل که آن صحیح ست.] در مقارب ممتنع ست؛ تا صفتی و فضیلتی که دارند از دست نزو و آن صفت و رضاد استتالت ست که بمخرج لام میرسد و در واو و یاء لین، و در میم غنه، و در شین انتشار، و در فاء تفتش و تانیف، و آن آواز است که از دهن بتلفظ فاء بر آید، و در راء تکرار، کذا فی "النظامی". اگر گوئی: در سید ادغام واو در یاء کردند با آنکه هر دو مقارب از حروف ضوی مشفّر ست. جواب آنکه اینجا قلب واو و یاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکه برائے اعلال ست، نمی بینی که واو را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی هر آینه قلب اول بثنائی مے نمودند، و بعد قلب قاعده و جواب ادغام یافته شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متمثلین ست نه متقاربین، کذا فی "الرضی".

تا در استفعال: ای ادغام تائے استفعال در متمثل و مقارب چون طاء و دال ممتنع است؛ زیرا که یا سین متحرک خواهد شد که لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حده لازم خواهد آمد. (شرح الأصول) **والفاء:** در متمثل و مقارب برائے امتناع تحرک و زوال استتالت. **صحیح ست:** چون از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در خاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجمیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین وحاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ووال وزال وطاء وثناء، وہر شش در صاد وزاوسین، ودر میان ہر سہ۔ وتائے افعال بعد حروف مطبقہ طاء گردود، پس ادغام صاد وضاد جائزست بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء باں وبعکس، وبعبدال وزال وزای دال شود، پس ادغام دال واجبست، وزال جائز بقلب آں
ای تائے افعال نحو اوان در ادغام

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی]. چون: أجبہ حرامیا وارفع حاتمًا، واین ادغام بر قیاسست؛ چہ ادخل رادر ارفع ادغام کردند واول راز جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحاء:** اگر چہ خلاف قیاسست، چنانکہ در اذبحتودا واذبحاذہ گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثنائی چون: خرج شینًا، وقلب ثانی باول ہم منقولست. **وبادر میم:** نحو: اضرب ماکرا، ویعذب فی النار. **غین وحاء:** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ خلیلی واسلخ غنمی. **قاف وکاف:** ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿أَلَمْ نَخْلُقْکُمْ﴾ (المسلمات: ۲۰) وذلک قال، واول اقرب بقیاسست؛ زیرا کہ قاف بحرور حلقی نزدیکتر است از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ راخواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجزآں.

در صاد: چون: سکت صالح وسکت زید وسکت سمیر. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: برز صالح ورکز سنانہ. **طاء گردود:** وحرور مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، وازانکہ تاء زائد است تغیرش از اصلی اولی، وطاء بحال ہم نمائد؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ درال مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردود. (شرح الأصول) **بقلب طاء:** چون: اصفی در اصفی، واضرب در اضطرب. **ادغام طاء:** وقلب ما قبل بطاء نکنند؛ تا صغیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء باں:** چون: اظلم در اظلم، واین اگر چہ خلاف قیاسست؛ چہ ثنائی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اظلم، وآں اگر چہ قیاسست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہوسہ است، ودال مہملہ مجبورہ، وزاء وزال رنوخہ مجبورہ، پس میان راء واین حروف منافاتست؛ لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دالست وموافق زواوال در صفت جہر. (شرح الأصول) **وزال جائز:** برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای همان احسنست برائے موافقت قیاس نحو: اذکر در اذکر.

بدال و بعکس، وزای هم بقلب دال بآں، وبعدهاء رواکه تاء شود یا عکس بود فالادغام، واسمع
 وانشبه شاذ. و قبل تاء وزاء و دال و ذال و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء رواکه بما بعد بدل
 شود فیدغم نحو: **خَصَمَ وَخَصِمَ**، ویتبعهما **يَخَصِمُ وَخَصِمَ** فتحا و کسرا، و جاء أيضا
مُخَصِّمٌ بِضَمِّ الْخَاءِ لُضْمِ الْمِيمِ، والمصدر **خِصَامٌ خِصَامٌ**.....

و بعکس: ای دال مہملہ بزال بدل میشود نحو: اذکر، و آں خلاف قیاس ست. **وزای ہم:** ای ادغام زاء در دال ہم جائزست
 برائے تقارب در مخرج و تشارک در جسر. **بقلب دال:** نحو: ازان کہ در اصل اذدان بود، و عدم ادغام ففتح ست، زاء را بزال بدل
 نکنند اگر چه قیاس ست؛ تا صغیر زاء باقی ماند. مصنف در "شرح الأصول" گفته اند: در ادغام دو شدو ذاست یکے: ادغام حرف
 صغیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول و همچنین دیگران ہم گفته اند دوران تردد دست؛ چه ظاہر از منع ادغام حرف صغیر در غیر آنت
 کہ حرف صغیر در اول منقلب گردد؛ تا صغیر باقی ماند، نہ اینکه انقلاب ہم نہ پذیرد.

وبعد تاء: ای تائے افتعال کہ بعد تاء افتد، یعنی فاکلمه تاء باشد جائزست کہ تاء را بباء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بشاء، پس در
 اثار بمعنی قصاص گرفت اثار و اتار هر دو جائزست، و سیبویہ عدم ادغام ہم جائز داشته اگر چه ادغام احسن ست، لیکن ز منخشی
 واجب گفته. (شرح الأصول) **فالادغام:** ای ادغام احسن است یا واجب است. **اسمع و انشبه:** کہ بجهت قرب مخرج و شرکت
 در همس ادغام کرده اند؛ زیرا کہ در اول ادغام حرف صغیر و در دوم حرف ضوی مشفر در وثائی باول در هر دو شده است، و امع جائز
 نیست، و عدم ادغام فصیح ست. (شرح الأصول) **زاء:** معجمه چون: اعتزال. **دال:** مہملہ چون: اهداء.

ذال: معجمه چون: اعتذار. **شین:** معجمه چون: انتشار. **ضاد:** معجمه چون: اعتضاد. **ظا:** معجمه چون: انتظار.
رواکه: بدانکہ تائے فوقانیہ و جیم در نحو: اقتتال و احتحام نیز ہمیں حکم دارد، و اول را مصنف در شروع بحث مضاعف گفته،
 و ثانی در "اصول" ہم. **بما بعد بدل شود:** برائے مشارکت در بودن اینها از لسان. **نحو خَصِمَ:** أصله: اختصم، حرکت تاء بما
 قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، و ہمزہ وصل برائے عدم حاجت انداختند **خَصِمَ** شد، و گاہے فاء یا عین کلمه را
 کسرہ دہند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. **خصم:** و بعضے ہمزہ ہم باقی دارند. **يَخَصِمُ:** بکسر فاء عین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو رواکہ یکے ماضی ممیز، و دوم غیر ممیزست از باب تفعیل. **فتحا و کسرا:** پس مضارع و امر مفتوح الفاء تابع
 ماضی مفتوح الفاء ست، و مکسور تابع مکسور، و گاہے بمتالعت کسرة فاعلامت مضارع ہم کسرہ یابد. **مخصم:** اسم فاعل آنکہ بفتح
 و کسر فاء چون ماضی و مضارع آمدہ است بضم خاہم آید باتباع میم. **بضم الخاء:** بضم المیم، و کسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکہ
 در علامت مضارع رواشد؛ زیرا کہ علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دادنہ میم. (رکاز الأصول)

اِحْصَامٌ اِحْصَامٌ، وإثبات الهمزة طريق ضعيف شاذ، و**ہمچنین** تائے تفاعل و تفاعل
 قیاس براس نیاید کرد
 باجتلاب همزة وصل در مصدر و ماضی و امر نحو: اَطْهَرُ و اِثْقَالُ، و ادغام لام ال در حروف
 ای لام تعریف
 مذکورہ و در تاء و نون و راء واجب ست، و لام ساکن در لازم و در بوقاتی جائز، و نون ساکن
 و ہمچنین در لام
 ادغام
 و ہمچنین توین

اِحْصَامٌ: بابقائے همزه در صورت فتح. **اِحْصَامٌ**: بابقائے همزه در صورت کسرہ. **شاذ**: برائے نقل حرکت تا بقاء.
و ہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود و در اس ادغام یابد. **باجتلاب همزة**: ای لیکن اینجا احتیاج با آوردن همزه
 وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. **در مصدر و ماضی**: نہ در مضارع چه آنجا ابتدا بساکن نیست.
اطهر و اثقال: ہر دو مثال مصدر و ماضی و امر میتواند شد، در اصل تطهر و تثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کرده ادغام نمودند ہمزه
 آوردند. **واجب ست**: بجهت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست با وجود سکون لام و کثرت دخول آں برینما، و بودن آں مثل
 جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، و ضاد معجمہ و شین منقوٹہ اگر چه از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب
 رخاوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، و ہمچنین در شین تقشی کہ سبب استطالت ست؛ لہذا متصل مخرج تاء گردید، و کسائی در
 غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکاز الأصول) **لام ساکن**: زیرا کہ لام و راء بمخرج او مقارن ہستند، و میم در
 غنہ شریک و او، و میم از یک مخرج و ہم مد آں بمخزغ غیر آنت، و یاہ اخت و او ست و مد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: ﴿بَلْ رَانَ﴾ (المطففين: ۱۴) با ادغام لام در را اگر چه از حروف
 ضوی مشفر ست، لیکن چون لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنت کہ حروف مذکورہ از جنس غیر
 گردیدہ مدغم شود؛ و لہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. و بدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ،
 و رضی گوید: در قرآن واجب ست و در غیر آں احسن، کذا فی "شرح الأصول"، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء
 باشد، و کلام سیبویہ ہم بدال موافق میتواند شد؛ چه جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بوقاتی جائز: چون: هل تأتي وهل دُعيت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء و دال و تاء و صاد و زاء و سین حسن ست، و رتبہ
 اش از ادغام در راء مہملہ کمتر؛ زیرا کہ این حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد از این مرتبہ ظاء و ذال معجمتین
 و تائے مثلثہ است؛ چرا کہ تعلق بطرف ثنایا دارند و لام نمیدارد، پس از ال رتبہ ضاد و شین معجمتین ست؛ چه تعلق بطرف زبان
 اندازند، بخلاف لام. (رضی) **نون ساکن**: بدانکہ این نون رانیج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چون: عنبر، و قبل
 حروف یرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، و غنہ در حروف یومن باقی ماند، نہ در لام و راء، و در یک کلمہ چون: دنیا و قنوان ادغام
 نشود، و در انجی و اھر نفع ادغام و اظہار جائز است، و قبل حروف حلق اظہار واجب، و راء ای ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لم یرو واجب و متحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابَّ، و دو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقاً، و در کلمه که ساکن اولش مده یا یائے تصغیرست و دوم مد غم چون: خَاصَّةً و خَوَیصَّةً، و در وقف و وصل

و در آلحسن و اضربان و در لاها الله و ای الله، و حذف الف و یا و فتح آل نیز رواست. و حلقتا البطان شاذ، و در غیر صور مذکورہ.....

برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم یرو: [چون: ﴿مِنْ لُدْنٍ﴾ (هود: ۱)، و ﴿مِنْ مَاءٍ﴾ (البقرة: ۱۶۴)، و ﴿مِنْ یَوْمٍ﴾ (الجمعة: ۹)، و ﴿مِنْ رِزْقٍ﴾ (یونس: ۵۹)، و ﴿مِنْ وَالٍ﴾ (الرعد: ۱۱).] روایت نکرده شد، و حکم نون نیز همین است؛ لہذا دیگران و مصنف در "اصول" حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکہ حکم متمثلین بیشتر بیان گردد، و اینجا در ضمہ بیان متقاربین ست نون را ترک کرده.

متحرک جائز: زیرا کہ در آل احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چون: وھن رأسہ، و ﴿زَيْنَ لِلنَّاسِ﴾ (آل عمران: ۱۴) و جز آل. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، و مثال جمع دو ساکن جاء زید بوقف، و وجه جواز آنکہ سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم:** ای کلماتیکہ بطریق تعداد باشند بے آنکہ بایکدیگر بطبی داشته باشند. (منہ)

مطلقاً: ای صحیح ست کہ بدون وقف ہم. **کہ ساکن:** ای حرف علت کہ حرکت ما قبلش موافق باشد، و ہمین حکم لین ست، ای حرف علت کہ حرکت اول نا موافق بود، نحو: حبیب بکر. **آلحسن:** ای جائیکہ ہمزه استفہام بر ہمزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چہ در حذف یکے استفہام بحرف ملتبس شود. **اضربان:** ای جائز ست جمع ساکنین در تشنیہ بانون ثقیلہ؛ چرا کہ الف حرکت نہ پذیرد، و اگر اور اندازند لاجرم نون را فتح دهند، پس بواحد مشتبہ گردد.

لاها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیہ آوردند؛ لہذا جر "الله" واجب ست، و حروف جر جزو مدخول می باشد، ہچنین عوض آل، پس گویا اجتماع ساکنین در یک کلمہ شد اول مده دوم ساکن ست. **ای الله:** أصله: ای والله. بحذف واؤ قسم با اجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکہ در دو کلمہ اجتماع ساکنین بود اول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تشنیہ در حلقتا کہ اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، و ایں مثل وقت شدت می زند و گویند: التقت حلقتا البطان؛ چہ ملاقات دو حلقہ تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: **لَمْ أْبَلِهْ** ^{چون قل وبع} و دوم را در **انطلقْ** و **لَمْ يَلِدْ** و **وَرُدٌّ** و **لَمْ يَرُدْ** کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر ^{ہائے سکتہ} برائے وجہ، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیہم و بہم، و اختیار ضمہ در واؤ ضمیر و جمع، نحو: **احشوا الله ومصطفوا الله**، و جوازش در جائیکہ بعد

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول الخ. یا **نون خفیفہ:** چون "لا تحین الفقیر، أصلہ: لا تحینن، نون خفیفہ با اجتماع ساکنین میان آن و لام الفقیر افتاد. **لم أبلہ:** ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، أصلہ: أبالی، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و لام، الف افتاد لم أبال شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق:** بسکون عین کلمہ و فتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آن انطلق لم یلد بود، طلق و یلد را بکلف تشبیہ دادند تحقیفا ساکن الاوسط کردند، چنانکہ تائے کف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتح دادند باتباع فتح طاء و یاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیرا کہ از کسرہ خود گریختہ اند و ضمہ ازان ہم ثقیلتر.

ورد و لم یرد: ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، و ہمزہ وصل انداختند، و در صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف با دغام ست فوت سے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیرا کہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد. **برائے وجہ:** ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ:** الیوم زیرا کہ اصل آن منذ بود باسقاط نون و ضمیر ذال تحقیف شد، پس ہنگام تحریک ضمہ اصلی آرند، و اتباع میم ہم متقاضی آنست. **و میم جمع:** چون: ضربتم و ضربکم، زیرا کہ اصل تم و کم نحو و کمو بود بحذف واؤ و ضمیر میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم الیوم.

علیہم و بہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد و قبل آن ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، در اں بنظر اصل ضمہ جائزست و باتباع میم کسرہ مشہور ترست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واؤ و اشعار بر واؤ جمع و ضمیر کہ از ما قبل آن حذف شدہ، و کسرہ ہم جائزست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر:** واگر واؤ ضمیر و جمع نباشد چون: لو استطعنا کسرہ مختارست و ضمہ ہم جائز.

احشوا الله: أصلہ: احشیوا، یائے متحرک جہت فتح ما قبل الف شدہ افتاد واؤ ساکن ماند، ہر گاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، و کسرہ جائز، و ایں مثال واؤ ضمیرست. **مصطفوا الله:** مثال واؤ جمع است، أصلہ: مصطفیون، یاء الف شدہ افتاد، و مصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ و لام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمه آں نحو: **قَالَتْ اخْرُجْ وَقَالَتْ اغْزِيْ، نَهْ قَالَتْ اَرْمُوا**
 وَإِنْ اَمْرُوْا وَإِنَّ الْحُكْمُ، ووجوب فتحه در نون "من" بالام تعریف، ودر نحو: **رُدْهَا، وضمه در نحو:**
رُدْ، واختیار فتحه در ﴿الْمَ اللَّهُ﴾ وجواز فتحه وضمه در نحو: **رُدْ** و لم یرد چون ساکن دوم متحرک
 اصله اردده (آل عمران: ۱، ۲) شرط
 شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمه که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: **قُولَا وَقَوْلَنَّ،**
 جزا

در کلمه آں: ای در کلمه ساکن دوم، یعنی ساکن دوم و ضمه اصلی در یک کلمه باشد. **قالت اخراج:** پس اینجا ساکن دوم که خاست
 و ضمه لفظی را در یک کلمه است؛ لہذا در تائے قالت کسرہ بر اصل و ضمه برائے مطابقت را جائز.
قالت اغزی: پس اینجا کسرہ تاء باعتبار اصل و ضم بمطابقت ضم اصلی زاء درست باشد؛ چه اصل آں اغزوی، بود و او بعد نقل
 حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست و کسرہ لازم؛ زیرا کہ در اول ضمه اصل بعد ساکن دوم نیست؛ چه
 ارموا در اصل ارمیوا بود، ضمه یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمه بمتابت ہمزہ است، در مثال ثالث اگر چه ضمه یاء اصلی
 لیکن در کلمه ساکن دوم نیست؛ چرا کہ لام تعریف کلمه ایست و حکم کلمه دیگر، کذا فی "شرح الأصول".
در نون من الخ: چون: من الله؛ زیرا کہ استعمال "من" بالام کثیرست، و کثرت مقتضی تخفیف؛ لہذا فتحه دادند کہ در کسرہ
 اجتماع کسرتین لازم می آمد.

نحو رُدْهَا: ای جائیکہ بعد مضاعف ہاء واقع شود، اصله: اردد، ہر گاہ دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسرہ
 دادند، مصنف در "اصول" گفتہ: ضم و کسرہ آں ہم حکایت کردہ، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نمودہ.

در نحو رُدْ: ای در ساکن دوم کہ در مضاعف ست و بعد آں ضمیر غائب. **اختیار فتحه:** بقراءت وصل؛ چه دریں صورت
 میانہ میم و لام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه دادند؛ زیرا کہ اگر مکسور کنند دو کسرہ بہم آیند و میان آں یاء باشد و تقسیم در لفظ
 الله حاصل نگردد، و اخفش کسرہ ہم تجویز کردہ. (شرح الأصول)

نحو رُدْ: ای در مضاعف مضموم العین کہ ضمیر یا ساکن دیگر بدال نہ پیوستہ، فتحه بجهت تخفیف و ضمه بمطابقت عین درست
 است، و کسرہ ہم بنا بر اصل این باب جائز. **ساکن اول:** زیرا کہ اجتماع ساکنین لفظا و تقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل و نون تاکید
 بہر چه متصل گردد مثل جزواست، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است در یک کلمه.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چون لام متحرک شد و او باز آمد. (منہ)

نَرَمَتًا وَقُلِ الْحَقُّ وَفَلْحَمْرٍ وَمِنْ لَحْمَرٍ أَكْثَرُ مِنْ فِي لَحْمَرٍ وَمِنْ لِحْمَرٍ.
 مبتدا
 برائے عروض حرکت لام
 برائے عدم ساکنین لفظاً

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، و فیه وجوه: تنوین و حرکت آخر را بیفکنند باجواز روم حرکت و اشام ضمہ،

نہ رمتا: ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتاده است جائز نباشد؛ چه اگر چه ساکن ثانی یعنی تاء با اتصال الف ضمیر متحرک شده است، لیکن آن ضمیر بکلمہ کہ ساکن اول از ان افتاده است متصل نشده، بلکہ تائے تانیث پیوسته، و آن کلمہ جداگانه است، پس اعتبار این حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، و در لغت رویہ رماتا ہم آمده. **قل الحق:** یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیرا کہ حرکت لام "قل" با اتصال لام تعریف عارض شده، و آن کلمہ دیگرست اعتبار را نشاید.

فلحمر ومن لحم: حاصل آنکہ آنچه مدہ است ہر گاہ بلام تعریف پیوندد و آن لام بر کلمہ داخل ست کہ ہمزه قطعی دارد مدہ با اجتماع ساکن بیفتند نحو: فی الأحممر، و اگر ساکن غیر مدہ بدال متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحممر، و چون حرکت ہمزه بلام تعریف برده ہمزه را اندازند دریں ہنگام جائزست کہ مدہ را باز آرند و غیر مدہ را ساکن کنند نحو: فی لحمر ومن لحمر، و اکثر آنکہ مدہ باز نیارند و ساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر فی الأحممر و من الأحممر بود. ای اگر بعد آن کلمہ دیگر باشد، و ابو حیان تعریف آن بقطع نطق کردہ، و بعضی بقطع حرکت تعریف نموده و آن بہتر نیست، و تفصیلش در "جار بردی" ست. **دریں حال:** برابرست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیه وجوه: مختلف در حسن و محل، پس بعضی وقوف از بعضی احسن است، و بعضی را محل کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہاء شود، و نیز منصوب منون نباشد چون: هذا زید و بزید، و این وجہ در وقف افع و ابلغ ست از روم و اشام. **روم حرکت:** [و آن آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند؛ زیرا کہ برائے خفت و سرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، و در "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آن قائل اند، ہاں بر ریاضت بر آید.

اشام ضمہ: [و بعضی در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند و بدل نیارند، و زید بسکون دال گویند.] ای وقف باشام ہم جائزست و جز در ضمہ نباشد، و اشام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را باختش بدل کنند مطلقاً، یا در منصوب مجرد از تاء نہ مرفوع و مجرور، و این افتح است. وقف عصا ورحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمہ و کسرہ بیفتد و محذوف باز آید، و بعد فتح الف گردد چنانچہ نون "اذن". تائے تانیث اسمیہ نہ در نحو: بنت و مسلمات ہاء شود، و جاء الرَّحْمَتُ.

مطلقاً: مرفوع بواو منصوب بالف و مجرور بیاء چون: هذا زيد و رأيت زيدا و مررت بزيدا. در **منصوب:** بفتح فقط، نحو: رأيت زيدا، بخلاف مسلمات کہ منصوب بفتح نیست. **مجرد از تاء:** ای تائیکہ در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربه تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا و اختا کہ تائے آن ہاء نمی شود.

و این افتح است: [زیرا کہ برائے اجتماع ساکنین حذف شدہ بود اکنون اجتماع نیست.] و لغت اول غیر فصیح است. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفتہ: لغت قوے ست از بین کہ فصیح نیستند. **وقف عصا:** یعنی مقصور برابر ست کہ اسم باشد یا فعل چون: دعا و رمی، یا حرف مثل: کلا و ہلا، و در الف مقصور منون ہنگام وقف اختلاف ست، سیبویہ گفتہ: کہ در نصب بدل از تنوین ست و در رفع و جر الف اصل کلمہ، و نزد مبرد بہر حال الف اصل کلمہ است، و نزد مازنی و فراء بہر حال بدل از تنوین، و دلائل ہر یک در "شرح الأصول" ست. **کسرہ بیفتد:** زیرا کہ مثل تنوین است. **محذوف باز آید:** پس در اضربین بضم ہاء اضربوا، و در اضربین بکسر ہاء اضرب گفتہ شود، و اینجا گرچہ مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقہ نکرده اند، و یونس نون را بعد ضمہ بواو و بعد کسرہ بیاء بدل کند، و سیبویہ جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقی نیست. (منہ)

فتح الف گردد: بالاتفاق؛ زیرا کہ مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَتَسْفَعَا﴾ (العلق: ۱۵).

چنانچہ نون: چنانکہ نون "اذن" ای در وقف الف گردد؛ زیرا کہ مشابہ نون خفیفہ است، کذا فی "شرح الأصول"، و در "حاربردی" گفتہ: زیرا کہ صورت او صورت منصوب منون ست، و فائدہ این دو نقل آنکہ در رسم خط آل اختلاف ست بعضی بنون و بعضی بہ تنوین نویسند، بہر دو صورت بنا بر مذہب جمہور و ابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" اینہم گوید: بر رای کسے کہ بالف نویسد الف شود، و مازنی بر نون وقف کند؛ زیرا کہ حرف ست مثل: لن و ان، و مبرد ہر دو تجویز کردہ.

اسمیہ: ای در وقف ہاء شود برائے فرق میان تائے تانیث و تائے اصل کلمہ چون وقف، یا برائے فرق میان آل و تائے فعل، چون: ضربت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ اگر ضربہ گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در طلحة و رحمة و ضاربه ہاء گردد. (شرح الأصول، ج، نوادر الوصول) **نہ در نحو:** ای تائی کہ عوض لام کلمہ باشد ہاء نشود، و پنچمین تائے جمع مؤنث؛ زیرا کہ مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکہ آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، و از غیر همزه جز فتح، نه در نحو: هذا حَبْرٌ وَمِنْ قَفْلِ.
 و قلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، و بلا نقل اگر مفتوح، و باخت
 حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، و تشدید آخری که متحرک ست و بعد متحرک و صحیح ست،
 نه همزه در "أَنْ" و "أَنَّ" و "وَلَعْتَ" "أَنَا" الف افزاینده، وَقَلَّ مَهْ وَأَنَّه. لازم ست هائے سکتہ درق ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است برائے رفع اجتماع ساکنین اگر چه سکون وقف مثل حرکت است، و برائے ثقل وقف بر همزه،
 گوئی: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءٌ و مررت جُزْءٌ.] و اگر ساکن حرف علت باشد، چوں: بوء نقل حرکت نکلند؛ زیرا که حرکت
 بر حرف علت دشوار است. **غیر همزه:** که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو: ای دریں صورت وزن جَبْک و ذُبَل که ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکه در حیر و من قفل نقل ضمه و کسره
 هم نکلند، و حرکت همزه بهر حال نقل کنند اگر چه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا که وقف بر همزه ثقیل ست گویند: هَذَا رِدْءٌ وَمِنْ
 الْبَطْنِي، و بعضی هذا رِدْءٌ وَمِنْ الْبَطْنُو باتباع خوانند. **ساکن ست:** ما قبل همزه، چوں: هذا جُزْءٌ و رأیت جُزْءٌ و مررت
 بجزي بسكون اوسط. **اگر مفتوح:** باشد ما قبل چوں: هذا كَلَوٌ و رأیت كَلَاً و مررت بکَلِي بتحرک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: اَكْمُو بر وزن اَفْلَس جمع کما، و همزه آں در هر سه حالت واؤ شود. **آخری:** ای حرف آخر چوں:
 جعفر. **که متحرک ست:** نه ساکن، پس در اضرب و ضربت تشدید جائز نیست. **بعد متحرک:** بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن
 نشود، و این از مثل: بکر احتراز ست.

صحیح: نه حرف علت بدیں قید قاضی خارج شد. **نه همزه:** بدیں قید کلاً خارج شد؛ چه همزه ثقیل است و تشدید آں اثقل.
در آن: ای در "أَنَّ" بفتح همزه و نون، یا بسکون نون، و آں بعد همزه و فتح نون که دو ضمیر متکلم ست الف افزاینده برائے بیان نون
 ساکن که حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. **قل مه:** ای قلیل ست بدل کردن الف مائے اسفهامیه بهاء و الحاق هائے سکتہ
 در ضمیر متکلم، و همچنین "أَنَا" بسکون در وقف.

هائے سکتہ: و او آنت که آخر کلمه بنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون
 آں. **درق:** و آں امر ست، ای در کلمه که بریک حرف ماند و جزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر برآں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا
 وقف بر متحرک، و بعضی عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، و جائز ست در اِلامَ و غِلامِی و هُوَ و لَمْ یَخْشَ، و ہر کلمہ کہ حرکت آخری نہ اعرابست و نہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب و یا زید! ولا رجل، و در ہنا و ہؤلاء و یا ربا. و او و یا از ضربہ و منہ و ضربہم و بہ و فیہ و بہم بیفتد، و در وصل جائز ست،

مثل م: ای در کلمہ مستقل کہ بعد حذف چیزے بریک حرف ماند و در لفظ جزو کلمہ دیگر معلوم شود و بحقیقت نبود، چون: ما استفہامیہ کہ مضاف واقع شود و الفش محذوف گردد، و در اینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بریک حرف در حقیقت.

در اِلام: ای در مائے استفہامیہ کہ بحرف جر مثل: اِلی و علی مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چون بریک حرف ماندہ و لفظا مثل جزو ما قبل شدہ و ما قبل ہم مانند جزو ما بعد ست برائے عدم استقلال؛ لہذا الحاق ہاء جائز و عدم آں بنظر اصل.

غلامی: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء و عدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یا خوانند و راست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزو ست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، و جائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، و ہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاہ را اندازند یا ساکن دارد.

وہو و لم یخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار و البقاء حرکت ست، پس گفتہ شود: و ہوہ و لم یخشہ، و ساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بریک حرف نیست. (شرح الأصول) **نہ شبہ اعراب:** نحو: جاء زید، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی؛ چہ حرکت آں بمشابت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. **یا زید:** کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از "لا" حاصل شدہ، و آں مثل عامل، پس بنا عارضی باشد، و ہمچنین قبل و بعد، و خمسہ عشر.

در ہنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہاء برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، و عدم الحاق بہتر. و شرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس جبلاہ گلویند، و اسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضاقش نیست، کذا فی "شرح الاصول"، و در "ارتشاف" گفتہ: الحاق بمقصود مبنی مختص ست عصاہ و موساہ نتوان گفت.

ہؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. **و یا ربا:** اصلہ: یا ربی، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربہ:** کہ در اصل ضربہو و منہو و ضربہمو و ہی و فیہی و ہمی بودہ است اگر چہ در بعضے صرف لفظا باشد نہ خطا، و اگر چہ بعضے متفق علیہ ست و بعضے مختلف فیہ. **بیفتد:** زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منہ)

جائز ست: و ضابطہ آنکہ اثبات و او و یا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر و قنیکہ ما قبلش مفتوح بود و لین و حرف ثنائی نباشد بالاتفاق درست و احسن است، چون: ضربہ، و اگر ما قبلش صحیح ساکن یا لین یا حرف ثنائی بود، مثل: اضربہ و فیہ و منہ اثبات جائز و حذف اکثر ست، و بعد میم جمع چون: ضربہم و بہم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصح ست یغزو ویرم، ولم یغزو ولم یرمی، وقلیل ست حذف ضمیر از لم تغزو ولم ترمی در
 فواصل و توائی. و بعضے یائے مُر و قاض را باز آرند، و یائے غلامی و یائے ساکن القاضی و یا
 قاضی! بیگنند، بخلاف المری و یا مری! و امالہ ای فتح راء مائل بکسرہ ساختن، پس الف را
 مائل بیاء، باعث برائ بودن الف قبل کسرہ نحو: عالم،

یغزو ویرم: [یعنی اثبات واو و یا کہ ضمیر نبود اگر چه مقتضی حذف دیگر باشد فصح ست، و حذف ہم جائز.] ای حذف واو و یا غیر
 ضمیر اگر چه مقتضی حذف دیگر نبود فصح و اثبات ہم جائز. **قلیل ست:** زیرا کہ ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغہ است.
در فواصل: ای در اواخر آیات و توائی شعر اثبات واو و یا در وقف و وصل جائز ست، زیرا کہ فواصل و توائی محل تغیر است و آنچه
 بجائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُر:** در اصل مری بود اسم فاعل از آری یری. **قاض:** ای اسم منون کہ آخر آں یائے
 محذوف بعد کسرہ باشد. **باز آرند:** برائے فرق میان وصل و وقف بجهت آنکہ موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست،
 و اکثرے یاء را باز نیارند؛ زیرا کہ وقف مقام تخفیف ست، و تنوین موجب حذف در تقدیر موجود.

یائے غلامی: ای یائے متکلم کہ اسمے بدل مضاف ست. **یائے ساکن القاضی:** ای معرف بلام کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست.
یا قاضی: ای منادی کہ آخرش بعد کسرہ یاء ست. **بیگنند:** برائے فرق میان وقف و وصل، و بعضے باقی دارند؛ زیرا کہ در وصل
 ثابت بود و وجہ سوائے حذف بنا بر فرق نیست، و ہم در غلامی معلوم نشود کہ مضاف ست و زیرا کہ تنوین موجب حذف در
 منادی مفرد نیست. **بخلاف المری:** در اینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است؛ زیرا کہ عین کلمہ اش بیشتر حذف شدہ است، اگر
 اکنون یاء را کہ لام است اندازند کلمہ بدون وجہ اعلالی بر یک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چون در مکرم، و یاء در مر باعلال
 حذف شدہ. **مائل بیاء:** ای اگر بعد فتح الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف و یاء خوانند.

باعث برائ: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از هفت چیز ست کہ مذکور می شود. **قبل کسرہ:** متصل اصلی بجهت صیغہ باشد
 چون: عالم، یا بتائی مثل: نزال، و بعضے کسرہ منفصل را ہم اعتبار کنند چون: غلاما بشیر، و اگر کسرہ غیر اصلی بر راء باشد چون:
 من دار نیز امالہ جائز؛ چه مکرر است و کسرہ اش مثل دو کسرہ، و اگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چون: من کلام، و کسرہ مقدر
 از وقف همچو کسرہ ملفوظ در جواز امالہ معتبر است چون: من دار زیرا کہ کہ در وصل بازمی آید، و سکون وقف بجائے حرکتست،
 و اما مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چرا کہ باز نمے آید چون: ماد و مواد. و بدانکہ اقوی اسباب امالہ کسرہ نزد اکثری ست، و نزد
 ابن سراج یاء اقوی بود، کذا فی "شص" و "ف" و "ج" و غیرہ.

یا بعد کسرہ بیک حرف یادو با سکون اول نحو: کتاب و وجدان. چون الف از واؤ بود کسرہ غیر راء
 اثر نکند، یاء بعد یاء با وصل یا فصل یک حرف نحو: سیال و شیبان و رأیت زیداً، یا بدل از یاء یا واؤ
 مکسور نحو: سال و کاد، یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے نحو: دعا و حبلی، یا وفق امالہ سابق،
 نحو: رأیت عماداً، یا لاحق در فواصل، نحو: ﴿وَالضَّحَى﴾. حرف مستعلی بعد الف با وصل
 الضحی: ۱

بعد کسرہ راء: بدانکہ کسرہ ہر قدر قریب الف باشد امالہ اقوی بود، و اگر کسرہ بعید در کلمہ باشد چون: جلاب امالہ اش از یک
 کسرہ بعید مثل: جلاب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف:** ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد
 بود؛ زیرا کہ الف قبل خود کسرہ بر ندارد. **یادو:** و اگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قنباً، یا اول ساکن نبود چون: أكلت عنباً
 امالہ جائز نیست. **با سکون اول:** زیرا کہ ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، و همچنین اگر ہر دو متحرک
 بود و یک ہاء باشد؛ زیرا کہ ہاء حرف مخفی است، و اگر فاصل سہ حرف است و اول ہاء چون در همان امالہ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف کہ اول ساکن ست. **از واؤ بود:** ای مبدل از واؤ غیر مکسور و اگر از مکسور بود، چون: خاف امالہ
 جائز بود برائے کسرہ. **کسرہ غیر راء:** قبل الف باشد یا بعد آں، و در من ربا و من دار امالہ کنند؛ زیرا کہ کسرہ راء مکرر ست،
 بخلاف بیالہ و من مالہ؛ زیرا کہ بودن الف از واؤ مانع آں ست، و سیبویہ گفتہ: امالہ آں ضعیف ست برائے عروض کسرہ.

بعد یاء: و نزد بعضے قبل یائے مفتوح ہچوں آیہ. **نحو سیال:** درین صورت یاء خواہ متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن،
 و بعضے سکون شرط کردہ اند. **شیبان:** بکسرہ و امالہ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال: مثال بدل از یاء، أصلہ: سیل. **یائے مفتوح:** [برابر ست کہ کلمہ یا اصل کلمہ الف باشد چون: علا جمع علیا، یا فرغ
 آں چون: دعا.] ای در کلمہ دیگر، پس در قال امالہ میکنند؛ زیرا کہ الفش در کلمہ دیگر یائے ساکن میشود نہ مفتوح، چون: قیل،
 و همچنین در عضا؛ زیرا کہ الفش در ہمیں کلمہ وقت تصغیر یاء شود نحو: عصیتہ، نہ در کلمہ دیگر، لیکن سیبویہ بجواز امالہ اش تصریح
 کردہ. **دعا:** کہ الفش در دعای ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی:** کہ الفش در تثنیہ یا گردود.

عماداً: پس در الف دوم عماد کہ بدل از تنوین ست امالہ میکنند برائے موافقت امالہ اول. (منہ)

وَالضَّحَى: پس در الف "ضحی" کہ بدل از واؤ ست امالہ کنند برائے موافقت امالہ لاحق ای: ﴿إِذَا سَجَى﴾ (الضحی: ۲)

﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چون ناقد و باخل و لاعب و جز آں.

یا فصل تا بدو حرف مانع امالہ است، و قبل الف ہم نہ، در باب خاف و طاب و صفا، چنانچہ
 رائے غیر مکسور متصل الف و رائے مکسورہ کہ متصل الف ست و بعد مانع مانع ست نحو:
 صارف. و رواست امالہ فتح منفرد قبل ہائے تانیث یا رائے مکسورہ،

تا بدو حرف: و بیک حرف چون: سخال و نابض، دو حرف مثل: مناقیخ و مناشیط. **مانع امالہ:** زیرا کہ از پائین بالا رفتن
 لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در "ارتشاف" گفته: مگر بلغنتے کہ اعتبارش نیست و در صورت دو
 حرف منع کثیر است و امالہ قلیل، سیبویہ گفته: بعضے امالہ آں میکنند، و مبرد بمنع آں رفته. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چون: کرام، یا بعد آں، چون: هذا حمارك و رأیت حمارك.] و قیل: الف ہم مانع ست برائے
 افتاد ان اعلیٰ باسفل، و آں دشوار ست، و ایں در صورت وصل ست چون: خالد و حالب، و در فصل اختلاف و تفصیل است اگر
 مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چون: خلاف مانع امالہ نیست، و اگر مفتوح بود ممنوع بالاتفاق، و اگر هر یک در کلمہ علی
 حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقیق. (نوادر الوصول)

باب خاف: [أصله: خوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواه از یاء باشد، یا الفی کہ
 بکلمہ دیگر یاء مفتوح شود مانع امالہ است. (منه) **طاب:** أصله: طیب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفی کہ در کلمہ دیگر یا شود چون: صفی مجہول. **چنانچہ:** یعنی اینم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ و فتحہ راء مثل دو
 ضمہ و دو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی و منع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع:** [ای بعد حرف مستعلیہ یارا
 ئے غیر مکسورہ کہ مانع امالہ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف و بعد آں باشد، و الف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور
 مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالہ جائز باشد اگر چه انحدار از اعلیٰ باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرہ راء مثل دو کسرہ است،
 و اگر راء متصل الف نیست، چون: بقادر و در امالہ آں اختلاف ست، و اگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال:
 ۶۰) بآنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر بالا لازم مے آید، و آں دشوار تر ست.

(شرح الأصول، ج، رضی، نوادر الوصول) **نحو صارف:** رائے مکسورہ بعد الف افتاد و الف بعد صاد مستعلی.
فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] و ایں فتحہ اگر بر راء باشد و قبل ہاء ست امالہ قبیح بود چون: کدر، و اگر بر غیر مستعلیہ است
 حسن، و اگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، و فتحہ قبل رائے مکسورہ برابر ست کہ بر مستعلی باشد چون: من البقر، یا بر راء، یا غیر
 آں توان کرد؛ چه پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منه) **قبل ہائے تانیث:** ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در
 وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظاً در خفاء و معنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، و بخلاف ہائے سکتہ
 و ضمیر کہ شبہ معنوی در اں نیست، و بعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند. (شرح الأصول)

نحو: رحمہ وحقہ ومن الضرر و المحاذر، ودر اسم بینی و حرف جزمی وانی وذا، وجز بلی ویا و لا ورا ما لا روا نبود. و تثنیہ یعنی الحاق الف و نون یا یاء و نون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دوشے از یک معنی نحو: رجل رجلان، و عین عینان، پس الف اگر ثالث واز واؤ بود واؤ شود کثالث اصلی لم یمَل، وگرنہ یاء گردد، و ہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، و اگر نہ واؤ شود و جو با اگر از الف تانیث ست، و إلا جوازاً. و جمع کہ دلالت کند بر زیادہ برد و از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ

بواؤ یا یاء و نون ست،
ما قبل متقوم ما قبل مکور

رحمہ: مثال آنکہ فتح بر غیر مستعلیہ باشد. **حقہ:** درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. **من الضرر:** مثال رائے مفتوح قبل مکور. **المحاذر:** مثال مفتوح غیر او مستعلی قبل رائے مکور. **بلی:** این سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ و فعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب اضریت؟ **دوشے:** حقیقتہ باشد یا مجازاً چون: زیدین کہ مفرد را بتاویل مسکئی بزید تثنیہ آوردند، و ہمچنین ابوبین و قمرین بہ تغلیب. **لم یمَل:** چون ایل ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں ایلوان بود. **وگرنہ:** چون مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، و رحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء ست، و بلیان در بلی وقتے کہ علم بود کہ الفش اگر چہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منہ) **ممدودہ:** ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چون: قرآءان تثنیہ قراء، و ابو علی قلب آں بواؤ از عرب حکایت کردہ.

و جوبا: نحو: حمراوان در حمراء برائے فرق میان ہمزہ اصلی و غیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را ہمزہ بدل کردند، و نزد بعضے ہمین ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، و بواؤ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، و گاہے آنرا ثابت دارند و حمراء ان گویند، و مبرواز بعض عرب حمرايان بیا نقل کردہ. (شرح الأصول)

و إلا: ای اگر اصلی نبود نہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازاً: ای قلب آں بواؤ جائز است؛ زیرا کہ این ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. و ابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یاء بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: و او آنت کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظاً یا تقدیراً بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند اِلْحَ صحیح: کہ واحد در اں صحیح بود. **بواؤ:** غالباً برائے مذکر عاقل.

یا بالف وتاء موضوع ست مر قلت را، وکسر دو قسم ست، قلیل: کہ دلالت کند بر سه تادہ،
 و زلش چہار: أفعال جمع فعل کہ اسم بودند اجوف، و در اسم چار حرفی کہ مؤنث بود بتقدیر تاء و سومش
 مدہ بود، و در رجل و زمن و ضبع و فرط و ضلع و صنع و نعمة و اکمة و جز آل نیز آید،
 و مثل: أقوس وأعين شاذ. أفعال جمع فعل اجوف، و قرء و حمل و حمل و فخذ و عجز
 و عنق و عدو، و جمع عنب و ابل اسما و شریف و میت صفة، و در فرد و رطب و جاهل....
 بضمین گرون بوزن فعول بالفتح و ثمن بکسر تین و صفت ای فعلی بمعنی فاعل فعلی نہ اسم
 بضمین شتر بفتح تین شتر

مر قلت را: [مگر آنگاہ کہ لام جنس بر آل آید مطلق جنس مراد بود، و ہر گاہ لام استغراق آید چون: **إِنَّ الْمُسْلِمِينَ**
وَالْمُسْلِمَاتِ ﴿الأحزاب: ۳۵﴾ ہمہ افراد مقصود باشد.] یعنی از سہ تادہ با داخل ہر دو جانب گو استعالمش برائے زیادہ ہم بود.
 و این خروف گفتہ: برائے قلت و کثرت بالاشترک موضوع ست، و بعضی گویند: وضع آل برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ
 قلت و کثرت. **بر سہ تادہ:** رضی گفتہ: ہر گاہ اسے را جز جمع قلت نباشد چون: رجل و أرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چون:
 رجل و رجال پس آل جمع برائے ہر دو مشترک است. **نہ اجوف:** چون: فلس و أفلس، بخلاف صعب کہ صفت است، و بخلاف
 قول کہ اجوف است. **مدہ بود:** چون: أعنق جمع عناق بمعنی بزغالہ مادہ، و أذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر و سطحی،
 و أعقب جمع عقاب، و أئمن جمع یمین. (نوادر الوصول)

و در رجل: ای بعض الفاظہ کہ بریں اوزان بود. **زمن:** بفتح تین روزگار، جمعہ: الزمن. **ضبع:** بفتح اول و ضم ثانی کفتار،
 جمع ضبع. **فرط:** بضم تین کاریکہ در وے از حد گزرانیدہ باشند، جمعہ: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع:** بکسر اول و فتح دوم
 استخوان پہلو، جمعہ: أضلع. **نعمة:** بالکسر نیکی و مال، جمعہ: أنعم. **اکمة:** بفتحات پشتہ، جمعہ: اکم.

جز آل: چون: أئمر در نمر، و أركب در راکب، و آدر در جمع دار. **شاذ:** زیرا کہ ہر دو اجوف ست و ضمہ برواؤویاء دشوار.

اجوف: واوی باشد خواہ یائی، اسم بود چون: ثوب و أثواب، و بیت و آبیات، یا صفت نحو: عون و أعوان، و ضیف
 و أضياف، و ہمچنین جائے کہ در اوزان قیاسی قید اسم و صفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای و جمع ایں اوزان ہم.] ایں ہمہ امثلہ اسم ست سوائے عدد، و مثالہائے صفت چون: حر و بکر و بطل و نکد و یقظ
 و کفو، و فعول اسمی چون: فلو. **فخذ:** بفتح اول و کسر دوم ران. **عجز:** بفتح اول و ضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول و فتح دوم انگور. **در فرد إلخ:** ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین کہ فاء کلمہ اش ہمزہ یا واؤ بود نیز مطرد دست
 نحو: ألف و آلاف و وہم و أوہام. **رطب:** بوزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان و جزآں نیز آید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکر است و سومش مده، و مانند حبیب و در
 بفتح بزدل بفتح همزه و کسرین بر سبیل اطراء
 نجد و قن و جزآں نیز آید. فعلة در ولد و شیخ و خلیل و غزال و غلام. و کثیر که دلالت کند
 بالکسر چون نعمة جمع آل أكلة بالضم جمعه غلما
 بر یا زده و بیش، و زنش بسیار است. فعل جمع أهر همراء صفة، و در فَعْلٌ و فَاعِلٌ و عَمِيْمَةٌ
 بالضم چون قفل بالفتح
 و خَوَّارٌ و خَوَّارَةٌ و فُلُكٌ و أَسَدٌ و بَدَنَةٌ و جزآں نیز آید. فُعْلٌ جمع فَعَالٌ و فِعَالٌ نه
 بر وزن فعل بفتحین شیر بر وزن عنق
 مضاعف و فَعِيلٌ و فَعُولٌ،

جزآں نیز آید: بحسب سماع چون: ندبة بالفتح و أنداب، و فلذة بالكسر و أفلاذ، و حزبة بالضم و أحزاب، و كاتبة
 و أكتاب، و إدام بالكسر و آدم و جزآں. **سومش:** چون: طعام و حمار و سؤال و رغيف و عمود، جمع آل أطعمة و أحمره
 و أسولة و أرغفة و أعمدة، و أذوية جمع "ذاو" و یا "ذوي" شاذ است. **مانند حبیب:** ای صفت مضاعف بر وزن فعیل،
 و أمسلة جمعه مسیل بر وزن فعیل است از مسل نه از مسیل.

نجد: ای فعل بالفتح زمین مرتفع. **قن:** بر فعل بالكسر بمعنی بنده. **جزآں:** چون قرط بالضم و أقرطة، و شتوة بالفتح
 و أشتیة، و لوا بکسر اول و فتح دوم مقصور و ألویة، و عیل بکسر یاء مشدده و أعولة، و فعال بالفتح و الضم مؤنث، چون: جناح
 و أجنحة و عقاب و أعقبة و غیر آں. **نیز آید:** ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع. **ولد:** بفتحین جمع ولده.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. **بر یا زده:** و نزد بعضی آنکه از سه تا غیر متنهای دلالت کند. **بسیار است:** و غالب در آل همین سی
 و شش وزن است که مذکور میشود. **أهر و همراء:** ای صفتی که برین وزن باشد. **صفة:** احترام از جمع أفضل اسم تفضیل،
 و صحراء اسم. **خوار:** بر وزن فعال بالفتح است. **خوارة:** جمع هر دو خور و خورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، و جمع هم برین صورت است، لیکن ضمّه آں چون ضمّه أسد است. **بدنة:** بر وزن فعلة بتحرک اوسط
 شتر، و گاؤ قربانی که بیکه معظمه قربان کنند. **و جزآں:** بحسب سماع چون: غزل بضمین، و ذرب بفتح اول و کسر دوم، و صبع بفتح
 اول و ضم دوم و غیر آں. **جمع فعال:** بالکسر و فعال بافتح اسم باشد یا صفت، چون: حمار و حمر، و جبان و جبن.

نه مضاعف: یعنی فعال بافتح و اکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمین مطرد نیست، پس از جنان و کمام احترام شد،
 و عنن جمع عنان، و ععض جمع عضاض شاذ است، و بعضی گویند: این وزن جمع در فعال و صفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعل و فعول: ای لفظیکه برین دو وزن باشد، اسم بود چون: رغیف و رغف و عمود و عمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول
 نباشد چون: نذیر و نذر و صبور و صبر، بخلاف جریح و رکوب که بمعنی مفعول است، و گویند: در فعیل صفت مطرد نیست،
 و همچنین برای وزن فاعل و صفتی این وزن مطرد است نحو: بازل و بزل، و گفته اند: کثیر است نه مطرد. (شرح الأصول)

دور سَقْف و خَشِن و نصف و قُرَاد و سَفِينَة و جزآں نیز آید، دور ناقص نیاید. **فَعَلٌ** جمع نوبه
ساما بففتحین میانه سال
 و بُرْقَة و تُخْمَة اسماً و فُعَلَى أَفْعَل، دور رؤیا و حلیه و عدو و عجایه و نفساء نیز آید. **فِعْلٌ** جمع
تید هر سه است بالکسر زبور
 بدره و فرقه اسماً و دور عدو و تارة و علجة و جزآں نیز آید. **فَعْلَة** جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه ای سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبه بر سبیل اطراد
 نبود، دور سید و بر و خبیث نیز آید. **فَعْلَة** جمع فاعل که صفت عاقل بود و ناقص، دور غوی
ساما بروزن فاعیل جمع ساده بضم فاء و فتح سین
 و عُریان و عدو و هادر نیز آید. **فَعْلَة** در فعل و در قرد و قرط و جار اسما و در عالج و هادر و جزآں
بالضم جمعه عرأة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه بالضم

خشن: بفتح اول و کسر دوم درشت. **قَرَاد:** بالضم، و گویند: دریس وزن قیاس مطردست. **سفینه:** بروزن فعیله بفتح اول و کسر
 ثانی. **جزآں:** چون: بدع بالکسر، و اذن **بضمّین**، و قرصه بالضم، و بقرة **بفتحین**، و غمرة بفتح اول و کسر دوم و جزآں.
در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمّه، و آن متروک است. و تُنّ بضمّ ثاء و کسر نون جمع ثنی بروزن فعیل شاذست،
 و اصل تُنّ ثنی بروزن فُعَلٌ بود، ضمّه نون بکسر بدل کردند و یاء را ساکن کرده با اجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبه: اینجا در مذہب جمهور و فراء جمع کرده، دور "أصول" گفته که نوبه در یاء نزدیک فراء مطردست، و تخمة بضم اول و فتح دوم
 سوء هضم، و رؤیا آنچه در خواب دیده شود. **برقة:** بالضم زمین سنگ و گل دریگ. **عجایه:** بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند
 دست و پا. **نفساء:** بضم نون و فتح فاء زچه. **فِعْلٌ:** بکسر فاء و فتح عین.

جمع بدره: [بفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، و همچنین نزدیک فراء جمع اسمی که بروزن فعلة بفتح و اجوف یائی بود چون:
 صیغه، و اسمیکه بروزن فعلی است نحو: فکری و ذکری. (منه) **تارة:** بروزن فعلة بفتحین، أصله: تورة.

جزآں: چون فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، و بالکسر، مثل: هدم و هدم، و بفتحین چون: ناب و نیب، و فعلة بالضم
 نحو: صورة و صور، و ابن مالک گفته: که این جمع می آید سماعاً بالاتفاق در لفظی که میانه آن اسم جنس تاء فارق بود، چون:
 سدرة. (شرح الأصول) **صفت عاقل:** چون: حافظ حفظة، بخلاف کابل بمعنی میان دو کتف که اسم است، و گاهی برائے غیر
 عاقل آید چون: ناعق و نعقة. **ناقص:** احتراز است از رامي. **بر:** بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة.

خبیث: بروزن فعیل، جمعه: خبیثة. **صفت عاقل:** [دور غیر عاقل کمتر آید، چون: براه جمع بازی یعنی باز.] چون:
 قاضی و غازی، جمع آن قضاة و غزاة، در اصل قضیه و غزوة بود. **غوی:** بروزن فعیل، جمعه: غوای.

عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. **جار:** همسایه بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. **عالج:** بالکسر که صفت است،
 جمعه: علجة. **هادر:** که صفت است بروزن فاعل. **جزآں:** چون: کتف و رجل و سخله و طناب و هدمه و أمرط.

نادرست **فَعْلٌ** جمع **فَاعِلٌ** وفاعلة **صَفَةٌ** ودر **أَعْزَلٌ** و**سَخِلٌ** و**نَفْسَاءٌ** نیز آید. **فَعْلٌ** جمع فاعل
بضم فاء و تشدید سین بضم نفس
صفة ودر فاعلة و سخل و نفساء نیز آید. **فعال** جمع **فَعْلٌ** نه **سَيْلٌ** و اسمی بر **جَمَلٌ** که **مضاعف**
چون صادة و صداد جمعه سخال جمعه نفاس
واجوف نبود، و **قَصْعَةٌ** و **رَقَبَةٌ** و اسم **چار حرفی** که **رابع** او **الف** تانیث است، و جمع **حَذِرٌ** و **جواد**
بافتح کاسه جمع قصاع
و هِجَانٌ و **فَاعِلٌ** و **فَعِيلٌ** و **فَعِيلَةٌ** و **فَعْلَى** و **فَعْلَانٌ** و **فَعْلَانٌ** و **فَعْلَانَةٌ** و **فَعْلَانَةٌ**
بکسر هاء چون تاجر و تجار چون حید و حیاد
و بَطْحَاءٌ و **عَشْرَاءٌ** **صفة**، و در **قَدَحٌ** و **خُفٌّ** و **سَبْعٌ** و **رُبْعٌ**
بالکسر تیر ناتمام بالضم موزة

فعل: ای بضم فاء و فتح عین مشدد جمع لفظی است که بر وزن فاعل مذکر و فاعلة مؤنث بود چون: **رکع** جمع **رَاكِعٌ** و **راکعة**.
در أعزل: [بر وزن أفعل مرد بے سلاح، جمع آل عزل.] ای بسمع جمع این اوزان آمده، و می آید جمع هطل و خرید و خرید
و هجود و غلاف و اولی، و گاهی ضمه فائے این جمع در اجوف و اوای بکسر بدل کنند و در نوم نیم گویند.
سخل: بر وزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل:** بالفتح، نحو: رطل و رطله. **نیز آید:** سماعاً، و همچنین در عرب بتحریک و بقرة
بتحریک. **نه سیل:** یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، و همچنین در مثال یائی چون: **يعر** برائے **ثقل** کسر ه بریاء و ما قبل یائے
متحرک (جار بر دي، شرح الأصول) **بر جمل:** ای بر وزن فعل بتحریک، و گویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.
اجوف نبود: و ناقص هم نبود، و آنچه ازین همه آمده سماعی است نحو: **دار** و **ديار** **قطط** و **قطاط**. **رقة:** بفتحتین گردن جمع رقاب.
اسم چار حرفی: چون: **حبلی** و **حبال** و **أُنثى** و **إناث**، و شرط است که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: **فضلی**.
جمع حذر: ای صفتیکه بر وزن فعل لفتح اول و کسر دوم بود، و حذر ترسند. **جواد:** بفتح و در بخافرق میان منفرد و جمع باختلاف حرکت است.
هجان: بر وزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد و جمع در و یکمیست لیکن کسرة مفرد چون: **کتاب** و **کسرة** جمع چون:
رجال است، و مذکر و مؤنث در و یکسان باشد. (منه) **فَعِيلٌ** و **فَعِيلَةٌ:** چون: **کرام** جمع **کریم** و **کریمه**، و شرط است که ناقص
و بمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: **نقی** و **نقاء**. **فَعْلَى** و **فَعْلَانٌ:** ای فعلی مؤنث که مذکر آن
فعلان باشد چون: **عطشی** و **عطشان**، جمع آل عطاش.

فعلان فعلانة: ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آن فعلانة باشد چون: **ندمان** و **ندمانة**. **بطحاء:** بالفتح زمین سنگریزه
سیل آب. **عشراء:** بضم اول و فتح دوم ناقصه که بر حمل اوده ماه گذشته باشد.

صفة: حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، و گویند: این وزن جمع در مثل **جواد**
و **تاجر** و **أنثى** و **حید** و **فعال** بالکسر مطرد نیست. **سبع:** بفتح اول و ضم دوم درنده. **ربع:** بر وزن **صرد** شتر بچه که در ربیع زاید.

و جُمُدٌ و لِقْحَةٌ و بُرْمَةٌ و فَصِيلٌ و سِرْحَانٌ و سَمَاءٌ و حَسَنٌ و عَيْلَةٌ و أَفْعَلٌ و فاعلة صفة، و جز
 آں نیز آید. فُعُولٌ جمع اسمی نہ اجوف واوی کہ بر فلس و حمل و قرء و ذَکَرٌ و بدره،
 صفتے بر قاعد و ظریف و در نمر و ضلع و حُجْرَةٌ و عَنَاقٌ اسماء، و کهل صفةً و جز آں نیز آید،
 و فُوُوجٌ و سُوُوقٌ شاذ. فُعْلَانٌ جمع فعیل و جمع فاعل و أَفْعَلٌ و شجاع صفة،
 جمع فوج جمع ساق کغفران چوں راکب و رکیان جمعه شجاعان

جمد: بضمّین زمین بلند، و لِقْحَةٌ بالكسر نائز شیر دار، و برمه بالضم دیگ سنگین. **فصیل:** بر وزن فعلیل شتر بچہ از مادر باز
 داشته شدہ. **اسماء:** یعنی ایں اوزان ہر گاہ اسم باشد جمع آں بر وزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحین، و عیلة بر وزن فعلة زن تام الخلقه، و أفعل چوں: أحمق، و فاعلة چوں: صائمه، ہر گاہ ہمہ صفت
 باشند جمعش فعال آید. و ابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کردہ. **جز آں:** چوں: فعل و فعلة بکسر تین نحو: نمر و نمره،
 و فعلة بکسر فاء و بفتح عین چوں: عضه، و فعلة بضم فاء و فتح عین، چوں: ربه، نہ غیر آں، و گاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں
 وزن تاء افزایند چوں: حجارة و ثماره در حجار و ثمار. (شرح الأصول) **نہ اجوف واوی:** اتراست از حوض کہ قیاس
 در اں فعال بالكسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو و ظی، یا مثال نحو: و کر.

حمل: بشرطیکہ عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح کہ اصلش روح بود، و قیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکہ مضاعف و ناقص یائی نبود چوں: خف و دمی بمعنی صورت منقوشه، و آمده است خصوص جمع خص مضاعف
 بمعنی خانہ نے، و ننی کہ اصل آں نؤوی باشد جمع نؤوی ناقص بمعنی خندق گرد خیمہ کہ مانع سیل بود.

ذکر: و ابن حاجب گفتہ: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتے بر قاعد:** ای جمع صفتیکہ بر وزن فاعل و فعیل باشد، و ذر "اصل"
 جمع ظریف بسماع داخل کردہ. **حجزه:** بضم نیہ ازار، جمعہ: حجوز بالفتح. **کهل:** بالفتح پیر جمعہ کھول.

جز آں: چوں: حب بالفتح، و حقه بالكسر، و شعفة بفتحات، و ایم بر وزن سید، و سوار بالكسر، و هجود بالفتح، و تخوم
 بالضم، و اینجا جمع و مفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [و بعضے در اں ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، و امتناع
 در اں برائے ثقل ضمہ بر واؤست خصوصاً ہنگام ضمہ ما قبل؛ و لہذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسرہ دہند چوں: شیوخ، و دریں وزن
 ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة و ذکوره. (رکاز الأصول) **جمع فعیل:** در اسم نحو: رغیف، و گویند در صفت ہچوں ثنی،
 و ظاہر امر ضی مصنف ہم اینست. **أفعل:** بشرطیکہ اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، و اگر عین کلمہ یاء باشد فاء را کسرہ دہند
 نحو: أبيض بیضان، و بعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

و در بطن و حمل و ذئب و حاجز و زقاق، و جز آں نیز آید. **فِعْلَان** جمع شجاع، و اسمی بر
سماعا بالفتح جمعه بطنان بالكسر جمعه ذوبان تالاب جمعه حجازان

صرد و نحو: تاج و عود، و صفتی بر **فَعِيل**، و در ضیف و حرب و صنو و فاعل و فَعُول
بالفتح جمعه ضیفان بفتحین جمعه حربان نحو حائط و حیطان

و غزال و صوار و ظلم، و جز آں نیز آید. **فَعْلَى** جمع **فَعِيل** بمعنی مفعول، و در
بالفتح جمعه غزلان

مريض و فاعل و **فَعِيل** و **أَفْعَل** و **فَعْلَان** و **جَزْ آں** نیز آید. **فَعْلَى** در **حَجَل** و **ظَرَبَان** فقط.
بالفتح بمعنی کریم چون هالک جمعه هلکی چون احمق چون کسلان و کسلی بروزن ذکرى بفتحین کیک

فَعْلَاء جمع فاعل و **فَعِيل** و **جَبَان** و **شَجَاع** که **صَفْت** **عَا قَلَنْد** و در **سَمَح** و **أَسِير** و **وَدُودٌ** و **خَلِيفَةُ**
چون شاعر و شعراء بالفتح بالضم مذكر بالفتح بمعنی کریم بالفتح

و **جَزْ آں** نیز آید.

زَقَاق: بالضم، جمعه: أَرْقَة. **شَجَاع**: بالضم صفت باشد یا اسم چون: غراب جمعه غرابان، و گویند: در صفت مطرد نیست.

صرد: بضم فاء و فتح عین، جمعه: صردان. **تاج** **إِلْخ**: یعنی وزن فعل بفتحین و فَعْلٌ بالضم؛ چه اصل تاج تَوَاج بود بشرطیکه هر دو اجوف باشند، جمع هر دو تیجان و عیدان. **فَعِيل**: چون: سریع و سرعان، و در "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته.

صنو: بالكسر بمعنی همتا، جمعه: صنوان. **صوار**: بالكسر ماده گاو، جمعه: صیران. **ظلم**: کرغیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. **جَزْ آں**: چون: کعیت بضم اول و فتح دوم، و برکة بالضم و **جَزْ آں**. **فَعْلَى**: بالفتح و القصر. **روزن** سگری.

بمعنی مفعول: بشرطیکه آفت رسیده باشد چون: قتل و جریح، جمع آں قتلی و جرحی، و در "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) **فَعِيل**: چون: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. **جَزْ آں**: چون: و جمع بفتح اول و کسر دوم، و سگری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، و نادرست در فعل بالفتح، چون: جلد.

حجل: این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، و ابن سراج بدان رفته که حجلی و ظربی اسم جمع **حجل** و **ظربان** ست، و در "صراح" گفته: جمع **ظربان** گاه ظرابی می آید. **ظربان**: بفتح خائے معجمه و کسر راء جانورے ست مثل گربه و بدبو.

فَعْلَاء: بحد و ضم فاء و فتح عین. **فَعِيل**: بمعنی فاعل چون: کریم و کرما.

که **صَفْت** **عَا قَلَنْد**: ای هر چهار وزن، همچنین از "أصول" فهمیده میشود، و نیز شرطست که ناقص و مضاعف و اجوف نبود، و جَوْدَاء در جواد و سرواء در سیری و نقواء در نقی و تقواء در تقی بحسب سماع آمده، و در اخیرے شدوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواو. (شرح الأصول) **أَسِير**: ای فَعِيل بمعنی مفعول و غیر مختص بفاعل.

خليفة: برائے مذکر، و گاه بر مؤنث نیز اطلاق کنند، و فارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، و بعضے گویند: تاء در آن برائے مبالغه است نه جهت تانیث، و بعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بریدی)

أَفْعَلَاءُ جمع فعیل کہ صفت عاقل ست، و ناقص یا مضاعف، و در صدیق و بین و جزآں نیز آید۔
 مطردا چوں ثنی جمع اغباء چوں شدید جمعہ اشداء دوست سماعا
 فَعَالِي جمع اسمی بر فعلاء و فعَلِي و صفت بر فعَلِي کہ مذکر ندارد، و فَعَلِي نہ انشی أفعال و فعلان
 بالفتح والقصر مطردا
 فعَلِي، و در وَجَع و يتيم و أيم و طاهر و عذراء و مَهْرِي و جزآں نیز آید۔ فَعَالِي در فعیل بمعنی
 بے پر جمعہ بنامی جمعہ طہاری
 معقول و فعلان فَعَلِي۔ فعَالِي جمع فعلاء، و جمع فعَلِي و فعَلِي اسماً، و فَعَلِي فعلان و مَهْرِي۔
 بالفتح چوں عطشی و عطشان

در صدیق: ای فعیل کہ ناقص و مضاعف نبود صفت باشد چوں: صدیق، یا اسم چوں: طریق۔ **بین:** بر وزن سید بمعنی ظاہر۔
جزآں: چوں: حلب بالکسر، و صلف بفتح صاد و کسر لام، و بین بر وزن سید۔ **نیز آید:** چوں: نم بالفتح، جمعہ: اغماء،
 و صدیقة مؤنث، و ثقام بالفتح۔ (شرح الأصول)

بر فعلاء: بالفتح، چوں: صحراء، جمعہ: صحاری، ہر دو الف حذف کردند و الف تانیث آوردند، و گویند: اول جمع آل صحاری کردند بحسب راء و یائے مشدود کہ بدل از ہر دو الف ست، پس یک یاء حذف کردہ فتح بر راء گذاشتند و یائے دوم را بالف بدل کردند۔ (شرح الأصول) **فعَلِي:** [چوں: حرمی گو سپندے کہ نہ خواهد] بالفتح أو الضم أو الکسر، چوں: فتوی و ذفری و سعدی۔ **نہ انشی أفعال:** ای فعَلِي بالضم کہ مؤنث اسم تفضیل باشد چوں: حنثی جمع حنثائی۔

فعالان فعَلِي: ای فعالان بالفتح کہ مؤنث آل فعَلِي بود چوں: سکاری، جمعہ: سکاری۔ **ایم:** زن بے شوہر، جمعہ: آیامی۔
عذراء: این بر مذہب ابن مالک ست، و در "أصول" در زمرہ اطرا دگفتہ۔ (رکاز الأصول)

مہری: ای فعل بالفتح کہ آخرش یائے نسبت باشد، گویند: حمل مہری منسوب بمسرہ بن حیدان، جمع آل مہاری بحذف یائے مشدودہ و آوردن الف تانیث مقصورہ۔ **جزآں:** چوں: قدم بفتح تین و الیة بالکسر، و أحق و فلو بالکسر و غیر آں۔

فعیل بمعنی مفعول: چوں: أسیر و أساری، بمعنی فاعل ہم نحو: قدامی و قدامی۔

فعالان فعَلِي: فعالان بالفتح کہ مؤنث آل فعَلِي بود چوں: سکران و سکاری، جمعہ: سکاری۔

فعالی: بفتح فاء و کسر لام و سکون یاء۔ **فعلاء:** بالفتح و المد، اسم باشد چوں: صحراء و صحاری، یا صفت، مثل: عذراء و عذاری، ہمزہ را حذف کردہ الف را بجهت کسرہ ما قبل کہ در جمعست بیاء بدل کردند، یا اول بر صحاری بتشدید یاء جمع کردہ یکت را برائے تخفیف اقلندند۔ (شرح الأصول)

فعَلِي: چوں: دعوی و دعاوی، و در "کافی" گفتم: بیاء مرد و دست۔

فعَلِي: [بالکسر، نحو: ذفری و ذفاری]، اسم، و ہمچنین فعَلِي بالضم، اسم باشد نحو: سعدی، یا صفت مثل: حبلی۔

وَسُرِّيٌّ وَسِرِيَّةٌ وَسِعْلَاةٌ وَحَبْنَطِيٌّ وَعَدَوَلِيٌّ، وَقَلَنْسُوءَةٌ وَقَهْوَابَةٌ، وَدُرُّ أَهْلِ وَلَيْلَةٌ وَعَشْرِينَ. **فَعَالِيٌّ**
 جمع ثلاثی کہ ساکن العین بود و در آخرش یائے زائده مشدود و علباء و قوباء و حولایا، و در صحراء
 و عذراء و انسان و ظربان. **جمع فعیلة و نحو:** عجوزٌ و جمع **حَمَامَةٌ** و رسالة و ذوابة و سفينة
 جمعہ اناسی جمعہ ظرابی مطرد ای فاعول صفت مؤنث بالکسر جمعہ رسائل
 و حمولة و شَمَّالٌ و جرائض و قریشاء و حباری و حَزَابِيَّةٌ اسما، و در **أَقِيلٌ** و ذنوب و ضرة
 بالفتح بارشمال بالضم طائرے جمع حباری و حرة و جزآں نیز آید.

سریة: بر وزن فعلیة ضم فاء و کسر لام و تشدید یاء، جمعہ: سراری. **حبنطی:** [بفتحتین و سکون نون کوتاه شکم]. دریں ہر چہا
 اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالی آید، و اگر ثانی را اگنند حیاط و قلائس و عداول و قہاوب، و بعضے قہائب، و ابن
 مالک گفتہ: درینما جز فعالی بکسر لام فعالی و بفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)
قلنسوة: بفتحتین و ضم سین کلاه. **قہوابة:** بفتح اول و ضم دوم پیکان سہ شاخ. **در اهل:** ای سماعا در وزن فعل و فاعل و فاعلہ بالفتح
 و فاعلین آمدہ، نحو: اہالی لیلی عشاری، و میتوان گفت: کہ لیلی جمع لیلادہ باشد. **فعالی:** بفتح فاء و کسر لام و تشدید یاء.
کہ ساکن العین: و گاہے جمع متحرک العین ہم آید چوں: عاریة، أصلہ: عوریة، جمعہ: عواری.
یائے زائده مشدود: نہ برائے نسبت چوں: کرسی، جمعہ: کراسی، و گاہے در منسوب ہم آید چوں: مہری و مہاری.
علباء: بالکسر عصب گردن، جمعہ: علابی. **قوباء:** بضم اول و فتح دوم مرضے ست، جمعہ: قوایی.
حولایا: بر وزن فعالی بالفتح، جمع آں حوالی، الف اخیر را اگنند و دوم را برائے کسرہ ما قبل بدل از یاء کردہ در یاء ادغام
 کردند. **در صحراء:** یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، و ہمچنین در انسان و ظربان سماعی است، و این مذہب ابن
 مالک ست، و مصنف در "أصول" بقسم مطرد داخل کردہ. **عذراء:** بالفتح ووشیزہ، جمع آں عذاری. **جمع فعیلة:** بشرطیکہ بمعنی
 مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحیفہ و صحائف، یا صفت نحو: کریمہ و کرائم. **حمامة:** بفتح کبوتر، جمع آں حمام.
ذوابة: بالضم گیسو، جمعہ: ذوائب. **سفینة:** فعیلة این را شامل است. **جرائض:** بضم اول و کسر ہمزہ مرد فریبہ، جمع جرائض.
قریشاء: بر وزن فعیلاء بالفتح نوعی از خرما. **حزابیة:** بفتح حائے مہملہ و زائے معجمہ و کسر بائے موحدہ و تخفیف یاء درشت کوتاہ،
 جمعہ: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، و اگر الف دور کنند جمع آں حزابی باشد. **أقیل:** بر وزن فاعیل شتر کوتاہ، جمعہ: أقال.
ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فاعول بالفتح صفت مذکر. **ضرة:** بالفتح زنیکہ بر زن دیگر آید و گوشت پستان، جمعہ: ضرائر.
جزآں: چوں: فعیلة بمعنی مفعول نحو: ذبیحة و ذبائح، و شمال بالکسر بمعنی چپ، و عقاب بالضم و غیر آں.

فواعل جمع فاعل کہ اسم ست، یا صفت مؤنث، یا غیر عاقل، و فاعلاء و فاعلة، و در غیر آں نیز
 بفتح فاء و کسر عین چون طوالق و طولق
 آید. أفاعِل جمع مثل أجدل و أصبع، و در رھط شاذ ست. و أفاعیل جمع إقْلیم و أقوال، و در
 مطردا
 باطل و حدیث و عروض شاذ ست. و تفاعل مثل: تنصب و تجربه. و تفاعیل مثل: تمثال
 جمعه اباطل جمعه احادیث جمعه اعراب جمع اعراب برائی تقدان شرط بالفتح و کسر راء بفتح تاء و کسر عین مطرد
 و مفاعل مثل: مسجد و محمده، و در مطفل نیز آید. و مفاعیل، مثل: میعاد، و در ملعون نیز
 بفتح میم و کسر عین بفتح میم و مد عین جمع میم و مد عین جمع میم و مد عین سمعا
 آید، و در موسر و منکر

کہ اسم ست: علم بود چون: خالد و خوالد، یا غیر علم مثل: کاهل و کواهل. غیر عاقل: ای مذکر چون: ناهق و نواحق.
 فاعلاء: بد و کسر عین بشرطیکہ اسم باشد چون: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. فاعلة: اسم بود چون: کاتبه، یا
 صفت نحو: ضاربه. در غیر آں: یعنی سماعا چنانکہ در فاعل صفت نحو: فوارس در فارس، و ہمچنین طاحونة و دخان و جز آں.
 أفاعِل: بفتح همزه و کسر عین. أجدل: یعنی آنچه بصورت افعال باشد، ہر حرکتی کہ بر ہمزه و عین بود، لیکن اسم بودن شرطست
 علم یا غیر آں، و در لفظ أصبع نہ لغت آمده کہ بضربہ حالت ہمزه در سہ حرکت باء حاصل میشود، و افعال تفضیل ہم دریں حکم
 داخل ست چون: اکبر و اکابر، و بدانکہ أصبع از أجدل مغنیست. در رھط: زیرا کہ بصورت افعال نیست، و بعضی گویند:
 أرھط بمعنی رھط آمده، و بعضی گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر اراھط جمع اراھط قیاسی ست.
 جمع إقْلیم: [جمعه: اقالیم، و ہمچنین اقوم و اقامیم.] ای بر سبیل اطرا جمع اسمیست کہ در آں سہ حرف اصلی بود و اول آں
 ہمزه زائد و بعد عین لین زائد باشد. أقوال: جمع قول، جمعه: اقاویل. تفاعل: ای اسم چار حرفی کہ اولش تائے زائد بود.
 تنصب: بالفتح و ضم ضاد معجمہ درخت. مثل تمثال: مراد ازیں اسم پنج حرفی کہ اولش تائے زائد بود و رابع آں مدہ چون:
 ترکیب و تراکیب. مثل مسجد: ای اسمیکہ سہ حرف اصلی دارد و اولش میم زائد بود.
 در مطفل: [بضم میم و کسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکہ بضم میم و کسر عین باشد بشرطیکہ صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر
 آید، و در مفاعل بضم میم و فتح عین نیز آید نحو: مسند و مسانید، و در لفظیکہ اولش میم زائد نبود شاذ ست چون: حسن و محاسن
 و مشبہ و مشابہ. مثل میعاد: ای لفظی کہ سہ حرف اصلی دارد، و فاء مصدر بمیم زائد و بعد عین مدہ زائدہ بود، چنانچہ در "شرح
 الأصول" ست. در ملعون: [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعدہ میعاد این را نیز شامل ست، و ہمچنین قاعدہ
 مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل و مفعول جمع صحیح است، و این جمع سماعا آمده؛ لہذا جدا نمود.
 در موسر: ہر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر و مناکیب.

شاذ است. و فعالن مثل: بلغن. و فعالین مثل: سلطان. و فعالل جمع رباعی مجرد و ملحق بآں،
 و در خماسی بخذف خامس آید. و فعالیل مثل: قرطاس و ملحق بآں. فعاللة و أفاعلة و مانند آن جمع
 اسم منسوب یا اعجمی. و گاه ست که جمع بر لفظ واحد نیاید چون: نساء، و جمع را جمع کنند چون:
 أكالب و جهائل و بیوتات.

پس جمع بواؤ و نون برائے لفظی مجرد از تاء که علم ست
 احتراز شد از رحل

شاذ ست: برائے نبودن مده بعد عین. **مثل بلغن:** بکسر باء و فتح لام بمعنی بلاغت، و مراد از آن اسم چار حرفی که آخرش نون زائد بود. **مثل سلطان:** ای مطرد در اسمیکه سه حرف اصلی و الف و نون زائد در آخر دارد. **فعالل:** بفتح فاء و کسر لام اول.
جمع رباعی: اسم باشد چون: قمطر و قماطر، یا صفت مثل: سحل، یا علم چون: دمشق. **ملحق بآں:** بشرطیکه ملحق بتکریر لام باشد چون: قردد و قرادد، و اگر لام مکرر نشود نحو: جدول و وزن فواعل یا فاعول یا فاععل آید.
بخذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، و گفته اند بخذف زائد یا شبه زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فزازق در فوزق. **ملحق بآں:** [بتکریر لام چون: حلباب و جلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید که رابع مده باشد صفت یا اسم.
مانند آن: ای صیغه منتهی الجموع که تاء بر آن زائد شود چون: فواعلة و مفاعلة. **جمع اسم:** بشرط مناسبت بودن اینها بر وزنیکه در آن جمع اقصی مطرد بود، و تردید برائے منع خلوص است چون: کشامرة و فزازنة در کشمیر و فرزین. **نساء:** بالکسر جمع امرأة، و مناخذ جمع جلد بضم جیم موش کور، و مناخذ جمع خلد بضم. **جمع راجع:** جمع مکسر یا صحیح، بالف و تاء یا واؤ و نون، و جمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، و درین هنگام اطلاق آن بر کمتر از نه صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے و مبرد و مازنی در جمع قلت قیاس ست و در جمع کثرت نزد بعضے، و در "تسهیل" گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل و مفاعیل و رطبة و عنبة، و نزد سیهویه و معظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) **أكالب:** جمع اکلب که جمع کلب ست.
جهائل: جمع جمال بالکسر که جمع کثرت جمل ست. **و بیوتات:** [از اینجا بیان جمع صحیح است.] جمع بیوت، و آن جمع بیت ست، و در "شرح الأصول" گفته، مثل: کلابات و رجالات نهایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف و تاء و بواؤ و نون هم آید چون: صبرون جمع صبر بفتححتین جمع صبور بالفتح. **مجرد از تاء:** ای تائے تانیث ملفوظ که عوض از مخذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة و علامة خارج شد، و در آنکه الف تانیث ست چون: سلمی و صحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواؤ و نون آید، و ملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل که جمعش نیز بواؤ و نونست، و بقید عدم تعویض احتراز از لفظی شد که در آن تاء عوض مخذوف ست؛ چه اگر علم مذکر عاقلش کنند بواؤ و نون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، یا صفت ست، نه افعال فعلاء، ونه فعلان فعلی، ونه صفت مشترک. و بیفتند در الف مقصوره وهمزة تانیث واو شود، واما سنون در سنة وقلون در قلة و ثبون در ثبة واهلون در اهل ومانند آن بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء برائے علم مؤنث ولفظی که در و تانیث ست اسم بود یا صفت، نه فعلاء افعال، ونه فعلی فعلان. ولفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود، یا مر اورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث در و بیگنی،

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل:** احتراز از زید علم غیر عاقل. **یا صفت:** مذکر عاقل را چون: ضارب، بخلاف حائض و بازل. **نه افعال فعلاء:** چون: احمراء حمراء، پس احمرون گویند. **نه فعلان فعلی:** چون: سکران و سکرى، پس سکرانون گویند. **نه صفت مشترک:** چون: صبور و قلیل، پس صبورون و قلیلون گویند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، و ما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت برال چون: مصطفی و مصطفون.

واو شود: چون: حمراؤون در حمراء علم مذکر. **سنة:** اصله: سنوة یا سنبة بمعنی سال. **قلة:** بالضم، اصله: قلوۃ غوکة چوب. **ثبة:** بالضم، اصله: ثبوۃ یا ثببة بمعنی گروه. **مانند آن:** چون: فیون در فیه، و غصون در غصۃ.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم و صفت که مذکور شد. **برائے علم مؤنث:** ای مطردست، برابرست که علامت تائے ظاهر یا مقدر بود چون: سلمة و هند، یا الف ممدوده و مقصوره، نحو: أسماء و لیلی. **درو تانیث ست:** الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظ یا مقدره. **اسم بود:** چون: بشرى و صحراء و ظلمة و أرض. **یا صفت:** چون: حبلی و نفساء و ضاربة.

نه فعلاء افعال: چون: حمراء احمراء و سکرى سکران، پس حمراوات و سکریات گویند؛ زیرا که جمع بالف وتاء فرع جمع بواو و نون است، و مذکر اینها بواو و نون جمع کرده شد چنانکه دانستی، و این کیسان جائز داشته، و اگر در مثل: سکرى و حمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: **لیس فی الخضر اوات صدقة.**

لفظی مذکر الخ: [از اینجا بیان تصرفات این جمع ست.] برابرست که مذکر حقیقی باشد یا نه چون: صافن و صافنات و سحل و سحلات، و اگر چه آن صفت هم مصغر باشد؛ زیرا که از تغیر هم معنی وصفی حاصل می شود، و این جمع بالف وتاء برائے فرق میان عاقل و غیر عاقل آید. (شرح الأصول) **یا مر اورا الخ:** ای لفظ مذکر که جمع تکسیرش نیامده باشد و نام غیر عاقل بود چون: سراق جمع آل سراقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیرا که تکسیرش جوالیق آمده، و بوانات در جمع بوان بالکسر با آنکه بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، و زیدات در زید گویند؛ زیرا که اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث الخ: تاد و علامت تانیث جمع نشود چون، مسلمة و مسلمات.

وحکم الف و ہمزہ از شنی بدانی، و عین تمرہ نہ اجوف فتحہ یابد، و ہذیل در اجوف نیز فتحہ خوانند، و عین کسرہ فتحہ و کسرہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص وادی و اجوفش سکون و فتحہ، و عین حجرہ فتحہ و ضمہ، و تمیم سکون نیز خوانند، و ناقص یائی و اجوفش سکون و فتحہ، اما صفت و مضاعف ہر سہ بر ^{برائے خفت و فرقت} سکون ست فقط. و فعل کفعلہ. و در معنی جمع بود آنچه می آید بلحوق تاء باخر مفردش چون: ^{چون کلبہ} کماء، و بحذف تاء یا یاء از آخر نحو: تمر و معد و روم، ^{و این طور بسیارست}

از شنی بدانی: کہ جائے ثابت ماند، و جائے واؤ شود، و جائے یاء چنانکہ گذشت. **نہ اجوف:** چون: حوزة و بیضة کہ عین آل در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود و زیادت تغییر لام آید و باز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد:** چون: تمرات برائے فرق میان جمع اسم و صفت، و فتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم و صفت، گویند: نجوات و بیضات بفتح عین، و از ثقل حرکت بہ سبب عروض آل در جمع باک ندارند. **فتحہ و کسرہ:** ای فتحہ یابد برائے تخفیف، و کسرہ بتابع تاء، پس گفته شود: کسرات بفتح و کسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، و رضی سکون را بلغت تمیم نسبت نکرده. **اجوفش:** [ضمیر شین راجع بفعلہ بالكسر ست.] وادی باشد چون: دیمہ، یا یائی نحو: بیعة، و بہر کیف بیاء نوشته خواهد شد برائے کسرہ ما قبل.

سکون و فتحہ: بوجہ کہ گذشت، و کسرہ نہ ہند برائے ثقل آل قبل واؤ بالائے یاء، و اندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، و فرآہ در تمام این باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند:** برعایت اصل و خفت آل. **اجوفش:** ضمیر برائے فعلہ بالضم چون: دولة.

سکون و فتحہ: و ضمہ بتابع نہ ہند؛ برائے ثقل آل بر واؤ و بر ما قبل آل. **صفت:** چون: صعبة بالفتح، و عجلة بالكسر، و جلوة بالضم. **مضاعف:** نحو: مدة بالفتح، و عدة بالكسر، و مدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات و عدجات و حلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم و صفت، و عکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست و تخفیف بآں مناسب، و در مضاعف گوئی: مدات عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد. (منہ) **کفعلہ:** بہ تثلیث تاء، مثل فعلہ ست در ہمہ امور مذکور، پس برآں قیاس کن.

و در معنی جمع: از بنیاد در اسم جنس و جمع شروع کردہ. **کماء:** اسم جنس گیاہے، و احد آل کماء بالفتح، و این طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر:** بالفتح جنس خرما، و یکے را تمرہ گویند، و معد بفتح اول و کسرہ دوم جنس، و احدش معدہ.

روم: جنس و واحد رارومی گویند.

ومثل: ركب وخدم وظرب وعبد ورجلة ورفقة وجمال وعبيد وتوأم وقصباء
بفتحتين اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفيق اسم جمع عبد
 ومشيوخاء وصحابة وجزآل
بافتح اسم جمع صاحب
و تصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلت مدلولش، و برائے تعظیم و ترحم نیز بود. و تصغیر
در کیت نحو در بهما
 معرب بر پنج وزن می آید،

مثل ركب: [بافتح اسم جمع راکب]. اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکورہ بالا اسمائے جنس بود، و مصنف از هر
 وزنی در بیجا یک مثال آورد، لیکن حصر در آن نیست؛ چه فعل بافتح مثلاً چنانکه در فاعل آمده، همچنین در فعل بفتحتین
 چون: ولد، و در فعله بتحریک، نحو: فاح، و در نائحه و نحو آن بفتح خاء و تشدید واو و جزآں، و ہمیں نمط اوزان دیگر نیز.
ظرب: بفتح اول و کسر ثانی اسم جمع ظربان. **عبيد:** بفتح اول و ضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة:** بافتح اسم جمع رجل یا راجل.
جمال: بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم:** بالضم، بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فاعل بمعنی طفلے کہ با دیگر متولد
 شود. **قصباء:** بر وزن فعلاء بافتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشيوخاء:** بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.
جزآں: چون: ولد بالكسر ای ولد بفتحتین و فعال بافتح چون: شبال و شبلی، و فعلاں بافتح نحو: قنوة قنوان.
 و بدانکه فرق میان اسم جمع و جنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل و کثیر گفته شود، و از واحد بناء خواه یا حذفاً و اثباتاً ممتاز گردد، و بعض
 اسمائے جنس کہ اطلاقش جز بر کثیر نیست این تصرف در آن از استعمال راه یافته، چون: کلم، و اسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود
 و ضعا، و میانہ آن و واحد تاء و یاء فارق نگردد.

و جمع از هر دو بصیغنا ممتازست کہ اسم جمع و جنس غالباً برابر اوزان نیاید، و نیز ضمیر مفرد باین هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. و اسم
 جمع نزد انفس آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: ركب و راکب، و همچنین اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر و تمره.
ای تغییر: زیادت یاء گفت؛ زیرا کہ تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ:** اسم گفت؛ زیرا کہ گاہے تصغیر فعل کنند اگر
 چه شاذست نحو: ما أحسنه. **تادلالت کند:** برابرست کہ محل تحقیر مجہول باشد چنانکہ در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود کہ
 چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکہ در صفت نحو: عویلیم؛ چه ظاہرست کہ متعلق بہ تحقیر علمست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چون: عویلیم. **برائے تعظیم:** چون: دویهه أي داهیة عظیمة، و گویند: آل فی نفسہ عظیمست
 لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم:** نحو: یا بنی، و آنهم از تصغیر کیفیست. **معرب:** احتراز است از مبنی کہ حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سہ حرفی بر فعیل چوں: رجیل و طلیحہ و حبیلی و رجیلان و زیدون و ہنیدات و بُصیری و بعیلک و خمیسۃ عشر و عبید اللہ، و ثلاثی مزید، و رباعی و خماسی اگر حرف رابع آ نہامدہ نہ بود بر فعیل آید چوں: مضیرب و جعیفر و سفیرج، و اگر بود فعیل چوں: مضیرب و قریطیس و خدیریس،

وزن صوری: آن عبارت ست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا، چنانکہ ضمہ بضم فتمہ بفتح کسرہ بکسرہ مقابل باشد، و تقابل اصلی وزائد شرط نیست. **نہ صرفی:** کہ عبارتست از تقابل سکنات و حرکات بخصوصا و اصلی با اصلی وزائد بازائد. **فعیل:** بضم فاء و فتح عین کے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تائیت و علامت تشبیہ و جمع و غیرہ کلمہ علیحدہ است حقیقتہ، پس تصغیر جزء اول کنند: لہذا مے بینی کہ مغری و کساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمہ دیگر نیست، بخلاف حبلی و صحراء، و جائیکہ عین ثلاثی یاء باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شیخ، و فراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شویح. (شیخ الأصول)

طلیحہ: در طلحہ ای در آنکہ تائے تائیت بود. **حبیلی:** ای در آنکہ الف مقصورہ برائے تائیت بود. **زیدون:** ای در مجموع بواو و نون. **ہنیدات:** در ہنیدات جمع با الف و تاء. **بعیلک:** در بعیلک مرکب منع صرف. **خمیسۃ عشر:** در خمیسۃ عشر مرکب مزجی. **عبید اللہ:** در عبد اللہ مرکب اضافی.

رباعی و خماسی: ہر دو مجرد باشند یا مزید نحو: قفیخر و عضیرف و در قنفخر و عضر فوط. **مدہ نہ بود:** قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از ضرباب. **سفیرج:** تصغیر سفر جل. بدانکہ تصغیر خماسی الاصل ضعیف ست؛ زیرا کہ حرف اصلی انداختن مے افتد، و اگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست و گویند: حرفی کہ از زائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، و در فردق دال شبہ زائد اقلندہ فریزق خوانند، بعضی عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیر بیج. (شرح الأصول، جار بر دی)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں باین طور کہ مدہ اولاً خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند و مدہ رابع شود چوں: خندریس، یا باین طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرہ ما قبل مدہ خواهد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر.

مضیرب: در مضرب مثال ثلاثی مزید. **قریطیس:** در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بخندف نون تصغیر کردند.

ونحو: سکران وأجمال فعیلال. وخماسی بروایت أخصفش فعیللل، چوں: سفیرجل بکسر جیم. پس بدانکه از دوزاند ثلاثی جز مدہ رابع یکے را که عمدہ نبود بیفکنند ومدہ را یا گردانند چوں: مطبق در منطلق وقلینسة وقلیسية در قلنسة، وسلیطین در سلطان، ورواست مطبلیق بتعویض یاء از محذوف، واز سه زانده غیر عمدہ راحذف کنند مگر مدہ مذکور یاء گردد چوں: مقیعیس در مقعنسس وحر جیم در

سکران: [ای آنکه الف ونون زانده دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یاصفت]. یعنی اگر چه اینجا هم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش بر فعیلال آید؛ زیرا که مثل الف تانیث باقی داشتن الفی که بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، و همچنین ابقائے الف جمع. **أجمال:** یعنی جمع بر وزن أفعال. **أخصفش:** کہ سماعت خود از عرب بیان کرده است.

بکسر جیم: وراء، و نزد سیویہ بفتح جیم، و خلیل گفته: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میگردم ما قبل آخر را ساکن میگردم، نحو: سفیرجل بقیاس آنکه نحو: دننیر در کلام عرب ثابت ست وما قبل آخر ساکن. (رضی) **جز مدہ:** یعنی مدہ را بیفکنند برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را:** و هر دو راحذف نکنند؛ چه حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، و اینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، و حروف دوم مغل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود: و اگر عمدہ بود آنرا باقی دارند و دوم را بیفکنند. **منطلق:** پس در منطلق میم ونون هر دوزانده ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، و علامت اسم فاعل؛ لہذا نون را اندازند نہ میم را. **قلینسة:** بر وزن فعیللة بحذف واو و ابقائے نون.

قلیسية: بحذف نون و ابقائے واو کہ بجهت افتادن بعد کسرہ باشد. **قلنسة:** نون و واو بر آں زانده است و بیچ عمدہ نیست. **سلیطین:** کہ مدہ آں بیابدل شد. **حذف کنند:** اگر مغل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوانده ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود همه را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعالن کہ زوانده آں مغل وزن نیست، و ہمزہ بجهت صدارت فی الجملة عمدگی دارد، بالجملة بیچ حذف نشود تصغیرش أفعیان آید.

مقیعیس: نون و یکت سین راحذف نمودند و میم عمدہ را باقی داشتند، و هر دو در تصغیرش قعیعیس گوید. بحذف میم و ابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست و ہمزہ اصلی، و برائے آنکہ مقعنسس ملحق بمجر نجم است و تصغیرش حر جیم آید، بر آں قیاس قعیعیس باشد. **مقعنسس:** میم ونون و یکے از دو سین در آں زانده ست و میم اقوی.

حر جیم: بحذف ہمزہ ونون و ابقائے مدہ کہ باشد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدہ مذکورہ زیادتے نمائد، ومدہ یاء شود، چوں: بعیشر در مبعشر، مگر در
 یائے مجہول
 بروزن فعلیل

نحو: سکران و اجمال و حمراء و قرفصاء کہ سکران و اجمیال و حمیراء و قریفصاء گویند.

الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: ححیجب و حویلی در جحجی و حولا یا. ودر
 خاص باشد یا زیادہ
 بروزن فعلیل

حَبْنَطی حَبْنِط و حَبِط آید. ودر اعلیٰ اُعیلیٰ و اُعیل. و ہمزہ وصل نمائد، چوں: مریئۃ، ..
 کہ الف رابع ست

زیادتے نمائد: اگر چه بعضے عمدہ ہم بود؛ چه بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نئے شود. **مبعشر:** بدانکہ حریجم در احرنجام اینجا باید،
 و وقوع آل سابقا از قلم ناخ ست، و آنجا قعیسیس و حمیریر در اقعنساس و احمرار باید کما لا یخفی، کذا فی "الشرح"؛ زیرا کہ
 احرنجام رباعی ست و اقعنساس و احمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف و نون مزید باشد.] کہ اینجا زوالد را حذف نکلند؛ زیرا کہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست،
 ومدہ اینما یاء نشود؛ چه محافظت الف و نون زائد و الف جمع و الف تانیث ضرور ست، بالجملۃ: اگر زیادت مغل وزن نباشد حذف
 نشود، و اگر باشد ساقط گردد، چوں: عنیکب در عنکبوت و جحیفیل در جحیفیل. (منہ) **حمراء الخ:** کہ الف تانیث دارد، ایس
 ہر سہ رامدہ رابع ست. **قرفصاء:** بضم قاف و فاء و بصاد مملتہ نوعے از نشستن، و آل رباعی مزید ست. **بیفتد:** از آنکہ الف تانیث
 و بجهت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمرده شدہ بود، چوں خاص یا زیادہ افتاد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ لہذا انداختند، بخلاف
 ممدودہ کہ دو حرف ست؛ لہذا جزو ما قبلش نشمرند و مثل کلمۃ بک در بعلبک قرار دادند.

حویلی: بروزن فعلیل، الف اخیر از حولایا انداختند حولای شد، پس الف اول بجهت کسرۃ ما قبل در تصغیر یاء گردد و در یاء
 ادغام یافت، و حویلی منصرف حاصل آمد؛ زیرا کہ عدم صرف برائے الف بود و آل نمائد.

جحجی: بفتح دو جیم کہ میان آل جائے مہملہ است نام مردے. **حولایا:** نام موضوعے غیر منصرف بجهت الف تانیث.

و در حبنطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع.] کوتاہ بزرگ شکم، نون و الف در آل زائد ست و بیچ کیے عمدہ
 نیست، و الفش برائے الحاق بسفر جلست. **حبیط:** بنون بروزن فعلیل اگر الف انداختہ شود. **حبیط:** اگر نون را افگنند، و در یس
 حال الف آل کہ رابع ست برائے کسرۃ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۃ قاض افتاد. (نظامی) **و در اعلیٰ:** ہر گاہ الف "اعلیٰ"
 جہت کسرۃ ما قبل یاء شد در آل دو مذہب، کیے: اثبات یائے ساکن در رفع و جر، دوم: اسقاط آل و ابدال تونین از آل، و در حال
 نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: حوار، و ایس اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئۃ: بروزن فعلیلۃ تصغیر امرأۃ؛ چه اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک ما بعد باقی باشد و در حروف اصلی محسوب شود.

وگاه در ثلاثی هر چه زائد است بیگنند چوں: صریف در مُصَرَّف و مصروف، و این را تصغیر ترخیم
بر وزن فعیل
 نامند. و باز آید محذوف در ثنائی چوں: مُنید و وُعید و بُنی و بُینة در مُذ و عِدة و ابن و بنت،
 و تائے مقدره در مؤنثه که ثلاثی بود یا بماند، نحو: هنیدة و عنیقة، و مبدل منه بزوال علت ابدال
ای بسبب آن
 چنانکه در جمع تکسیر نحو: مُوازین و مویزین و أعیاد و عُیید در عید گویند؛ تا ملتبس نشود
 در جمع تکسیر در تصغیر
 بأعواد و عوید و عود الف ثانیه.....

در ثلاثی: و در رباعی هم نحو: زعیفران در زعفران. **بیگنند:** عمده باشد یا غیر آن، نخل وزن شود یانه، و اینجا مده عوض محذوف
 نیارند. **مصرف:** اسم فاعل و مفعول از تصریف. **و این را تصغیر:** و این قسم نزد فراء و ثعلب باعلام مخصوصیت، و گاهی حرف
 اصلی اندازند، چوں بُرینه در ابراهیم، و سُمیع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

باز آید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعاده آں برائے آنت که اسم بر اقل بنائے معرب گردد و نون
 تصغیر ممکن شود، و اعاده یک حرف اصلی کافی است. **منید:** بردن نون محذوف که عین کلمه است، و وعید بر دو آؤ که فاء است، و بینی
 و بنیة بر دو آؤ که لام است، أصلهما: بنو و بنوة، چوں یائے تصغیر با و اوج جمع شد قاعده سید کردند. **وتائے مقدره:** یعنی باز آید اگر
 چه زائد است؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب مضغ شده است. **ثلاثی بود:** یعنی قبل تصغیر سه
 حرفی بود یا هنگام آں بر سه حرف ماند. **هنیدة:** در هند که ثلاثی است قبل تصغیر. **عنیقة:** در عناق بزغاله ماده، و آں اگر چه چار
 حرفی است لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد و سه حرف ماند. **مبدل منه:** ای باز آید حرف مبدل منه. **در جمع تکسیر:** هم باز می
 آید نحو: موازین. **مویزین:** در تصغیر میزان، أصله: موزان، و او بعد کسره افتاد یاء شد، و این علت در تصغیر نمانده؛ لهذا او با و آؤ آمد،
 و اگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، و او مضموم در صدر بتاء بدل شود، این
 علت در تصغیر هم است، پس تریث گویند، و همچنین در قائم قویم بهمزه، أصله: قاوم، و علت قلب و قوع آں در عین کلمه و تعلیل
 در فعلست و آں هنوز باقی، و جرمی قویم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال و او قاوم نزدش و قوع آں بعد الف فاعلست و در تصغیر
 نماند، و رضی گفته: سیبویه نیز همین گوید و نحو یان برال اتفاق دارند. **واعیاد و عیید:** جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، و او مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیه:** زائد باشد چوں: ضارب و ضویرب، یا مجهول
 الأصل نحو: صابة نام درخت، و حال الفش معلوم نیست تصغیر آں صویبة، و الف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب و او نشود
 تصغیرش نهیب آید، کما فی "الرضی"، و اگر مصنف گفته: مده ثنائی و او و ثالث یاء گردد اگر نبود انصر بود، فافهم.

واؤ شود کیاء ضیراب، وثالث یاء گردد کالواو نحو: **حُمَيْرٌ وَذُلَيٌّ وَأُسَيْدٌ**، وقلّ أُسَيود، چون جمع شوند ویا در آخر کلمه بعد یائے تصغیر آخر بیفتند منسیا مانند عَطَيٍّ وَمُعَيَّةٌ در عطاء و معاویة و أَحَيٍّ در أَحوی، و نزد عیسیٰ منصرف شود بتغییر وزن، و نزد أبو عمرو و أَحَيٍّ و أَحَيٍّ بود، و نزد بعضی أَحَيٍّ و أَحَيٍّ، و بعضی أُحَيٍّ و أُحَيٍّ، و در جمع کثیر تصغیر نشود.....
مرد سیاه مو

واؤ شود: زیرا که الف حرکت را بر نتابد و واؤ مناسب ضمّه است. **کیاء ضیراب:** که آنهم واءُ شود؛ چه یاء بعد ضمّه مناسب نیست. **یاء گردد:** و یاء در یائے تصغیر مدغم گردد، و این وقتی است که نخل وزن نبود، و الا بیفتند نحو: مقال تصغیره مقبل. **کالواو:** که آنهم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیره عجیز أصله: عجوز، یا اصلی نحو: معینة در معونة، أصله: معیونة، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصله: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصله: أسیود. (شرح الأصول) **حمیر:** بر وزن فعیل در تصغیر حمار. **دلی:** بر وزن فعیل در دلو. **قلّ أسیود:** بتصحیح بنظر تصحیح کسر نحو: أساود، و کسر نحو: أسود. **عطاء:** أصله: إعطاء، و اؤ از تظرف بعد الف همزه شد و در تصغیر الف ثالث یاء گردیده ادغام یافت، و واؤ مبدل منه باز آمده از طرف، و کسر ما قبل یاء شد، و برائے استئصال از اجتماع سه یاء بیفتاد. **معاویة:** الفش هنگام تصغیر برائے امکان وزن انداخته معیویة گفتند، پس قاعده سید کرده یائے اخیر را افکندند.

أحیی: أصله: أحيوي، قاعده سید کرده یائے اخیر انداختند. **نزد عیسی:** و سیبویه و غیره غیر منصرف گویند؛ زیرا که منع صرف این قسم وزن فعل از زیادت همزه بر صدر است اگر چه وزن متغیر گردد، چون: أفیضل، و در خیر و شر آل زیادت نماوند قیاس برال نیاید. (نوادر الوصول، جابر دی) **تغییر وزن:** فعل از حذف چون: خیر و شر که بالاتفاق منصرف است. **أحیی:** بکسره و تنوین در رفع و جر؛ چه ضمّه و کسره بر یاء دشوار بود ساکن کردند و یاء با اجتماع ساکنین از تنوین افتاد. **أحیی:** بفتح یاء که ثقیل نیست، بالجملة یاء نزد او نسیا منسیا حذف نشود. **أحیو:** یعنی در رفع و جر و اؤ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چون: أسیود، و واؤ اخیر بعد قلب آل یاء مقدر کند برائے ثقل ضمّه و کسره بر یاء و در نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منه) **أحیوی:** بابقائے یائے ساکن و تقدیر رفع و جر؛ زیرا که ثقل در تقدیر نیست.

و در جمع کثیر: زیرا که تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند و جمع کثیر بر کثرت آل، پس میان هر دو منافات است، هاں جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکه مناسب آنست؛ لهذا تصغیرش کنند، لیکن اگر کسر است روا باشد که رد بواحدش نمایند و تصغیر نموده جمع سالم سازند نحو: أرغفة و رغیفات، و در جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا که حاصله نیست، و جمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، و نزد کوفیان اگر بر وزن یچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم که بر وزن عثمان است. (شرح الأصول)

و بجایش مفرد آنرا کہ مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون و دویرات و عبیدیدون در غلمان و دور و عبادید، یا جمع قلت مفردش را نحو: غلیمة. اشارات و موصولات می آید بزیرادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذیّا و تيّّا، و ذیان و تیان، و اولیّاء و اولیّا و الذیّا و التّیّا، و اللذیان و اللتّیان، و اللذیون و التّیّات و الذین و اللاتی،
در اولاء بالمد در اولی بالقصر و الذی و التّی

پس جمع صحیح: کنند بواؤ و نون، یا بالف و تاء. **غلمان:** آنرا بغلام کہ واحد قیاسی و مستعملت رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ و نون جمع ساختند. **دور:** بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی کہ واؤ ست رد کرده، بعد تصغیر بالف و تاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروهی از مردم دونه، و آن را مفرد نیست کہ مستعمل باشد لا جرم مفردش مفروض کنند، و آن عبود ست مثلاً، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ و نون جمع نمایند، و مثل: محاسن کہ محسن واحد قیاسی آن مهمل، و حسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رو نمایند و حسینات گویند، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

جمع قلت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. **غلیمة:** در غلمان بعد کردنش جمع قلیل کہ غلیمة است. **غیر:** و "غیر" اگر چه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، و در "أصول" گفته: زیرا کہ مغایرت تفاوت نہ پذیرد، و رضی گوید: زیرا کہ غیر متمکن قاصر ست؛ چه شنی و مجموع نمی شود اگر چه مغایرت بچو مماثلت متفاوت ست، و سوا و سوی ہم بر آن محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل؛ زیرا کہ ہنگام عمل بشبہ فعل غالب است، و فعل مصغر نشود. **جائر نبود:** و ہچنین اسمائے شہور چوں: شعبان و رمضان، و آیام أسبوع چوں: ثلاثاء و أربعاء و سبویہ، خلافاً للبعض، و اسمائے اللہ تعالیٰ و انبیاء علیہم السلام، و ابن قتیبہ دانست کہ مہیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اور انوشتر کہ ازین قول پیرہیز.

در فعل: و اسم فعل، و ما أمیلحه و ما أحیسنه در تعجب شاذ ست. **موصولات:** برائے مشابهت با اسمائے متمکنہ در تشنیہ و جمع و فاعلیت و مفعولیت و جز آن. **بزیرادتی یاء:** [برائے عدم صلاحیت ہر یکے موصوفیت را،] و الف اصلی آن بیاء منقلب گردیدہ در یائے تصغیر مدغم شود، و حرف اول مفتوح گردد، و ہر گاہ تصغیرش خلاف قیاس بود وزن ہم مخالف شد.

ذیان: نون کہ مشابہ تشنیہ است گویا کلمہ دیگر ست؛ لہذا الف قبل آن آمد، و ہچنین ہمزہ اولیاء و نون الذیون. **در الذین:** ہر گاہ یائے تصغیر در یائے آن مدغم شد و الف بعد آن افزود مشابہ تشنیہ گردید؛ لہذا الف را واؤ کردند در رفع، و یاء در نصب و جر. **و اللاتی:** این را بواحد رد کنند یعنی التّی و تصغیر آنرا کہ التّیاست بالف و تاء جمع کنند، سبویہ بہ تصغیر واحدش از جمع بے

نیاز شدند، و انخفص تصغیر لفظ اللاتی و اللاتی رواداشته. (منہ)

وَأَيْسِيَانِ وَعُشَيْشِيَّةٍ وَأَعْيِمَّةٍ وَأَصْيِيَّةٍ شَاذٌ.

و نسبت:

ای الحاق یائے مشدد باخر کلمه؛ تا دلالت کند بر وابستگی چیزے بملول آں نحو: عربی و یائے مشدد برائے مبالغه نحو: أَحْمَرِيٌّ و برائے مصدریت بزیادتی تاء نیز آید، و بفعل و حرف لاحق نشود مگر آنکه علم شوند، پس بیفتند در تائے تانیث چوں: رجل كوفي وامرأة كوفية، و دوزیادتی ثنیه

أَعْيِمَّة: در غلطة و قیاس غلیه بود. **أَصْيِيَّة:** در صبیة و قیاس صبیة بود. **شاذ:** زیرا که موافق قیاس نیست، و رضی گفته: کسے که انسان راز نسیان مشتق داند ائسیان نزد او قیاس ست، و در "جار بردی" ست: که قیاس عشیشیه عشیه چوں معیه بود، لیکن برائے لزوم التباس به تصغیر عشوة یائے اول را بشین بدل کردند، زیرا که زیادت حرفے از لبس عین آسانست، و أَعْيِمَّة گویا تصغیر أَعْلَمَة جمع قلت غلام ست، و أَصْيِيَّة تصغیر أَصْبِيَّة جمع قلت صبی، و فعال بالضم و فعیل برأفعلة جمع میشود. (منه)

یائے مشدود: نه ساکن؛ تا یبائے متکلم التباس نرود. **باخر کلمه:** زیرا که چوں اعراب عارض ست و محلش آخر.

تا دلالت کند: غرض از نسبت آنت که منسوب را از آل منسوب الیه گردانی، یا از اهل آں شهر یا صنعت، و فائده آں صفت ست. (جار بردی) **بملول آں:** معنی باشد چوں: عربی، یا لفظ چوں: گفته برائے شخصیکه گوید: کنت کذا و کذا اینجا نسبت بلفظ "کنت" مراد است. (شرح الأصول) **برائے مبالغه:** در صفت و برائے وحدت در اسم جنس چوں: روم و حبشی.

لاحق نشود: بجهت عدم صلاحیت اتصاف معنی آنها. (رکاز الصول) **مگر آنکه:** چه دریں وقت از معنی حرفی و فعلی برمی آیند، پس در تغلب و لما اسم تغلی و ملوی گویند. (منه)

پس بیفتند: چه اگر باقی ماند لازم آید که در مؤنث در تائے تانیث جمع شود نحو: کوفیه. **تائے تانیث:** در مفرد باشد یا در جمع، در علم یا غیر آں، معوض از حرف اصلی باشد یا نه. **کوفی:** در منسوب بکوفته.

دو زیادتی: و در آں دو صورتست، یکے: آنکه ثنیه و جمع را بواحد نه برند، بلکه علامت آں دور کنند، و در نسبت بزیدان و زیدون زیدی گویند، و فرق از واحد بقرینه حاصل شود؛ چه اگر جاء زیدونی و رأیت زیدینیا مثلاً گویند اعراب بحر و حرکت جمع شود، و همچنین تنوین و نون دور کنند، صورت دوم: آنکه ثنیه و جمع را بواحد برند؛ برائے فرق مذکور و طلب خفت، لیکن فرق در ظاهر جز بعضے جایافته نشود، و ارضی بسکون راء در ارضین بفتح راء مؤید وجه دومست، و نسبت بشبه ثنیه و جمع مؤید صورت اول.

و جمع صحیح و شبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قنَسْرِي، ویائے مشدود بعد اکثر از دو
 حرف مثل: کرسی و شافعی و بخاتی و مرمی در کرسی و شافعی و بخاتی و مرمی.
 و رواست در و مَرَمَوِيّ، و او را بع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيّ، ویائے مکسور از یائے مشدود کہ قبل
 آخر صحیح ست نحو: سیدی و مہیمی^{ای بیفتد} در مہیم کہ نہ تصغیر مہوم ست؛ زیرا کہ در مہیمی گویند،
 ویائے اول در فعیل و فعیلة و فعیل کہ ناقصند و دوم و او شود و عین فتحہ یابد مثل: غنوی و قَصَوِيّ،
 در غنی و غنیہ

جمع صحیح: بواؤ و نون یا بالف و تاء. شبہ آں: چون: اثنین و عشرین نسبت بآں اثنی و عشری.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تشنیہ و جمع نمانند، و زیادت آں چون زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: و اگر معرب بحر و ف حذف نیز علامات حذف کنند و قنسر ی گویند. قنسر ی: منسوب بقنسرین نام شہرے،
 و در حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. یائے مشدود: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: و آنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. کرسی: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیت. شافعی: منسوب بشافعی، مثال
 یائے زائد بعد چار حرف. بخاتی: بتقدیم بآں موحده بر خانے معجمہ. بخاتی: نام مردے و غیر منصرف ست؛ از آنکہ در حقیقت
 جمع بخاتی ست منسوب منصرف آید. رواست: ای جائیکہ یائے اول از مشدود زائد باشد و دوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف
 کردہ اصلی را بواؤ بدل نمایند. ضربی: در نسبت بضر بواؤ ہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزن کہ باشد برائے استئصال دو یائے مشدود کہ محیط دو کسرہ ہستند و اگر چہ حذف از آخر وے ست،
 لیکن یائے نسبت را بجهت علامت حذف نکردند، و کسرہ ما قبل نینداختند؛ زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، و از دو یائے غیر
 نسبت ساکن را، بیگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدود میماند، و مکسور را دور
 کردند؛ زیرا کہ در غیر این وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضی)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محی بروزن منصرف مکسور را نیندازند، بلکہ ثالث را، گویند: محی]. [یک حرف، و اگر قبل
 از آن بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلی در نکیل بروزن فعلی. مہوم: بلکہ اسم فاعل ست از قہوم
 بمعنی سرفراقلندن از خواب کذا فی "الصراح". مہیمی گویند: بابقائے یائے مشدود زیادت دیگر عوض و او محذوف؛ چہ ہر گاہ
 مہوم را مصغر کردند یک و او از مشدود انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مہوم گفتند، و قاعدہ سید کردند. (شرح الأصول)
 یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، و اختصاص باول جہت سکون و ضعف آنست.

و او شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدود. قصوی: در قصی بروزن فعلی بضم فاء و فتح عین نام مردے.

چنانچہ در تَحْوِیَّہ تَحْوِیُّ، وَاوَاوِ وِیَاوِ فَعُولَةٌ وَفَعِیْلَةٌ کہ نہ مضاعف اند و نہ اجوف، مثل: شَنِّیَّ ^{و عین فتح باید} و حَفَّیَّ ^{چوں قوولہ و طویلہ}

و مبردر عَدْوَةٌ عَدْوِیُّ گوید، وِیَاوِ فَعِیْلَةٌ غَیْرُ مَضَاعِفٍ، مثل: جِهَنی وَاَمَوِی کسرہ میانہ ^{یعنی فَعُولٌ مَعْتَلٌ} ^{بضم فار و فتح بین} ^{در جہنہ نام قبیلہ} ^{در امیہ نام قبیلہ}

سہ حرفی فتحہ گردد، مثل: نَمْرِی و شَقْرِی. و در اِبْلِ رَوَاکِہ بماند یَاوِ اَخِیرِ ثَالِثِ کہ بعد کسرہ یَا یَاوِ ^{در نمر پلنگ} ^{در شقر لاله زار} ^{در شلای بکسر تین} ^{مقدر باشد یا ظاہر}

بُودِ وَاوَاوِ شُودِ و بَعْدِ فَتْحِ گَرْدِ، نَحْوِ: عَمَوِیُّ وَحِیَوِیُّ وَطَوَوِیُّ، و رَابِعِ یَبْفِتْدِ یَاوَاوِ شُودِ و بَعْدِ فَتْحِ گَرْدِ ^{در حی بضم د یا ہ}

نَحْوِ: قَاضِیُّ وَ قَاضِیُّ، وَ جَزْأَلِ یَبْفِتْدِ نَحْوِ: مُشْتَرِیُّ وَ دَرْمَحِیُّ بَعْدِ حَذْفِ ^{بنا بر قول اول} ^{بنا بر اول} ^{برائے طول بنا}

در تَحْوِیَّہ: وَاوِ اگرچہ فعیلہ در حقیقت نیست و وزن آں تفعیلہ است، لیکن الحال وزن فعیل در صورت پذیرفتہ.

وَاوَاوِ وِیَاوِ: افتادن ہر دو بجهت فرق میان ذو التاء و غیر آں، و خاص بذو التاء شد؛ زیرا کہ تاے تانیث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس وَاوَاوِ یَاوِ ہم انداختند؛ زیرا کہ تغییر با تغییر مجال ست دارد. (منہ) **نہ مضاعف اند:** [چوں: ضرورہ و شدیدہ]. [چون: ضرورہ و شدیدہ]. [چون: ضرورہ و شدیدہ]. [چون: ضرورہ و شدیدہ]. زیرا کہ حذف در آں موجب زیادت ثقل می گردد؛ چہ اگر در شدید شدیدی بی ادغام و در طویل طویلی بدون ابدال گویند ثقیل بود، و اگر ادغام کنند تغییر بسیار کردہ باشند.

شَنِّیَّ: در شنوۃ نام قبیلہ از یمن. **حَفَّیَّ:** در حنیفہ نام قبیلہ از عرب. **در عَدْوَةٌ:** ای در مطلق فَعُولَةٌ وَاوَاوِ نیندازد، گوید: ضمہ یَا یَاوِ مشدو ثقیل نیست نحو: سَمْرِی بضم میم در سمرۃ، ہَمچنین وَاوَاوِ ہم ثقیل نہ بود، و شَنِّیَّ نزد او شاذست.

عَدْوِی گوید: و سیدویہ عدوی بر وزن شَنِّیَّ. **غیر مضاعف:** [نحو: مدیدہ گو معتل العین بود نحو: سویقہ]. [نفی معتل گردد؛ زیرا کہ یَاوِ مفتوح بعد ضمہ ثقیل نیست. **فتحہ گردد:** برائے کراہت توالی دو کسرہ و دو یَاوِ. **وَاوَاوِ شُود:** برائے کراہت مذکور، و از انداختنش خلل در اقل وزن ہم لازم نمی آید.

بعد فتحہ گردد: برائے کراہت اجتماع کسرات و یَاوِ ات. **عموی:** در عم، أصلہ: عمی بکسر میم، یَاوِ بقاعدہ قاض افتاد، ماخوذ ست از عمی علیہ الأمر ای مشتبه شد، پس ہنگام نسبت یَاوِ مقدرہ وَاوَاوِ شد. **طووی:** در طی، أصلہ: طوی بسکون وَاوِ در نسبت و دوم وَاوَاوِ شد، و حی و طی با بقائے یَاوِ شاذست و نزد ابو عمرو قیاس.

وَاوَاوِ شُود: زیرا کہ اگرچہ چار حرف جمع شد لیکن یکے ساکن است پس آنرا بمخزہ معدوم شمرده کلمہ سہ حرفی قرار دادند و تخفیف بقدر امکان نمودند و حذف کردند؛ زیرا کہ فی الجملہ تخفیف بجهت سکون در آنست؛ لہذا محافظت حروفش مناسب. (رکاز الأصول،

شرح الأصول) **جزْأَلِ:** خامس باشد یا زیادہ. **مشتري:** در مشتري اسم فاعل و مستقصی در مستقصی.

محي: اسم فاعل از تفعیل، أصلہ: محیی بر وزن مصرف، یَاوِ بقاعدہ قاض افتاد.

یائے خامس محیی و محوی گویند. الف ثالث و او شود، نحو: فتویٰ، چنانچه رابع اگر اصلی است یا الحاقی. و رواست حذف آل، نحو أعشوی و أرطوی و أرطاوی، و اگر نه بیفتد یا او شود، چوں: حُبَلَوِيٌّ و حُبَلَاوِيٌّ، و در خامسه حقیقی یا حکمی حذف ست فقط نحو: حُبَارِيٌّ و جَمَزِيٌّ. همزه مهوده اگر اصلی ست نزد اکثر بماند، مثل: قراءي، اگر برائے تانیث ست و او شود و جوباء، نحو: حمر اوی،
در حمراء

محوی: ای بخذف یک یاء از مشدود اول و قلب دوم بواو، بلکه بخذف یائے زائد و قلب اصلی بواو، کذا فی "شرح الأصول"، و نزد ابو عمرو و محوی بهترست، و نزد مبرد محیی. **الف ثالث:** که آخر اسم مقصوره باشد. **واو شود:** [و حذف نشود؛ تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابرست که بدل از واو باشد از یاء، خواه مجهول الأصل، اول: برائے آنکه رجوع باصل اولی ست، دوم: بنا بر آنکه اجتماع کسره و یاء ات نشود، سوم: جهت آنکه مجهول الأصل را به بنات واو برند. (جار بردی، شرح الأصول) **فتوی:** در فعی و روحی در رحی.

چنانچه رابع: ای و او شود بدل از واو بود خواه از یاء. (جار بردی) **أعشوی:** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واو اصلی است. **أرطوی:** در أرطی نام گیاهه، و الفش برائے الحاق ست. **أرطاوی:** یعنی زیادت الف قبل واو برائے تخفیف از آوردن مده میان فتحه و واو هم جائزست، و پنچنین أعشایوی، و مصنف مثال الف مبدل و الحاق واو و مثال اصلی لموی در لما علم، و جائزست در ال لمی و لمایوی. **و اگر نه بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازان و برائے الحاق نباشد بلکه برائے تانیث بود، کذا فی "شرح الأصول". **خامسه:** که پنج حرف دارد. **حکمی:** که چهار حرف دارد و ثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکه در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفی باید، و مصطفوی قول عامه غلط است. **جمزی:** در جمزی بفتحات تیزرو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزی خر تیزرو.

همزه مهوده: که بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نه زائد و نه مبدل و نه برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** و بعضی بواو بدل کنند؛ زیرا که همزه از واو ثقیل ست، و همزه مهوده را باقی داشتند نه مقصوره را؛ زیرا که مهوده دو حرف ست، و بجهت حرکت قوی گردیده. بخلاف مقصوره ساکن. **قراءي:** در قراء بر وزن فعال بمعنی متعبد. **واو شود:** برائے فرق میان اصلی و زائد تغییر اولی ست، و یاء بدل نمکنند؛ برائے کراهت یاء ات، و اثبات و حذف آل هم حکایت کرده اند، و جلویی و حروری در جلولاء و حروراء نام دوده نزد جمهور شاذست، و گاهی و او مبدل از همزه را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضی، جار بردی، شرح الأصول)

واگر نه جوازا، مثل: کساء وعلباء. ویا در نحو: سقاية وحوالایا همزه گردد، ودر رای ورایة بماند یا همزه شود یا واو وظی وظیبة و غزو و غزوة ومانند آن تغییر نیابد مگر بحذف تاء، و نزد یونس در آنچه بتاء ست عین فتحه یابد ویا و او شود، ودر اسم دو حرفی رد محذوف واجب است، یا ممنوع، یا جائز، بگویند در آخ و ست: أخوی و ستهی، ودر شیه: و شوی،

واگر نه: ای نه اصلی بوده برائے تانیث، بلکه یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق. **جوازا:** زیرا که اصلی نیست، پس مشابه تانیث شد، وابقا هم جائز است؛ چرا که یاء بدل از اصلیت یا قائم مقام آن، بالجمله هر دو رعایت کردند. **کساء:** واصله: کساو، همزه آن بدل از اصلی. **علباء:** بالكسر عصب گردن، همزه آن زائد برائے الحاق بقرطاس است. **یا در نحو:** مراد از آن یا نیست که قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بر وزن فعالة بالكسر والضم پیانه شراب. **همزه گردد:** تا اجتماع یاءات لازم نیاید، و هم از آن که هر گاه تاء و الف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء همزه نماند، و این همزه را واو نکنند چنانکه کساء؛ تا دو تغییر لازم نیاید، ودر لغت و او هم شود. **رایة:** ای یا نیکنه قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. **یا همزه شود:** [برائے مشابهت حلی در سکون ما قبل]. نحو: سقایی برائے مشابهت الف زائد؛ چه این الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) **یا واو:** نحو: راوی؛ زیرا که واو قبل یائے نسبت خفیف است. **مانند آن:** ای لفظیکه آخرش واو ویا بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواه یایی نحو: ظیبة و غزوة، و نزد ابن مالک و غیره صرف دریائی. **فتحه یابد:** تا میان آنچه بتاء و بغیر تاء ست فرق شود، چون تاء در نسبت لاجرم می افتد تغییر دیگر در آن کردند که تغییر مجالس تغییر است. (شرح الأصول)

واو شود: یعنی در نحو: ظیبة، وواو در نحو: غزوة بحال مانده. **واجب است:** اگر در اصل متحرك الأوسط بوده لا مش نسیا نسیا محذوف و عوض آن همزه وصل نیامده یا ناقص محذوف الفاء. **یا ممنوع:** اگر با صحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین است. **یا جائز:** در غیر صورت وجوب و امتناع، و آن سه قسم است، یکی: ساکن الأوسط محذوف اللام که عوض آن همزه وصل نیامده، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض همزه، سوم: ساکن الأوسط همچنین.

در آخ: اصله: أخو بتحریک لا مش نسیا محذوف ست. **ست:** اصله: سته بتحریک سرین، لا مش نسیا محذوف ست.

أخوی و ستهی: هر دو مثال متحرك الأوسط که لام محذوفش وجوباً باز آمد.

شیه: اصله: وشیه، مثال ناقص محذوف الفاء که وجوباً محذوفش باز آید.

و در عده: عِدِّيُّ، و در سہ: سَہِي، و در دَمٍ: دَمِيٌّ وَ دَمَوِي، و در حر: حَرِيٌّ وَ حَرَجِيٌّ، و فَمٍ: فَمِيٌّ وَ فَوَهِيٌّ، و در ابن و ابنة: اِبْنِيٌّ وَ بَنَوِيٌّ، و اسم: اِسْمِيٌّ وَ سَمَوِيٌّ، و ابنم: اِبْنَمِيٌّ وَ بَنَوِيٌّ، و نزد اخفش در وقت رد محذوف آنچه در اصل ساکن ست ساکن بود، و در اُخت و بنت مانند اُخ و ابن، و نزد یونس اُختی و بنتی، و در کلتا کہ اصلش کلوی بود کَلَوِيٌّ، و نزد یونس کَلْتِيٌّ وَ کَلْتَوِيٌّ وَ کَلْتَاوِيٌّ. و لاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروهے، یا مر اور او احد موافق نبود، چوں: مَدَائِنِيٌّ مثل جلاوي که گذشت ای نسبت

عده: أصله: وعد، لامش صحیح است، و فاء محذوف در آل ممنوع ست. **سہ:** أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف در و ممنوع. **دم:** أصله: دمی، لامش محذوف است بے عوض و عین ساکن، پس رد محذوف و عدم آل جائز، و همچنین در حر و فم. **ابن و ابنة:** أصلهما: بنو و بنوة بتحریک لام کلمه محذوف است و عوض آل ہمزہ وصل آمدہ. **ابنی و بنوی:** بے رد محذوف و برد آل و حذف ہمزہ، و بنوی گویند: برائے اجتماع عوض و معوض عنہ. **فم:** أصله: فوه، لامش محذوف ست و میم بدل از واو. **اسم:** أصله: سمو بالضم والفتح و الکسر، لامش محذوف ست و عین ساکن و ہمزہ عوض. **سموی:** بکسر و ضم و فتح سین و فتح میم، و نزد اخفش بسکون میم. **و ابنم:** ای در ابن کہ میم افزايند ہنگام نسبت سہ وجہ ست، یکے: ابنمیی بکسر نون نزد جمہور؛ زیرا کہ نونش تابع میم ست، و میم در نسبت لاجرم مکسور، و نزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابنی باسقاط میم و ہمزہ. **ساکن بود:** زیرا کہ عینش بعد حذف لام حرکت اعرابی داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویہ بہر حال مفتوح ماند بحسب سماع. **اُخت و بنت:** أصلهما: اُخوة و بنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائیت عوض دادند و ہمزہ را مضموم و یا را مکسور و خاء و نون ساکن کردند. **مانند اُخ:** پس اُخوی و بنوی گویند، و تائے تائیت دور کنند. **کلوی:** بر مذہب مختار و اذ برائے اشعار تائیت بیا بدل شد. **کلوی:** تائے تائیت را حکم اصلی داد؛ زیرا کہ عوض محذوف است، و نزد سیبویہ بخذف تائے مبدل و آوردن واو مبدل منہ، مثل: اُخت و حذف الف رابع. **کلتی:** بخذف الف؛ زیرا کہ تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: اُختی. **کلتوی:** بابدال الف بواو چوں: علوی. **واحد موافق الخ:** برابر ست کہ واحدش نباشد چوں: عبادید، یا باشد لیکن قیاس جمع آل ایں وزن نباشد. **مدائنی:** در مدائن کہ جمع مدینة و نام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِدِيٌّ، وبمرکب اگر علم ست، پس از غیر اضافی جزو دوم بیکنند چون: بَعْلِيٌّ وتَأْبِطِيٌّ، واز اضافی اگر کنیت ست، یا مدلول جزو دومش معلوم در اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبَيْرِيٌّ ورسوليٌّ، وإلا ثانی نحو: ^{و مشهور} امرئيٌّ، وما ندر آزيٌّ

أنصاري: در نسبت بانصار، وایشان اهل مدینه اند که رسول ﷺ را یاری دادند، ولفظ أنصار نام این گروه شد.

محاسني: در محاسن، این مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آں جمع حسن ست، و قیاس جمعش أفعال وفعول ست، و بعضی بچو جمع را بهمان واحد غیر قیاسی برند، و یائے نسبت بدان لاحق نمایند، و حسنی در محاسن گویند.

والا رد کنند: زیرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملاست منسوب بجنس منسوب الیه، و مفرد برائے حصول این غرض کافی ست؛ لہذا علامت تشنیہ و جمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنہ برائے هر دو جزو معنی مقصود بود و نسبت بیکه بجمع نشود. **از غیر اضافی:** اسنادی بود یا توصیفی یا مزجی، متضمن حرف یانہ. **جزو دوم:** بجهت بودن آنرا محل تغیر، و بمنزله تائے تانیث، و امکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالباً، و برائے ثقل در بقائے هر دو کلمہ. (رکاز الأصول) **بعلي:** در بعلبک کہ مرکب مزجی ست، و ہچنین سیویہ و خمسة عشر، و بعضی در عدد منع کنند، و بعضی گویند: بیک جزو نسبت کنند اول بود یا آخر، پس در بعلبک بکي ہم جائز دارند، و ابو حاتم نسبت بہر دو جزو را داشته بعلي بکي گفته، و بعضی بعد ہر دو جزو یائے نسبت آرند، نحو: بعلبکي. (شرح الأصول)

تأبطي: در تأبط شرا کہ علم باشد. **از اضافی:** حذف کنند یائے نسبت در اول لاحق نہ نمایند.

اگر کنیت ست: اینجا جزو اول را از ان حذف کنند کہ مشترک ست در نسبت بدان تمیز حاصل نشود، ہچنین دیگر آنچه مشترک باشد، چون: لفظ عبد الله و عبد الرسول، لیکن شرطت کہ در اینجا ثانی مقصود بہ نسبت باشد؛ لہذا در عبد مناف کہ حقیقہ غرض عبدیت مناف نیست عبدی گفتند، و التباس اشتراک را مضائقہ نکردند، و منافی ہم بنظر خوف اشتباہ آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري: در ابن زبیر کہ کنیت ست و جزو دوم مشہور ہم، پس این مثال ہر دو میتواند شد.

رسولي: در عبد الرسول، و اینجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبدیت رسول ست. **امرئي:** بکسر راء و فتح آں نحو: امرئي در امرؤ القیس کہ جزو دوم مقصود باضافت نیست، پس بمنزله بعلبک شد، و مرئي بفتح راء و سکون آں نیز گویند وقت رد باصلش کہ مرء بالفتح است. (رکاز الأصول، جار بردي) **رازي:** در ري نام شہر باضافہ الف و زائے معجمہ.

وَرَجُلٌ مَرَّوْزِيٌّ وَبَدْوِيٌّ وَهِنْدَوَانِيٌّ عِبْقَسِيٌّ وَعَبْشَمِيٌّ وَعَبْدَرِيٌّ شَاذِسْتٌ، وَيَصَاغُ مِنْ
در نسبت ببادیه برائے شمشیر منسوب ہند از عبد شمس در عبد الدار خلاف قیاس ساختہ میشود
 اسم الشیءِ فَعَالٌ لِعَامِلِهِ، أَوْ صَاحِبِهِ، وَفَاعِلٌ لِّصَاحِبِهِ وَمَفْعَلَةٌ لِمَكَانٍ كَثُرَ فِيهِ.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال کہ نہ برائے ادغام ست چہارہ اند: اَنْصَتَ یومِ جَدُّ طَاهِ زَلَّ اَمَّا ہَمْزہ می آید
 بدل از حرف لیں در ذَابَۃٌ وَعَالْمِ وَبَازٌ وَشِئْمَةٌ وَمَوْقِدٌ، وَازہَاءٌ وَعِیْنٌ دَرْمَاءٌ وَأَبَابٌ بَحْرٌ، . . .

رجل مروزی: بزایدت زاء و مرو نام شہرے، و صفت رجل ازان آورد کہ در غیر انسان ثوب مروی، بر قیاس گویند، گویا فرق
 کردند میان انسان و غیر آں، کذا فی "الجار بردی". **عبقسی:** در عبد القیس کہ از ہر دو جزو بعض حروف گرفتہ اند.

اسم الشیء: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، و وزن فاعل برائے صاحب آں، و وزن مفعلت برائے مکانیکہ
 بسیار ست در مکان آں شے. **لعاملہ:** کہ معاش و پیشہ دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبہ:** کہ کثرت بملاہست دارد
 و پیشہ او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گلہ بان. **مفعلة:** چوں: مأسدة برائے زینے کہ در ان شیران بسیار باشد.

ابدال: و آں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدۃ و ہمزہ در ابن کہ عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر
 مجازاً، و ہچنین تاء در اُخت و بنت بجائے واؤ نہادہ اند اگر چہ مجاور و مقارن آنت؛ لہذا گویند: کہ وزنش فَعَلَة است نہ فعل، و واؤ
 در ان محذوف ست نہ مقلوب از تاء، و در قال گویند: کہ واؤ بدلست الف نہ محذوف، و طریق شناختن ابدال چند چیز ست کہ در
 "شافیہ" و "شرح اصول" بیان کردہ. **حرف ابدال:** مراد ازین آنت کہ ابدال جز باین حروف نہ شود، نہ آنکہ این حروف ہمیشہ
 مبدل باشد، و نیز ابدال اینہا از جمیع حروف نبود بلکہ بعضے چنانکہ می آید. (رکاز الأصول)

نہ برائے ادغام: احترامت از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند.
انصت: خاموش شد روزیکہ جد طاہ نام لغزید. **ذابۃ:** فتح ہمزہ، اصلہ: ذابۃ بالف ساکن. **باز:** بسکون ہمزہ لغتے ست در
 بازی، و اصلش بالف مبدلہ از واؤ ست، و دلیل واوی بودنش ابواز جمع اوست. **مؤقد:** بہمزہ اصل آں واؤ ست مر از و قود.

از ہاء و عین: ای بدل از ہاء و عین. **ماء:** اصلہ: ماہ بدلیل أمواہ و میاہ و أمواہ، و میاء ہم آمدہ. **أباب بحر:** در عباب بحر، عین
 بہمزہ بدل شد، و عباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

الف از واؤ و یا و ہا و ہمزہ، چوں: طائی و آل، و یاء از واؤ و الف و ہمزہ، چوں: صیم و صبیۃ
 و حبلی، و از یکے از دو یاسہ حرف تضعیف و از نون سماعاً کثیراً، چوں: دینار و املیت و قصیت
 و اناسی، و نزد بعضے املیت املت و ولعت مستقلند، و از عین و بباء و سین و ثاء و ر ضفادی....
عطف بر ہمزہ اصلہ صوم جمع صائم بدل میشود بدل میشود موجودہ مہملہ مشاک

طائی: و طیبی. بروزن سید یائے دوم برائے تخفیف حذف شد و اول بالف بدل گردید.

آل: اصلش نزد کسانی اول ست، واؤ بالف بدل شد، و آل بقیاس اقرست، چنانکہ صاحب "قاموس" اعتبار کردہ، و نزد بصریان اصل آل اهل ست، ہاء بھمزہ بدل شد و ہمزہ بالف، کما فی "شرح الأصول"، رضی گفتہ: زیرا کہ ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف ہمزہ، پس قول بعض شارحین: "کہ وجہ طول مسافت ظاہر نمی شود، و نزد بصریان الفش بدل از ہاء و ہمزہ است" ساقط شد، و این مثال برائے ابدال واؤ و ہاء بنا بر دو مذہب ست، چنانکہ گفتہ شد، غایت کار آنکہ برائے ابدال ہاء بواسطہ است، و جز بواسطہ ابدالش نمی شود، و از اینجا وجہ آل دریابی کہ معنی نشر بغیر ترتیب لف کردہ مثال طائی اول گفت.

ہمزہ: چوں: ذیب بیا از ذئب بھمزہ. **صبیۃ:** از صبوة جمع صبی. **حبلی:** بیاء از حبلی بالف. **دینار:** در دنار بتشدید نون بدلیل دنانیر. **املیت:** از املت از املال عبارت زائد نویسانیدن، در قرآن ست: ﴿وَلِيْمَلِ الَّذِي﴾ (البقرہ: ۲۸۲) ﴿فَهِيَ تُمَلَىٰ عَلَيْهِ﴾ (الفرقان: ۵). **قصیت:** از قصصت، و تفصیص ناخن چیدنست، و جار بردی گفتہ: رواست کہ معنی قصیت اظفاری این باشد کہ آوردم اقصای آنز؛ چہ سر ناخن بر میشود و همان اقصی است. **اناسی:** از اناسین جمع انسان، و مبرد گفتہ: اناسی جمع انسی است، پس یاء بدل از نون نباشد. جو ابش دادہ اند کہ یاء در انسی برائے نسبت ست جمعش اناسی نیاید. (شرح الأصول، رضی) **و ولعت مستقلند:** زیرا کہ ہر دو وارد شدہ، پس یکے را اصل و دوم را فرع گفتن معنی چہ؟ **و از عین:** ابن حاجب گفتہ کہ این ابدال ضعیف ست، و جار بردی امثلہ از کلام شعراء آورده، در عین:

ولضفادي جمه نقائق

و در بباء:

من الشعالي و وخذ من أرائها

و در سین:

فروجك خامس وأبوك سادي

و در ثاء:

قد مر يومان وهذا التالي وأنت بالهجران لا تبالي

و این اشعار ضعف را رفع نمیکنند. **ثعالی:** از ثعالب جمع ثعلب.

و ثعالي و سادي و ثالي، و واو از ياء و الف و همزه، نحو: فهو، و میم از واو در فم، و از لام تعریف در
 "لیس من امیر امصیام فی مسفر"، و از نون در مانند عنبر و شنباء و صم بکم لزوما، و در
 بنام و طامه الله علی الخیر، و از باء در بنات مخر و ما زلت راتما و من کثم و نون از واو و لام
 در صنعانی و لعن و تاء از ياء و واو و سین و با و صاد، چون: أتلج
 عطف بر نون مبله در اوج بمعنی ادخل

الف: چون: اوادم، و همزه نحو: جون و جونة که در اصل بهمزه بود. **فهو:** صیغه مبالغه از هي، أصله: هوي بر وزن فحول،
 و قیاس آن بود که واو یاء می شد. **فم:** أصله: فوه، باء حذف شده و او بمیم بدل گردید. **در لیس إلخ:** قول نبی ست **اللیس**، و این
 ابدال لغت بنی حمیر است، و آنحضرت **ﷺ** نیز در خطاب با ایشان فرموده، شاعر ازینان گوید:

ذاك خليلي وذو يعاتبني يرمي ورائي بامسهم وامسلمه

وازنون: ای جایکه نون ساکن قبل یاء موحده باشد در یک کلمه، چون: عنبر، یا در دو کلمه نحو: سمیع بصیر، و اگر نون متحرک
 باشد چون: شنب بتحریک اوسط بمیم بدل نشود. (رضی) **شنباء:** بر وزن فعلاء از شنب بمعنی تیزی و خوش آبی دندان، گویند:
 امرأة شنباء.

لزوما: زیرا که نون ساکن حرف ضعیف رخواه است بغنه طرف خیشوم دراز میشود، و باء شدیدة مجهوره شفوی، پس خروج از نون
 بحر و مخالف آن موجب ثقل است، و ادغام جهت التباس و بعد مخرج جائز، نه پس بمیم که مشارک نون در غنه و موافق باء در
 مخرج بود بدل کردند، و لفظه در عرب نیست که قبل بئ آن میم ساکن باشد؛ تا التباس بدان لازم آید. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنی سر انگشت. **و طامه الله:** [خمیره کرد او را خدا بر نیکی]. [از طامه ای طین او ساخت و خمیر کرد و پیدا نمود،
 و بعضی گویند: طامه و طامه دو لغت است، در "ارتشاف" است: که آنچه مدعیان اصالت طامه گویند: که بطیم جائے بطین
 نیامده خطاست؛ زیرا که یعقوب بطیم حکایت کرده. **واز باء:** ای بدل میشود هم. **بنات مخر:** از بنات بخرای دختران بخار، و آن
 ابر تنگ است که قبل موسم گرما از بخار متولد میشود؛ لہذا بدخرتیت آن نامزد شد، ابن جنی گفته: اگر مخر بمعنی شگافتن گیرند بعد
 نباشد. (شرح الأصول، رضی) **راتما:** و راتما ای همیشه بودم مقیم. **من کثم:** از کثم ای قریب شد.

صنعانی: در نسبت بصنعاء، گویا اول صنعای گفته و او را بنون بدل کردند، و بعضی گویند: همزه را بنون بدل کردند، و اول صحیح تر
 است؛ زیرا که میان همزه و نون مقارنت نیست، و مبرد گوید: همزه فعلاء در اصل نون است، پس نزدش بدل نیست. (رضی،
 شرح الأصول) **لعن:** در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و ذعالت ولصت، وباء از تاء و همزه نحو: هَرَقْتُ وَهَرَحْتُ وَهِيَاكُ وَهَنْ فَعَلْتُ
عطف بر تاء از ارتق ای ریختم از ارتق راحت دارم در ان شرطیه

فعلتُ ویا هناه، واز الف در مَهْ وَأَنَّهُ، ولام از نون وصاد در أَصِيْلَالٍ وَاَنْطَجِعُ، وطاء وodal از
بدلی می شود بها ای استغنیایه عطف بر لام

تاء نحو: حُصِطُ وَفَزْدُ وَاجْدَمُعُوا وَدُوْجُ، وجمیم از یائے مشدد در حالت وقف نحو: فَقِيْمِجُ،
فوقانیه

وازمخفف، نحو: حَجْتِجُ وَاَمْسَجْتُ. ورواست ابدال صاد از سین که قبل غین وحاء قاف وطاء
مهمله مهمله مهمله مهمله مهمله مهمله

بود، نحو: أَصْبِغُ وَصَلِخُ وَمَسُ صَقْرُ وَصِرَاطُ، وابدال زائے از سین وصاد که قبل دالند و ساکن نحو:
در سلاخ پست کشیده

طست: أصله: طس بدلیل طسوس، سین دوم تاء بدل شد. **ذعالت:** در ذعالب بمعنی پارچه کهنه، ولصت در لص، صاد دوم تاء بدل شد. **از تاء:** فوقانیه نحو: رحمه در وقف. **هیاك:** از یایك، و هیاك نستعین قراءت آمده.

یا هناه: بمعنی هن بندا، أصله: هناو، واو متطرف همزه شد و همزه بقاء گردید، ورضی گفته: نزد بصریان بدل از واؤست، و نزد ابوزید و اخفش برائے سکت، و نزد بعضی اصلی، و هو ضعیف. **أَنَّهُ:** ای انا ضمیر متکلم. **أصیلال:** أصله: أصیلان، تصغیر اصلان جمع أصیل وقت مابین عصر و مغرب، نحو: رغیف و رغفان. **انطجع:** أصله: اضطجع، و آل لغت ردی است.

حصط: أصله: حصت، و فزد أصله: فزت از حوص بمعنی خیاطت و فوز، و این قسم شاذست برائے تغیر ضمیر.
اجدمعوا: و آل شاذست در اجتماعوا. **دو ج:** در توج موضع دخول و حشيان. **فقیمج:** در فقیمی منسوب بفقیم پدر قبیله، ابو عمر و گفته: یکے را از بنی حنظله پرسیدم: از کدام گروه هستی؟ گفت: فقیمج. (جار بردی) **از مخفف:** متصل یا منفصل، بیک حرف یابد، یا به حرف. **حجتج:** أصله: حجتی ای حج من، شاعر گوید:

لَا هُمْ إِنْ كُنْتَ قَبْلَتْ حَجْتِجَ

خدایا! اگر قبول کردی حج مرا.

أمسجت: در أمسیت، و بعضی گویند: مر جمیش بدل از الف اسمی است. **قبل غین:** بدانکه این حروف مجبوره مستعلیه اند و سین مهوس متسفل؛ لهذا خروج از این حروف ثقیل دانسته با صاد بدل کردند؛ زیرا که صاد در همیں و صغیر با سین و در استعلاء بحرف مذکور موافق است، و اگر سین متاخر از این حروف افتد بدل نکنند، چون: قسیت؛ زیرا که فرو آمدن چنان دشوار نیست که بالارفتن. (رضی، شرح الأصول) **صقر:** در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سین حرف مهوس است وodal مجبور، و خروج بحرف منافی ثقیل است خصوصاً وقت سکون حرف اول، پس سین را بزاء بدل کردند؛ زیرا که در صغیر و مخرج مناسب سین است و در جسر موافق دال، و همچنین صاد از حروف مطبقة مهوسه رخوه است وodal از منفتحه مجبوره شدید. (رضی، و رکاز الأصول)

یزُود و فزُدی. و آمده است حذف یکے از دو حرف **تضعیف مانند أحست** و **مست** و **بفتح و کسر میم**.
در فصدی و **آن حرف اول است** و **در أحست** و **در مست**
 و تاء یا طاء در استطاع و **یستطیع**، و تاء اول در **یتسع** و **یتقی**، و از **یجأتق الله** و **استخذ** در
بجذف تائے ثانی
استخذ لزوما، و **بلعنبر** و **علماء** و **ملماء** در **بني العنبر** و **علی الماء** و **من الماء**، و از **تغیرات سماعی**
بجذف لام - بجذف نون
حذف در **ید و دم و غد و اسم و أخ و أب و حم و هن و فم و ابن و أخت و بنت و جزآنت**.
حذف لام کلمه أصله یدی أصله یدمو أصله سمو أصله آخو أصله أبو أصله حمو آرهنو ازفوه ازهنو ازأخوگا ازبؤة

فصل

حروف زوائد ای حروفی که زیادتی

مبتداء

یزود: در یسدل ثوبه میگذارد جامه خود را. **آمده است**: از اینجا بیان حذف است. **مانند أحست**: ای جائیکه ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح و کسر میم**: فتح در صورتیکه سین اول را بے نقل حرکت اندازند و کسره و فتیکه کسره آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف هر گاه مکسور یا مضموم باشد و بعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت و بلا نقل جائز، و اگر مفتوح است از نقل حرکت فائده نیست، و اگر بعد ساکن است، چون: **أحست** نقل حرکت لازم گردد. **استطاع و یستطیع**: پس اگر تاء حذف کنند استطاع یسطیع گویند، و همین اولی است، و اگر طاء اندازند استطاع یستیع گویند. **یتسع و یتقی**: أصلهما: یوتسع و یوتقی بود، و او را تاء بدل نموده تاء ادغام کردند، و چون یک تاء اندازند یتسع و یتقی بفتح تا خوانند.

تق الله: امر زیر که در یتقی بعد حرف مضارع متحرک بود، پس همزه نیاورند و یاء بجزم افتاد. **استخذ در استخذ**: که استفعال است ماخوذ از اتخذ یتخذ، و بعضی گویند: اصل استخذ اتخذ بشد ید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشد بسین بدل شد، چنانکه سین بدل میشود تاء در شرار النات بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بجذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف و کثرت استعمال است، و چون لام و نون متقارب هستند و ادغام جهت سکون ثانی معتذر شد حذف کردند، سیبویه گفته: این حذف جائیکه لام ظاهر شود قیاس است، نه جائیکه لام ظاهر نه شود، چون: **بني النجار**. (شرح الأصول، رضی) **جزآنت**: چون: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم يك در یکن، ولو تر در لولو تری. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست که زیادت همیشه بدین حروف شود، نه آنکه این حروف همیشه زائد باشد، و گاهے ترکیب کلمه محض ازین حروف گردد نحو: سال، و نیز زیادت آں بیکار نیست، بلکه برائے معنی، چون: انصر و أذهب، و الف ضارب و یائے تصغیر، و گاهے برائے عوض میم اللهم، و برائے تقخیم معنی چون: میم زرقم، و گاهے برائے غرض مد مثل الف عماد، و گاهے برائے امکان تلفظ همچو همزه وصل. (نظامی، جار بریدی)

برائے غیر الحاق و تضعیف جزاں نیاید ہویت السمان ست، دلیل زیادتی حرف اشتقاق ست
 کہ دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، و علامتش موافقت ہر دوست در مادہ و معنی،
 و عدم نظیر کہ ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمہ از اوزان عرب بر تقدیر اصالت حرف یا
 زیادت، و غلبہ زیادتش در محلس، و ترجیح کیے بر دیگر۔

غیر الحاق: تضعیفی؛ زیرا کہ زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازین حروف بود و گاہے از غیر آں، نحو: شملل و جلبب،
 و زیادت الحاق غیر تضعیفی زیادت حروف نباشد. **وتضعیف:** ای تضعیفی کہ برائے غیر الحاق ست؛ چہ آں گاہے ازین حروف
 باشد چون: علم، و گاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردی)
ہویت السمان: [دوست داشتتم زنان فریبہ را،] حکایتست کہ مہر دمازنی را از حروف زیادت پرسید، گفت:

ہویت السمان فشیبنی وقد کنت قدما ہویت السمان

مہر دگفت: کہ من حرف زیادت را می پرسم و تو شعر میخوانی، گفت: دوبار جوابت دادم. (نظامی)

اشتقاق ست: و آں سہ قسمت، کیے: تناسب در حروف و ترتیب، چون: ضرب از ضرب، و آنرا صغیر گویند، دوم: تناسب
 حروف غیر ترتیب، چون: جذب از جذب، و آنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نہ در لفظ، مثل: نعنق از لھق، و آنرا کبیر
 خوانند. **کہ دلیل اصالت:** ای اصالت و زیادت ہر دو از اشتقاق شناختہ مے شود.

در مادہ: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے ازان یافتہ شود نہ در فرع حکم کنند کہ در اصل زائد ست، چون: نون
 و یائے بلہینہ مصدر کہ در ابلہ نیست، و ہچنین اگر در فرع حرفے باشد نہ در اصل گویند: آں حرف در فرع زائد ست، چون:
 میم و واؤ مضروب کہ در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیادت حرف عدم النظیر ست. **دلیل اصالت ست:** چنانکہ دلیل زیادت ست.

اوزان عرب: ای اوزان مستعمل نہ شاذ. **بر تقدیر اصالت:** پس اگر در لفظے از حکم زیادت حرفے خروج از اوزان عرب لازم
 آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، و اگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چون: ملوط بالكسر و فتح و اوؤ و تشدید طاء، اگر میمیش را زائد و اوؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا کہ مفعول در
 اوزان نیست، و اگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چہ فاعول موجود ست نحو: عسود. **در محلس:** ای چون حرف در محله واقع شود
 کہ زیادتش در اں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعہ نبود، چون: میم مدین بہ یائے آں؛ زیرا کہ میم بیشتر در اول زائد
 شود، و ایں دلیل سوم است. **و ترجیح کیے:** حاصل آنکہ: اگر دو دلیل معارض شوند کیے حکم زیادت حرف کند دوم باصالت،
 پس اگر مر جے باکیے یافتہ شود ترجیحش دہند، و الا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق قوی ترین دلائل است؛ ولہذا بِلَعْنِ فِعْلَنْ بود از بلغ، وترنموت تفعولت از ترنم، و سنبتة فعلتة از سنب با عدم نظیر ہر سہ، و میم مراجل اصلیت از جهت مرجل با غلبہ
 ای برائے قوت اشتقاق بمعنی پارہ از زرکار در کلام عرب
 زیادتش در اول. و در کلمہ کہ محتمل دو اشتقاق است اگر ہر دو جلی باشند ہر دو وجہ ست اُرطی ہم
 اشتقاق
 فعلی بود وہم اُفعل؛ لوجود بعیر اُرط، و اگر نہ ترجیح یکے، چوں: ملک، أصلہ: ملائک،
 کہ واضح باشد
 نزدیک ابو عبیدہ مفعول بود از لاک بمعنی اُرسل،

قوی ترین اُرط: و مقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضہ نتواند کرد و با وجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.
بلغن: بکسر باء و فتح لام و سکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن:** اگرچہ فعلن یافتہ نشد، و فعلل بسیارست چوں: قمطر.
ترنموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعولت:** نہ فعللول با وجود کثرت آن، چوں: عضر فوط. **سنبتة:** بفتح سین و سکون نون و فتح موحدہ و فوقانیہ. **فعلتة:** نہ فعللۃ با وصف کثرت آن، مثل: بعثرۃ. **با عدم نظیر:** پس چوں اشتقاق دلیل قویست باقتضائے آن حکم کردند. **میم مراجل:** بمعنی جامہائے منقوش اصلی ست، و وزنش فعال، نہ مفاعل.
مرجل: می گویند: ثوب مرجل ای منقوش، اگر میم دوم رازاند گویند وزنش مفعول باشد و آن در کلام عرب یافتہ شدہ.
دو اشتقاق: یا زیادہ از اں بدیں طور کہ آن کلمہ راد و فرع یاد و اصل بایک فرع و یک اصل مختلف در مادہ باشد.
جلی باشند: یعنی محقق کہ عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **ہر دو وجہ اُرط:** در اں کلمہ بلا ترجیح یکے. **اُرطی:** نام درختی کہ شتر آنرا میخورد. **فعلی:** باصالت ہمزه و زیادت الف آخر. **اُفعل:** زیادت ہمزه و اصالت الف کہ بدل از یاء ست.
بعیر اُرط: ای شتر خوردنہ اُرطی، پس استعمال اول متقاضی آنست کہ ہمزه اصلی باشد و الف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا کہ اُرط بر وزن فاعل ست ہمزه اش فاء کلمہ افتاد، و استعمال دوم می خواهد کہ ہمزه زائد بود و الف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا کہ اصل راط راطی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد آن لام کلمہ واقع شدہ. (شرح الأصول، جار بر دی) **واگر نہ:** ای اگر ہر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملائک:** اتفاقاً دلیل ملائک و ملائکة، ہمزه رابعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.
لاک: وَمَلَأْكَ وَمَلَأْكَتْ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، و گویند: این اشتقاق بعید ست؛ چہ اگر لاک بمعنی اُرسل باشد معنی ملک مرسل بکسر سین خواهد بود حالانکہ رسول ست. و جواب دادہ اند کہ مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جار بر دی
 گفتہ: اگر لاک بمعنی اُرسل ثابت شود این مذہب حق ست؛ زیرا کہ در اں نہ قلب لازم می آید و نہ بنائے نادر کہ در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جار بر دی)

و نزدیک بعضی مفعول از ألوکة بمعنی رسالت، و نزد ابن کیسان فعّال از ملک، و بر تقدیر فقد اشتقاق
 و آن کسانست ^{بفتح و فتح همزه بحركات ثلاثه در میم متعلق مبتدا}
 دلیل زیادت حرف خروج کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کنتال و نون قنفخو
 و خنفساء، و اگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد است، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش
^{جانور سیه}
 در آن محل نیاید، کمیم مرزنجوش، و اگر بر هیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب....
 از زیادت کلمه یا اخت آ

ألوکة: و ألوکة بر وزن و معنی رسول مؤید آنست، و درین هم میم زائد بود، اصل ملک مالک قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام
 آوردند، و بالعکس، و آن بسیار آید، و در ملک معنی رسالت هم است، پس مناسبت معنوی شد. **ملک:** از ملک؛ زیرا که ملک
 مالک امور است که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی است و همزه زائد، و درین مذہب ضعف لفظی است؛ زیرا که
 فعّال بنائے نادر است و هم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آن بالوکت قوی تر است. (شرح الأصول، ج۱ بردی، نظامی)
دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، و آن سه قسم، یک: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر
 اصالت و زیادت است. **اختش:** که موافق آں در حرف و معنی است. **بر اصالت:** ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں
 کلمه با اختش از وزن بیرون رود. **کنون کنتال:** بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فاعل بضم فاء و فتح عین، و اگر نون را اصلی گویند
 وزنش فعلل باشد، و آن یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) **نون قنفخو:** بکسر قاف و فتح فاء بر وزن
 جر دخل، و خنفساء بضم خاء معجمه و فاء بر وزن قرفصاء، نون بر وزن قرار داده بر وزن فعلل و فعلاء گفتند، و اگر چه از اصلی
 گفتش این دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعنی قنفخو بالضم و خنفساء
 بالفتح فاء نیز اصلی بود، و آن از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم و فتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چون در زیادت و اصالت دائر بود زیادتش حکم کنند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.
کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، و اگر زائد قرار دهند بر وزن تفاعل بود، و هر دو یافته نشد.
محل نیاید: پس لا حرم حکم باصالت آن کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. **کمیم مرزنجوش:** بفتح میم و زاء معجمه
 بعد مہمله و ضم جیم معرب مرزگوش نام گیاهے خوشبو، میمیش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم است؛ چه فعلنلول
 و مفعنلول بر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید است، پس لا حرم باصالتش حکم دهند.
غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که واقعتست.

غالب: چون ادراک غلبه زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود در آن شروع کرد.

ست زیادتی حرف تضعیف با سه حرف اصلی، چون: کرم و قردد و عصب و مرمیس،
 و تکریر فاء تہاروا نبود، و زلزل و قوقیت رباعی ست نہ از باب تکریر، و ہمزہ و میم در اول با سه
 حرف اصلی فقط. و مطردست میم در اسم فاعل و مفعول و ظرف و مصدر و آلہ اگرچہ باز یادہ از سہ
 بود، و یاء با سہ حرف و یاز یادہ مگر در اول رباعی غیر مضارع،

حرف تضعیف: [یکے یاد و برائے الحاق و غیر آں.] و آں دوم ست از دو حرف: زیرا کہ تکرار بدو حادث میشود، و ہم زیادت
 مرتبہ ثانی ست از اصالت، و سیویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست؛ چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، و نزد خلیل اول متعین ست؛
 زیرا کہ در کرم حکم زیادت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنین در غیر آں. (شرح الأصول)
سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد:** زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، و دران ہم مثل
 کرم یک حرف مکرر ست. (رکاز الأصول) **عصب:** بمعنی شدید از عصب، و زلزل فعل لعل تکرار عین و لام برائے الحاق
 بسفر جل. **مرمیس:** بمعنی سخت از مرآستہ ست، و زلزل بعفعلیل تکرار فاء و عین برائے الحاق بخند ریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین و لام. **روا نبود:** پس جائز نیست مثل: ضضر ب؛ زیرا کہ مستلزم ادغام ست، و آں جہت لزوم
 ابتداء بسکون متعذر، و اگر ہمزہ وصل آرند التباس لازم آید، و اگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب دون قلیل ست، و اجتماع
 متجانسین در نصصر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ و زلزل فعل ست نہ فاعل، و اگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف
 اصلی غیر مکرر لازم آید، و آں ثابت نشدہ، پس آنچه در "شرح الأصول" است کہ ایں ثقل و تہی لازم آید کہ تکرار بدون فصل
 شود با اینکه ہجو ثقل در نصصر موجود است فقط ساقط شد. (جار بردی، رکاز الأصول)

قوقیت: از قوفاہ بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست:** نزد بصریان بر وزن فعلل و فعللت. **نہ از باب تکریر:** چنانکہ کوفیان
 گویند؛ زیرا کہ اگر در زلزل فاء و عین را در قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر زائد گویند کلمہ برد و حرف باقی ماند، و اگر یک حرف را
 مکرر زائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول:** چون: أفکل بر وزن أفعال، و فعلل ہم گفتہ اند چون: ماسل
 نام موضع، بخلاف بنبل کہ ہمزہ اش در وسط ست و اصلی ست. **حرف اصلی:** و اگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أخصیل
 بر وزن أفعال. **فقط:** کم از ان نہ زیادہ، پس ہمزہ ایل و اصطلب اصلی باشد. **باز یادہ از سہ:** نحو: مدرج و متدرج و مخرج
 و مضروب و منصر و جز آں. **یابا سہ حرف:** [اصلی چون: یرمع و یلمع.] ای و غالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یاز یادہ: از سہ، چون: سلحفیہ بمعنی جانورے. **اول رباعی:** اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعل لول ست، چون:
 عضر فوط یفعلول. **غیر مضارع:** کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدخرج.

والف وواو باسه حرف یا زیادہ مگراول. ونون اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمہ بعد الف، ومطرد
 اصل چوں حمار وجدول
 ست در مضارع و بعضی ابواب. وتاء مطرد ست در تفعیل و بعضی ابواب مانند رغبت. وسین در
 زیادت نون چوں نضرب عطف بر نون عطف بر تاء
 باب استفعال، امالام کم آید، و ہاء کمتر بل نیاید بقول بعضی نحو: زیدل و عبدل و اھراق. چوں
 ازلام
 غالب متعدد بود ہمہ زائدہ انداگر ممکن ست نحو: اھجیری، و الا حرفی کہ مستلزم خروج نبود چوں
 غالب الزیادۃ
 میمدین، نہ یائیش، وطائے قطوطی نہ الفش، لو جود مفعول و فوعول، نہ فعیل و فوعولی، ...
 تا بروزن فعیل بود ثانی

یا زیادہ: نحو: سروح بالکسر و حائے مہملہ ناقص طویلہ، و کنہور. بروزن سفر جل سحاب متراکم.
مگراول: یعنی الف وواو در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی دایہہ ملحق بسفر جل بروزن فعلنل است، و الف در اول نیاید.
ونون الخ: یعنی زیادت نون انگاہ غالب ست کہ در رتبہ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند **بہمتین**، یا آخر کلمہ بعد الف نحو:
 عمران، و اگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: بر ناساء، کذا قیل. **بعضی ابواب:** ثلاثی مزید نحو: انفطر و احرنجم.
بعضی ابواب: مثل: تفاعل و تفاعل و استفعال و تفعیل و جزآں. **رغبت:** مصدر، و پچمین تجوال.
وسین: در باب استفعال مطرد ست، و زیادتش در اسطاع یسطیع کہ اصلش نزد سیبویہ اطاع یطیع است شاذ بود، و ز مختشری
 سین کسکہ را کہ در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: اکر متکس زائد شمرده، و ابن حاجب قول آورد کردہ:
 زیرا کہ دریں ہنگام شین کشکشہ ہم کہ برائے فائدہ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکہ شین از حرف زیادت نیست.
امالام: کم آید در اول و وسط زیادہ نشود جز در آخر بعضی الفاظ یافتہ نہ شد، بعضی نفی زیادت آں کردہ اند.
بل نیاید: زیادہ گفتن یعنی کلمہ بر تقدیر زیادتی ہمہ از سہ حرف اصلی کمتر نمایند. **بعضی:** یعنی مبرد؛ و لہذا آنرا از حرف زیادت
 نشمرده. **اھراق:** اصلہ: اراق، ہمزہ را بہاء بدل کردند، و چوں گمان میشد کہ ہاء فاء کلمہ است آنرا ساکن کردہ ہمزہ وصل
 آوردند، و اھراق ہم آید، و مبرد را میرسد کہ گوید: الف درآں زیادہ است؛ چہ ہرق ہم می آید.
غالب متعدد: یعنی اگر در کلمہ دو حرف یا زیادہ یافتہ شود کہ زیادت آں درآں موضع غالب ست.
اھجیری: بکسر ہمزہ و جیم بمعنی داب و شان، پس ہمزہ و یاء و الف درآں زیادہ است بجهت غلبہ زیادت ایننا بقائے کلمہ بر سہ
 حرف اصلی و زنش افعیلی ست. **والا:** ای اگر زیادتی ہمہ ممکن نبود؛ زیرا کہ بر دو حرف اصلی میماند.
میم مدین: کہ زائد ست و زنش مفعول. **قطوطی:** نام موضعیکہ طائیش زائد ست و زنش فوعول.
نہ الفش: تا بروزن فوعولی باشد. **مفعول:** ناظر ست بمدین، و فوعول بقطوطی. **وفوعول:** در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر هر دو موجب خروج اند پس حرفی که زیادش زیاد بود از دیگر، چون: **واو کوالل** نه همزه اش اگر چه فوعلل و فعائل هر دو نایابند، و اگر هیچ کدام باعث خروج نشود در کلمه فک ادغام بود با شبهه اشتقاق بر شق تریج دهند یکی را بفق ادغام، و بعضی بشبهه، پس یا جح یا فعمل بود. زیادتی جیم برائے الحاق، یا یفعل؛ لوجود آج، و اگر شبهه بر هر دو شق است تریج بفق ادغام است،

موجب خروج: یعنی هر که رازاند گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل:** بمعنی کوتاه بر وزن فواعل ملحق بسفر جل. **هر دو نایابند:** لیکن زیادت و او در وسط کلمه بیشتر است از زیادت همزه در آن؛ لہذا واو رازاند گیرند نه همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهه اشتقاق که معنی آن عنقریب میدانی معارض شود باین طور که اگر در لفظی زیادت حرفی حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهه اشتقاق مفقود گردد. و اگر زیادت حرفی دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهه اشتقاق درین صورت هر دو وجه رواست هر کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسیک بفتح میم و یاء اگر همیشه رازاند گویند وزنش مفعول باشد و آن موجود است و ماده آں سیک بود و آن یافته شد، پس شبهه اشتقاق مفقود گردد، و اگر یاء رازاند قرار دهند وزنش فعیل باشد و آن ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مسک بود و آن ثابت است، پس شبهه اشتقاق باقی ماند، بالجمله رواست که وزنش مفعول گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبهه اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف فک ادغام است، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمه هم ادغام باشد و هم شبهه اشتقاق، و آن عبارتست از یافته شدن لفظی از ماده لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکاز الأصول و غیره) **بفق ادغام:** ای بدلیل جواز آن، یعنی جواز فک ادغام مقتضی زیادت حرفی که باشد همان رازاند گویند اگر چه شبهه اشتقاق از دست رود؛ زیرا که اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبهه: یعنی شبهه اشتقاق از دست ندهند، و باقی ماندن آن مقتضی زیادت حرفیکه باشد همان رازاند گویند اگر چه فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یا فعمل:** اگر بفق ادغام تریج دهند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیرا که در ملحقات ادغام نشود اگر چه ماده اش یاج خواهد بود و آن موجود نیست. **لوجود آج:** بمعنی روشن شد، یعنی یاء رازاند و جیم را اصلی گویند؛ چه شبهه اشتقاق آن موجود است، و فک ادغام را بر شاذ محمول کنند، اگر جیم رازاند گفته شود بنائے مهمل که یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شق: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند رازاند گویند شبهه اشتقاق از دست نرود. **تریج بفق:** پس حرفی را که جواز فک ادغام مقتضی باشد رازاند گویند؛ زیرا که تریج شق دوم نیست و شبهه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مہد؛ لوجود مہد وهد، واگر بفتک نبود ترجیح بشبہ بود، ونزد بعضے بوزن اغلب، پس موزب مفعل باشد؛ لوجود وذب، نہ مظب ورممان فعلاں بود، لوجود رم، ونزد بعضے فعال کہ ایں وزن دربابش اغلب ست، واگر شبہ بہر دو تقدیر ست ترجیح دہند بوزن اغلب، وبعصے باقیس، پس حومان نہ فوعال از حمن ست بل فعلاں از حوم کہ اغلب ست، ومورق مفعل بود، نہ فوعل کہ اگرچہ دران اقیس ست اما مغلوب ست،

لوجود مہد: [یعنی گہوارہ وزمین وجزآں] یعنی مہد درادہر دو صورت مادہ اشتقاق موجود ست برابر ست؛ کہ از مہد گیرند ودال دوم رازائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از ہد گویند، ومیم رازائد قرار دادہ بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بر زیادت دال لازم ست؛ تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفتک:** ای اگر ہر یک شبہ اشتقاق باشد و فک ادغام نبود.

ترجیح بشبہ: زیرا کہ مرخ دیگر نیست. **نزد بعضے:** حاصل آنکہ: اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبہ اشتقاق میشود لیکن وزن مقلوب لازم می آید، و بر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبہ اشتقاق از دست میرود دریں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمہور بشبہ اشتقاق؛ زیرا کہ رد کلمہ بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچہ وزن مغلوب باشد از ان بہتر ست کہ بترکیب مہمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موزب:** نام موضعے کہ دران فک ادغام نیست و شبہ اشتقاق موجود. **مفعل:** بر زیادت میم واصلت واؤ. **وذب:** بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم و زیادت واؤ نبود.

لوجود رم: بمعنی اصلح یا اکل ورم من موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے:** ای نزد مرجحان بوزن اغلب.

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست:** چوں: تفاح سیب، وکراث گندنا وجزآں. **شبہ:** یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیرآں.

ترجیح دہند: اگرچہ وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را کہ وزن اغلب مقتضی زیادت باشد رازائد گویند.

بعصے باقیس: یعنی اگر لفظ ہر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود و بر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دہند. (منہ)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بر زیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنہ، ہندی؛ چچڑی نیست؛ زیرا کہ آل وزن مغلوب ست، بلکہ بر وزن فعلاں بر زیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدنست، واینجا وزن اقیس معارض نیست.

فوعل: باصالت میم و زیادت واؤ از مرق. **کہ اگرچہ:** کاف برائے علت و بیان ہر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق کہ اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن و ثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست بہ نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا کہ مفعل از امثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں: موعد و موجل و موضع، کذا فی "شرح الأصول". (منہ)

اما مغلوب ست: و مفعل غالب؛ لہذا بر غالب حکم کردہ شد کہے کہ ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید.

واگر اعلیبت نبود هر دو برابرند، چوں: اُرْجُوَانُ اَفْعُلَانُ سِتْ یَا فَعْلُوَانُ، واگر شبهه اصلاً نبود پس باعلیبت، واگر نباشد هر دو برابرند.

ای اعلیبت هم باشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازان جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلاً از دعا مانند صحائف، و در آن آنچه قیاس خواهد بعمل آری، چگونه آید جوابش دعایا بود،

فرع

از ابدال و غیره

ای در مصنوع

اگر اعلیبت: یکی از دو وزن را و شبیه اشتقاق بهر دو تقدیر بود. **هر دو برابرند:** ای هر دو وزن برابرند در صحت و اعتبار، یا هر دو حرف برابرند هر کدام را که خواهند زائد قرار دهند. (منه) **اُرْجُوَانُ:** بضم همزه و جیم رنگت سرخ معرب از عنوان.

افعلانت: بر تقدیر زیادت همزه و اصلت و او چوں: افعوان از ترکیب رجاً یر جو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت همزه و زیادت و او، مثل: عنفوان از ترکیب أوج بمعنی خوشبو، و بیچ یکت ازین دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باعلیبت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکه وزن غالب حاصل آید همان را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت همزه و زیادت حرف تضعیف، نه إفعلة بزیدت همزه؛ زیرا که وزن فعلة بسیارست چوں: دنبة و قنبة، وإفعلة کمتر مثل: إنملة، وإمع و مع هر دو مفقودست. **هر دو برابرند:** چوں: اسطوانة که بر وزن أفعوالة بود یا فعلوانة هر دو نادرست، و سطن و أسط معدوم، و فیه شیء. **تمرین:** در لغت خوگر فتن، و وضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني إلیخ: [چه گونه می سازی یا ساخته میشود از چنین لفظ مثل چنین؟] معنی آں نزد جمهور آنست که اگر تغیر دینی لفظ اول را، و تصرف کنی در آن بابقائے ماده اصلی، و گردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات و سکنات و ترتب اصلی و زائد، و بعمل آری در مصنوع آنچه مقتضای قیاس بود از تعلیل و ادغام و حذف و قلب و جز آں بر چه صورت شود؟ و ناگزیرست از تخالف صیغه هر دو ماده آں گویند: از ضرب مثل: خرج یا یضرب بساز. و هم از رباعی ثلاثی نه سازند، هان بنائے مثال مجرد از مزید مضائقه ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني علیه زیاده بود زوائد را اندازند، و از مستغفر مانند کتف غفر سازند، و جرمی گفته: بنائے آنچه در کلام عرب نبود و انیست اگر چه مثل آں موجود باشد؛ زیرا که اختراع لفظی خواهد بود، گویند: که از ضرب مثل: دخرج بساز، جوابش داده که این محض امتحانست نه برائے استعمال لفظ مبني. **مانند صحائف:** که ازان صورتے صحائف ساخته شده.

دعایا: أصله: دعایو، جمع دعیة، أصله: دعیوة، پس یاء که در جمع بعد الف ست و در مفرد مده زائده بود همزه گشت، و وایاء گردید دعائی شد، پس همزه را بیاء بدل کردند و فتح دادند، و یاء را بالف دعایا شد بقاعده خطایا. (منه)

پس دعا مبنی منہ ست، وصحائف مبنی علیہ ودعایا مبنی، وابو علی گوید: بیگنی و میفرائی در ^{در اصطلاح} مبنی آنچه در مبنی علیہ افتاده و افزوده بود قیاساً، و نزد بعضی شرط قیاس نبود، چون بنا کنی از ضرب مثل: محوی نزد جمهور مضرّیّ شود، و نزد ابو علی و بعضی مضرّیّ، و از دعا مثل اسم و غدّ و دَعُوّ و دَعُوّ، و نزد بعضی اِدْع و دَع، و بنائے عَنَسَل و قَنَفَخَر از عَمَل، و قال: عَمَلٌ وَقَوْلٌ وَعَمَلٌ وَقَوْلٌ آید بلا ادغام نون؛ تا التباس بفَعَل و فَعَلٌ نیاید.

بفتح وال
بفتح فاء و تشدید بین

آنچه در مبنی علیہ: یعنی آنچه در مبنی علیہ بقاعده و قیاس افتاده بود از مبنی ہم آنگندند اگر چه قاعده حذف در آن نبود، خلافاً للجمهور. **شرط قیاس:** یعنی میگویند: که آنچه در مبنی علیہ بقیاس یا بغیر قیاس حذف شده است در مبنی ہم اندازند، و نزد جمهور حذف در مبنی و قنیت که در مبنی قاعده حذف یابند، پس در حذف اختلاف شد، و اتفاق برینست که زیاده کنند و قلب سازند در مبنی برابر زیادت و قلب مبنی علیہ، و اجماع است بر حذف زوائد مبنی علیہ در مبنی و قتی که گنجایش آن ندارد، و بر عدم ابدال و ادغام در مبنی و قتی که علت ابدال و ادغام که در مبنی بود مفقود باشد. (رکاز الأصول)

محوی: بضم میم و فتح حاء و کسر واو و یاء مشدّد منسوب بمحی اسم فاعل از تفعیل که یاء اخیر و یک از دو یاء مشدّدش افتاده یاء دوم و اوّشده، چنانکه در نسبت گذشت. **مضرّی:** بضم میم و فتح ضاد و کسر راء مشدّد و باء موحده قبل یاء مشدده، پس بیچ حذف نکنند؛ چه قاعده حذف که در محوی بود اینجا یافته نشد.

مضرّی: بضم میم و فتح ضاد و کسر راء قبل یاء مشدده بر وزن محوی. بحذف لام کلمه و یکت عین، چنانکه در مبنی علیہ قیاسی بود اگر چه در مبنی قاعده حذف یافته نشد. **دَعُو و دَعُو:** اول: مثل: اسم ست؛، و ثانی، مثل: غد؛ چه اصل اسم سمو بکسر سین یا ضم آنست، لام کلمه حذف نموده بعد اسکان همزه وصل آوردند، و اصل غد غدو بود و او را انداختند، و این هر دو حذف خلاف قیاس است، پس نزد جمهور و ابو علی از مبنی حذف نکنند. (نظامی، شرح الأصول)

ادع: بر وزن اسم و غد، و حذف آنچه خلاف قیاس در آن هر دو حذف شده. **عَنَسَل:** بفتح عین و سین، ناه سربع السیر.

قَنَفَخَر: بکسر قاف و فتح فاء جسیم. **قول:** مثل: عَنَسَل از قال. **عَمَل:** بتشدید لام، مثل: قَنَفَخَر از عمل.

قنول: بتشدید لام، مثل: قَنَفَخَر از قال. **ادغام نون:** در میم و اوّدر هر چهار مثال با وجود قاعده ادغام. **بفعل:** ناظر است با ولین، و فعل اگر چه مختص بافعالست، لیکن گمان میرود که شاید علمش کرده باشند، و میدانے که هنگام خوف التباس ادغام نمی کنند.

(رضی) **فَعَل:** [بکسر فاء و تشدید عین و لام]. ناظر است باخیرین، ای التباس بایں وزن لازم می آید چون: غلکد و سلغده، پس هر گاه عمل با ادغام گوئی معلوم نشود که اصل کلمه است یا مثل: قَنَفَخَر مدغم. (جار بردی، رکاز الأصول)

وجحفنل از کسر وجعل ممتنع ست برائے ثقل، ویا لبس به فَعَلَلَّ. وبنائے أَبْکُم از وَايَ
وَأَوَى أَوْءٍ وَأُووٍ بود. وِإِجْرِدٍ وَأَيَّ وَايٍ وَاطْلَحَمَ إِئْيِيًّا وَايُويًا.

جحفنل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مہملہ وفتح فاگندہ لب. **ممتنع ست:** پس کسسر وجعنل گفته نہ شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلل: فعلل بفتححتین و تشدید لام اول مفتوح، نحو: شفلج، ای اگر ادغام کنند التباس بدیں وزن لازم آید، و معلوم نشود کہ اصل کلمہ است یا فعلل مدغم. **أَبْکُم:** بضم اول و ثالث پوست مقل. **وَأَي:** لفیف مقرون مہوز عین بمعنی قصد.

أَوَى: لفیف مقرون مہوز فَايَ رجع. **أَوْء:** از اَوُؤَي، مثل: أَبْکُم، أصله: أَوُوي، ضمّہ ہمزہ دوم بمناسبت یاء بکسرہ بدل شد اَوَی گردید، اعلال قاض کردند اَوء بکسرہ یاء تنوین شد. **أُوو:** بکسرہ یا تنوین، مثل: أَبْکُم از اَوَی، أصله: اَوُوي ضمّہ واو بکسرہ بدل شد و ہمزہ دوم بر اجتماع ہمزتین بواو، و تعلیل قاض کردند، بعضی بادغام او گویند، و بعضی بدون آنچه واو مبدل از ہمزہ مدغم نشود. (رکاز الأصول)

إِجْرِد: ای وبنائے إجرد از اں ہر دو، و إجرد بالكسر و کسر راء ترہ ایست. **وَأَي:** [قائل آں اخصش است.] از وَايَ، أصله: إوئی، واو بہت سکون و کسر ما قبل یاء شد و اعلال قاض گردید. **ایو:** ای مثال إجرد از اَوَی، در اصل إووی بود، یاء بقاعدہ قاض افتاد، و ہمزہ ساکن بہت کسرہ ما قبل بیاء بدل شد ایو حاصل آید، پس نزد بعضی قلب و ادغام نہ کنند اگر چه یاء و واو جمع آمدہ و اول ساکن ست؛ زیرا کہ واو مبدل از ہمزہ است، چنانکہ در ایواء مصدر، و بعضی گویند: ہر گاہ ابدال ہمزہ بیاء واجب شد قلب واو کہ بعد آنت بیاء و ادغام یاء در یاء نیز شود، و قیاس آنکہ در آخرش سہ یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضی نسیاً نسیاً حذف شود، بریں تقدیر ای بہر سہ حرکات آید، و نزد بعضی منوی در رفع و جر، پس ای بکسر و تنوین در رفع و جر گویند.

اطلحَم: ای بنائے اطلحَم بر وزن اقلشعر بمعنی تاریک شد و از وَايَ وَاوَى.

ایئیا: ای از وَايَ بریں صورت آید بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ و سکون یاء و فتح ہمزہ تشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوایی بسہ یاء بود بر وزن اطلحَم، واو بہت کسر ما قبل یاء گردید ایئیی شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت و یائے اخیر برائے فتح ما قبل الف شد ایئیا حاصل شد. (رضی، رکاز الأصول) **ایویا:** مثل: اطلحَم از إووی بکسر ہمزہ و سکون یاء و فتح واو و یائے مشدو قبل الف، أصله: إوویی بسہ یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد و ثالث برائے فتح ما قبل الف گردیدہ و ہمزہ از کسرہ ما قبل یاء گشت ایویا حاصل آمدہ و یاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا کہ ہمزہ اول برائے وصل ست، پس ہر گاہ بوصل یا مفتوح واقع شود ہمزہ دوم باز آید؛ زیرا کہ علت ابدالش بیاء باقی نخواہد ماند، مثل قال إئویا.

و بنائے اغدودن از بیع وقوة اَبِيعَ اقْوَوَى شود، وقیل: اِقْوَيَا، و عصفور از قوۃ قوَيٌّ. و بنائے قدعمل از قضی قضیٌ بحذف یائے ثالث منسیاً و قدعملیة قُضِيَّةٌ و قُضْوِيَّةٌ مانند مُحِيٌّ و مُحْوَيٌّ و جحمرش قُضِيًّا، وقیل: قُضِيٌّ و حَلْبَلَابٌ قُضِيضَاءٌ. و بنائے دحرجت از قرأ قَرَأْتُ و سبطر قِرَائِيٌّ. و اطمأننت اِقْرَأِيَاتٌ، و مضار عَشَّ يقرءُی. چوں بنا کنند از رَوَائِيٌّ مثل کوکب، پس جمع بواو و نون کرده بیائے متکلم اضافه نمایند اَوَائِيٌّ شود.
 بعد تخفیف همزه

عصفور: ای و بنائے مثل عصفور بالضم کجشک. **قوی:** بالضم و تشدید واو مکسور و یائے مشدود. **قدعمل:** بضم قاف و فتح ذال و کسر میم. **قضی:** بضم قاف و فتح ضاد و تشدید یاء اصل آل قضی بیه یاء بر وزن قدعمل. **منسیا:** چنانکه قاعده اجتماع سه یاء است و یا ادغام یائے اول در دوم. **قضیة و قضویة:** [ای بنائے آل از قضی]. اول بضم قاف و فتح ضاد و یائے مشدود مکسور قبل مشدود مفتوح، و دوم بضم قاف و فتح ضاد و کسروا و یائے مشدود مفتوح، در اصل قضیة بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم و سوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضیة گویند، خواه اول را حذف نمایند و دوم را بواو بدل کنند تا قضویة شود.
مانند محیی: بدو یائے مشدود و محوی بحذف یائے اول و قلب دوم بواو در نسبت محیی باسم فاعل که قاعده در باب نسبت گذشت. **جحمرش:** ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم و میم و کسر راء از قضی. **قضیا:** بالفتح و تنوین، اصله: قضی بیه یاء اول مفتوح دوم مکسور، یائے اخیره نسیاً حذف شد چنانکه قاعده اجتماع سه یاست، و یائے دوم برائے فتوح ما قبل الف شد و با اجتماع ساکنین افتاد، و آنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود و با اجتماع ساکنین بیفتد محل تا مل است. **قضی:** تعلیل قاض در قضی و عدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب:** بکسر حاء مہمله و لام اول و سکون باء موحده گیاهی است.
قضیضاء: اصله: قضیضای بتکرار عین و لام، یاء بقاعده رداء همزه شد. **قرآیت:** اصله: قرآت، همزه دوم که در موضع لام است بیاء بدل شد. **سبطر:** بکسر سین و فتح باء و سکون طاء و راء بنائش از قرء.

قراي: اصله: قرأ، همزه دوم که در لام است یاء شد، و چوں یاء بعد سکونست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرآیات: اصله: اقرءت همزه دوم لام بود یاء شد و هنگام اجتماع همزات اول و ثالث بحال می ماند. (شرح الأصول) **یقرئیی:** بر وزن بقرع، اصله: یقرء، حرکت همزه میان بول داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، و ادغام در سوم نکردند؛ چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا کنند:** این سوال ابن جنی از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **أوی:** بفتحتین و تشدید یاء؛ چه مثل کوکب از و و ای است، یائے متحرک از فتوح ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازا أولق مثل: اخشوشن الناس ایلولق الألق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف هجا بود کتابتش یاسین ست، واگر اسم شی دیگر ست یاء سین بود ویس، ودر مصحف مجید بر هر دو تقدیر اخیر ست. بدانکه اصل در خط هر کلمه کتابت آنست بحر و فحش بصورتیکه ای نوشتن بصورت مسئی
مر او راست در وقت ابتدا باں ووقف بران؛ ولهناره زیداً و محییء مه جئت بهاء نویسند،
وما نمد بزید و لزید و کزید و منک و ضربکم متصل نگارند.

= ووی گردید، واؤ اول را همزه کردند چون أوصل، هر گاه جمعش بواؤ و نون نمودند اوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وبنگام اضافت بیائے متکلم نون جمع افتاد اووی شد، وبقاعده مسلمی اوی حاصل آمد. (جار بردی، رکاز الأصول)
ایلولق: مثل: اخشوشن، اصله: اولولق، اگر وزن اولق فوعل بود اولولق ست، اگر اصلش أفعَل باشد بهر تقدیر همزه خواه واؤ از کسره ما قبل یاء شد. **خط**: وآن عبارت است از تصویر لفظ بحر و فحش، و تعرضش برائے آنست که خط دلیل لفظ میاشد، و مراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اهل عروض؛ چه مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، و اینجا گاه حرف ملفوظ نویسند، و گاه غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، رکاز الأصول) **یاسین**: ای بصورت اسمائے حروف نه مسئی. **یا سین**: ای کتابتش بصورت اسم حروف هجا بود نزد بعضی. **یس**: ای کتابتش نزد بعضی بصورت مسمائے حروف ست. **در وقت ابتداء**: لهناره آینه و مررت به بدون واؤ و یاء نویسند؛ زیرا که هر دو در وقف حذف میشود، و همچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آن در حال وقف؛ ولهناره مثل: من ابنک؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چرا که در ابتداء همزه می خوانند اگر چه در درج از تلفظ افتاده. (شرح الأصول، رضی)

ره زیداً: امرست از رای یری که بجهت بقائے آن بر یک حرف هائے سکتة لاحق کردند.

محییء مه جئت: "ما" استفهامیه است که مضاف الیه واقع شده، و الفش افتاد و هائے سکت لاحق شد.

بهاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکه بنگام وقف می نگارند، و بهاء نوشتن مائے استفهامیه و تته ست که مضاف الیه واقع شود، و اگر مجرور بحرف جر گردد بهاء نباید نوشت؛ زیرا که در وقف هم ترک آن جائز ست؛ از آنکه جار مجرور بمنزله کلمه واحد هستند چون: عم و مم و علام إلام. (منه) **مانند بزید**: حاصلش آنکه: اصل در خط هر کلمه آنست که جدا نوشته شود، لیکن چون کلمه یکت =

و کتابت اضرین بواو والف، و اضرین بیاء، و هل تضرین بواو ونون، و هل تضرین بیاء ونون
 بصورت اضرین بصورت اضرین بشکل تضرین مثل تضرین
 باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا
 و لئن و یومئذ و حنیئذ و هؤلاء، و متوسط ساکن بوق حرکت ما قبل، و متحرک بوق حرکت اگر
 ای خط همزه متوسط همزه ای حرکت خود
 مابعد سکون است،.....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل می پیوندد، مثل: بزید و غلامی، و همچنین کلمه که کتابت آن بر یک حرف مانده باشد اگر چه در تلفظ دو حرف ظاهر گردد نحو: هذا اوله کلمه دو حرفی لا حرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل بانون تاکید یا علامت تشبیه و جمع و نسبت باشد، و وجه در پنجم شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، و ضمیر و غیره مثل جزوست. (شرح الأصول)
اضرین: جمع مذکر امر بانون خفیفه. **اضرین:** امر واحد مخاطبه بانون خفیفه. **هل تضرین:** جمع مضارع بنون خفیفه.

هل تضرین: واحد مخاطبه مضارع بنون خفیفه. **باید نوشتند:** زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، و آن را که بجهت نون محذوف شده بود باز آرند. **تا مؤکد:** پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد داننده قواعد خط را هم دشوار بل ممنوع خواهد شد، و میدانی که این التباس در وقف هم موجود است. (شرح الأصول)

لیکن خط: [از اینجا تا آخر کتاب از قاعده صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکور است؛ زیرا که آنرا در خط صورتی معین نیست اگر چه خلیل شکل سرعین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدای کلام بود یا نه، و صلی باشد یا قطعی، زلد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که همزه مثل حرف علت تخفیف میباید، و چون در اول کلمه تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: الحمد و بالحمد و انفراد و اعلم و أهل و أحد و أجوه و إشاح. (رکاز الأصول)
مگر در لئلا الخ: ای جائیکه لام ابتداء بر "ان" شرطیکه آید، و جائیکه لفظ یوم و حین بکلمه "إذ" مضاف شود، و جائیکه هائے تنبیه بر أولاء مدود داخل شود، در همه صورت بوق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف و کثرت استعمال.

بوق حرکت: تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف همزه نیز بریس گونه است، پس همزه بعد ضمه بواو و بعد کسره بیاء و بعد فتحه بالف نوشته شود چون: بوس و ذیب و راس. (رکاز الأصول)
بوق حرکت: و حذف نکنند؛ زیرا که حرکت قویست متبدل نگردد، پس کتابت آن تابع حرکت اولی باشد، بخلاف حرکت همزه اخیر که ضعیف و در معرض زوال است، و بعضی همزه متوسط را که تخفیفش بخذف و ادغام ست از خط می آنگنند نحو: مسلة و خطیة، و بعضی صرف مفتوحه را چون: یسل، بخلاف مضمومه و مکسوره. **بعد سکون:** چون: یسأل و لؤم و یس.

و بیشتر مفتوحه را بعد الف نویسند، و اگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواو و در فته بیاء و در غیر
 آن بر طبق بین بین، و همزه اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش
 بنویسند، و اگر بعد ساکن ست بیگند چوں: حَبَّءٌ و حَبَّءٍ و حَبَّئاً، و بعد اتصال ضمیر تائے تانیث
 و نون تاکید و مانند آن حکم متوسطه یابد، چوں: جزؤك و رداءوك، نه در مانند مقروءه و بریه،
 و همزه که بعد آن مده بر صورت خطش بود بیفتد،

 ای خط همزه

بعد الف نویسند: برائے کراهت مثلین چوں: سال بر وزن فاعل، و بعضی همه همزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل: ای جائیکه بعد ضمه باشد. **در فته:** ای جائیکه بعد کسره بود. **در غیر آن:** برابر ست که مفتوحه بعد فتحه بود چوں:
 سأل، یا مضمومه بعد ضمه نحو: لوم، یا مکسوره بعد آن مثل: سئم، یا مکسوره بعد کسره یا مضمومه بعد ضمه نحو: من مقرئه
 و رؤس. **بر طبق:** چنانکه تخفیف آنهم بدینگونه می شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یروؤ. **بیگندند:** از بیجا ست که اسم ممدود و منون منصوب را بدو الف نویسند نه به
 نحو: سمعت نداء، الف اول نداء اصل لفظست و دوم بدل تنوین و همزه از میان افتاد، و حذف این همزه از روئے موافقت تخفیف
 و بودنش در محل تغییر ست؛ و لهذا بحرف حرکت خود نوشته شد؛ چه در وقف نمی ماند، و گویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو:
 حَبَّءٌ همزه در هر سه حال بیفتد، و اگر مکسور ست بیاء، و اگر مضموم ست بواو نوشته شود نحو: رؤف و قرؤوا، و نزد بعضی اگر مفتوح
 ست حذف شود و اگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشته آید، و میان این فرقه در منصوب منون اختلافست که بیک الف
 نوشته شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئاً:** در نصب و الفش صورت همزه نیست بل تنوین منصوب است که در وقف الف می
 شود، چنانکه در رأیت زیدا. (جار بر دی)

مانند آن: که بیش وقف بر همان متصل شود نه بر همزه چوں علامت تشبیه و جمع و نسبت.

حکم متوسطه: ای موافق حرکت خود نوشته شود؛ زیرا که حرکتش قوی و از زوال ایمن میشود. **جزؤك:** بر رفع همزه رأیت جزأك
 بنصب و بجزئك بجر. **رداءك:** بضم همزه بواو و بردائك بکسر بیاء و رأیت رداءك، بعضی بیک الف نویسند اعنی همزه مفتوحه بعد
 الف آنگند چوں: سأل، و بعضی بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروءه:** ای جائیکه همزه بعد واو و یائے زائد بود، و تحقیفش بقلب
 و ادغام و تائے تانیث و آنچه در حکم اوست بدو پیوندد، پس همزه حکم متوسطه نیاید و از خط بیفتد چنانکه در وقت تخفیف. (رکاز
 الأصول) **بیفتد:** برائے کراهت اجتماع مثلین، لیکن شرطست که از التباس ایمن باشد.

پس در مستهزون و مستهزین و علمت خطا همزه را ننویسند، بل یک واو و یا الف، بخلاف نحو: ردائی و جبائی که مده بر صورت همزه نیست، و در قرآ او یقرآن همزه را بیفکنند؛ تا التباس بمفرد و جمع مونث نشود. الف که رابع یا زیاده در اسم یاد در فعل باشد یاء بود، نه بعد یاء در اول در دوم در آخر کلمه

نحو: صدیا، و بعد یاء هم در مانند یحییٰ و ربیٰ علما، و الف ثالث اگر از یاء است بیاء ننویسند، زن نشد بیاء نویسد

و اگر نه بالف، و در کلا بهر دو نگارند، و از حروف جز بلی و ای و حتی بیاء نوشته اند،

مستهزون: اصله: مستهزون و دو واو که اول همزه مسله است. **مستهزین:** اصله: مستهزین بدو یاء اولش همزه مسله. **خطا:** اصله: خطا همزه و الف تونین. **وباء:** ای یک یاد در مستهزین که آن یاء جمع است، و گاه هر دو یاء در اینجا باقی دارند، و مستهزین ننویسند؛ زیرا که استقلال دو یاء مثل دو واو و الف نیست. (شرح الأصول) **و الف:** در خطا که الف تونین است و همزه افتاد. **ردائی:** ای مهور مضاف بیاء متکلم با آنکه یاء نسبت بدو پیوندد، پس در هر دو همزه ننویسند.

که مده: زیرا که صورت همزه در اینجا دراز است و صورت یاء مده مدور، و نیز یاء متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلت در کلماتیکه بر یک حرف بود مثل همزه استفهام یاء نسبت مشدد است، و در یس هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، و همچنین مستهزین شنی بدو یاء ننویسند؛ زیرا که مده نیست. (ص، جار بر دی و غیر آن)

بیفکنند: اگر چه بعد همزه مده بر صورت خطا است. **یاء بود:** ای بیاء نوشته شود بر آنکه در اماله و تشبیه مثلاً یاء می شود، برابر است که بدل از واو باشد نحو: أعطی و ارتضی و استصفی و معطی و مرتضی و مستصفی، خواه بدل از یاء چون: أعنی و استسقی و مرمی و مستثنی، یا نه از واو بود نه از یاء، مثل: حبلی و قهقری، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوندد چون: أرطاة و مستثناة و أعطاه و أغناه بالف ننویسند، و إحدىها مثلاً شاذست، خلافاً للبعض. (شرح الأصول)

نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء است بیاء نوشته شود؛ بر آنکه کراهت اجتماع مثلین. **علما:** تا میان علم و غیر علم فرق شود، و عکس نکردند؛ زیرا که غیر علم مقدم است، پس هر گاه در آن بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)

بیاء ننویسند: بر آنکه تشبیه بر اصل چون: رمی، و اگر تائیت یا ضمیر بدو پیوندد الف نوشته شود. **و اگر نه:** ای بدل زیاء نبود بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیر ننویسند چون: دعا و عصا. **بهر دو نگارند:** ای بالف و یاء؛ زیرا که الفش یا از واو است بدلیل بدل آن بتاء در کلنا خواه از یاء بدلیل اماله آن. **جز بلی:** نوشتن الف بلی بیاء بر آنکه اماله است، و ای و علی بنا بر آنکه الفش در ایله و علیه یاء شود و حتی بر ای محمولست. (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند:** زیرا که الف مجهول الاصل است، و همچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما و اما و إذا، و همچنین حرف هجاومتی و آن بیاء نوشته شود بر آنکه اماله.

دو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست و جنس اول بعد ادغام یکے نویسند
چوں: **فَرَّ وَبَتُّ**، نہ وعدت واللحم، أما الذي والبي والذين ومما وعمما وأما وإلا بخلاف
قیاس ست، **والف الله** ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزہ اسم در بسم الله الرحمن الرحيم، و ہمزہ
ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست.

یکے نویسند: زیرا کہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. **بت:** بر وزن بعث، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست و اول ہم
تاء ست، پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تاء نویسند؛ زیرا کہ مدغم و مدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، و اگر دوم ضمیر مفعولست و جنس
اول یک حرف ننویسند چوں: **یدر ککم**؛ زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: ایں جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگر چہ حرف دوم ضمیر ست و دال تاء بدل شدہ مدغم میگردد،
لیکن تاء و دال یک جنس نیست، و در اللحم اگر چہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمہ دیگر ست،
پس ہر دو یک حرف مینویسند، و ہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بکنکہ ہمزہ استفہام بر آں آمدہ باشد مشابہ
میگردد. **أما:** بالفتح یا بالکسر در ال "ما" با "ان" مصدریہ یا شرطیہ و "ما" زائدہ و إلا بفتح و کسر در ان لا.

بخلاف قیاس: و قیاس در الذي و غیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجهت لزوم لام تعریف خوف التباس در ان نیست از کثرت
استعمال حذف کردند، واللذین متثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللذان واللذان را بر ان حمل کردند، و ہمچنین اللاء
بلام ننویسند؛ تا بـ "إلا" مشتبہ نشود، واللأون واللأوی واللأوی واللأوی را بر ان محمول شد، و قیاس در "ما" و غیرہ نوشتن نون
بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. **ننویسند:** برائے کثرت استعمال و طلب تخفیف. **در بسم الله:** برائے کثرت استعمال؛ چہ در
اوائل امور گفتہ و نوشته میشود، و در باسم الله فقط و باسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، و **﴿بِسْمِ اللَّهِ مَحْرَاهَا﴾**
(ہود: ۴۱) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آترامی خوانند، و این بر تلاوت زیادہ است و کثرت ثابت، بخلاف **﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾** (العلق: ۱) با آنکہ استعمال اسم بار بہ نسبت الله کمتر ست.

کہ نعت: و اگر نعت نبود نحو: **زیدا بن عمرو** ہمزہ نوشته شود، و ہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منہ)
و در میان: و اگر در میان دو علم نبود حذف نکرد نحو: **زید ابن خالك**، و تنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، و ہر گاہ این باب
مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)
دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال کہ بعد لام جریا تاکید بود در مانند لب تمامش بیفتد، و در مثل دهن همزه اش فقط چون: للبن
 ای الف لام تعریف ای الف لام هر دو
 و للدهن. و بیگنند همزه وصل را بعد الف استفهام، مگر همزه ال که اثباتش رواست نحو:
 که مضموم یا مکسور باشد
 الرجل، والف ها در هذا وهذه وهذان وهذين وهؤلاء، نه در هاتا وتي وها ذاك وها
 ذاك، والف ذلك وأولئك وثالث وثلاثين ولكن ولكن، واكثري إبراهيم وإسماعيل
 مخفف حرف عطف
 وإسحق را بے الف وداود را بیک واو، وبعضه سليمان وعثمان و معاوية را بے الف نویسند،
 و می افزایند الف بعد واو جمع که در فعل ست و ضمیر مفعول بدون پیوسته؛

و بعضه نمی افزایند

لب: شیر ای لفظیکه اولش لام ست. **تمامش بیفتد:** برائے کراهت اجتماع سه لام.
دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. **فقط:** تا بر صورت نفی نگرود چون: لا لدهن. **و بیگنند:** برائے کراهت مثلین
 و دلالت و جوب حذف ثانی از لفظ. (رضی) **الف استفهام:** نحو: ابنک در ابنک واصطفی در اصطفی.
همزه ال: ای همزه مفتوح ازاں باشد یا بمن الله. **رواست:** تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.
هؤلاء: الف اینها از خط افکنند؛ زیرا که استعمال هائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)
نه در ها تا: زیرا که اینها کثیر الاستعمال نیست، و در اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہا را نیز
 متصل کنند؛ تا امتزاج سه کلمه نشود؛ لهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی "شرح الأصول" و "الشافیه" و رضی گفته:
 کاف منفصل نوشته میشود اگر چه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، و وجه وجیهه نوشتن
 این الف قلت استعمال اسم اشاره ایست که اولش هائے تنبیه و آخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك:** ای بیگنند برائے کثرت
 استعمال ای الف "ذا" و میکد بالام و کاف، و "أولاء" هر گاه بکاف مرکب شود هائے تنبیه بر هر دو نیامد.

لکن: مشدوم مشبه بالفعل. **بے الف نویسند:** ای داود را بیک واو و ابراهیم تا معاویة بے الف نویسند؛ برائے کثرت استعمال،
 و در داود برائے کراهت دو واو هم، و بسببیکه الفاظ مذکورہ اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، و حکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه
 هر الف را که متوسط و بما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چون: کفرین و نصرین و سلطین. (شرح الأصول، ج، ظ)

در فعل ست: احترامت از واو جمع در اسم نحو: مسلموا المدینة، و بعضه در اسم هم نویسند.
ضمیر مفعول: [احترامت از مثل: ضربه و ضربوک.] و همچنین نون جمع چون: بضربون؛ چه واو درین وقت متوسط میشود،
 و در ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیرا که واو در آخر است و کلمه تاکید منفصل.

تا بواؤ عطف مشتبہ نگرود، چوں: قدروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جهت مائة، ودران تا جدا
 شود از منه، وواؤ بعد عمرو و در حالت رفع وجر؛ تا تمییز یابد از عمر، ودر اولاء برائے موافقت
 اولئک، ودران از جهت مخالفت إلیک، ودر اولو بواسطه متابعت اولى، ودران از جهت مفارقت
 اِلی، و حرف وشبه آنرا جزمتی با کلمه "ما" که حرف ست متصل نویسند،
 برائے عدم استعمال آن

تا بواؤ الخ: بخلاف واؤ واحد که بعد آن الف نویسند، رضی گفته: زیرا که واوش لام کلمه است واز کلمه منفصل نیست پیوسته نوشته
 شود چوں: یدعو، یا جدا مثل: یغزو، پس بواؤ عطف ملتبس نشود وواؤ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقه بجاست، لیکن در خط
 و تصویر نفعی نه بخشد، پس اولی آنکه گفته شود: در واحد نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، و عکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.
 اگر گوئی: التباس وواؤ جمع بواؤ عطف در صورتی که منفصل نوشته شود، چوں: قدر و مسلم ست، اما در صورت اتصال مثل: اضربوا
 التباس نیست؛ چه واؤ عطف متصل نشود. جوابش آنکه هر گاه بعضی جاها التباس بود طرداً للباب همه جانوشند، کذا فی "الرضی".
لم يقصدوا: آوردن این مثال برائے تشبیه بر اختلاف؛ چه بعضی بعد وواؤ جمع در مضارع الف نویسند.

در مائتان: [ای افزاینده الف در مائتان تشبیه.] و جمع را چوں: میات و میون بر مفرد حمل نکردند؛ زیرا که صیغه مفرد بر جمع باقی
 نیست و تائش افتاده، بخلاف تشبیه. (رضی، شرح الأصول)

و دران: ای در مائة می افزاینده. **تا جدا شود:** و هم برائے کثرت استعمال؛ و لهذا در قافیه تفرقه نکردند که قلیل الاستعمال
 است. (شرح الأصول) **واؤ بعد عمرو:** می افزاینده الف و باء؛ تا بمضوب و مضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چه در حالت نصب تمییز بالف حاصل ست که بعد عمرو آید، نه بعد عمر، و اگر عمرو و مصغریا مضاف بمضمر یا در
 قافیه بود نویسند؛ چه در تصغیر مرد و لفظیکه باشد، و ضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواؤ جائز نبود، و در قافیه که عمرو و گنجد
 عمر نه گنجد. (جار بردی، شرح الأصول)

تا تمییز: و عکس نکردند؛ زیرا که عمرو و منصرف و خفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردی، شرح الأصول)
عمر: [بضم عین و فتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نه عمر بمعنی زندگی. **اولو:** و اولو اسم اولی بتصرف است از اِلی حرف
 جر. **بواسطه متابعت:** همان واؤ ست در حالت نصب و جر. **وشبه آنرا:** ای اسمائے شرط و استفهام. (رضی)

جزمتی: تا بغیر یاء که موجب التباس ست لازم نیاید. **ما که:** بشرطیکه غیر مصدری بود؛ چه مصدری جز و ما بعد میشود، پس
 اقتضائے اتصال بما بعد کند نه بما قبل، و اما اسمیه منفصل ست بیچ اتصال نخواهد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأینما و کلما، چنانچہ آن ناصبہ وإن شرطیہ با"لا"، ویوم و حین با"اذ" بر تقدیر بنا.

چنانچہ الخ: "آن" ناصبہ بالا متصل نویسد؛ زیرا کہ ما بعدش منفردست، و برائے آنکہ ناصب و جازم جزو فعل است، و ہمچنین "إن" شرطیہ برائے کثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و ﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال: ۷۳) و این احترازست از "أن" و "إن" محقق از مشدده، و ہنگام وصل نون را ننویسد؛ برائے تاکید اتصال خطی.
بر تقدیر بنا: زیرا کہ مثل کلمہ واحدست.

مكتبة الرشدي

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرقاة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
	متن الكافي مع مختصر الشافي
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطيع قريباً بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التبيان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (ابتدائه، ثانويه)

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)
بہشتی گوہر	تسهیل المبتدی
فوائد مکہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
علم النحو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر
نحو میر	صرف میر
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب
سیر الصحابیات	نام حق
کریمیا	فصول اکبری
پندنامہ	میزان و منشعب
پنج سورۃ	نماز مدلل
سورۃ لیس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
آسان نماز	عم پارہ درسی
منزل	عم پارہ
	تیسیر المبتدی

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

کامل قرآن حافظی ۱۵ اسطری
بیان القرآن (کامل)

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (جلد ۲)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر کتل)
الحزب الاعظم (بفتے کی ترتیب پر کتل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (کتل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (کتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحجامہ (بچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (مینی کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (بفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ